

be kad god su mogli, dali su etiketu kukavičluka. Zbog čega? Najviše zato što *noću, i samo noću napadaju podlo, iza leđa svoje protivnike, i to iznenada, a po bijelom danu nikada ne izlaze na megdan.* Proglasili su ih, štaviše, *razularenom gomilom, bez časti i poštenja, pljačkašima, kvrdljivcima i lopovima.*

Partizanski pokret se začeo u ljeto 1941. godine. Partizani su imali samo ono što su mogli zarobiti od neprijatelja. Slijedili su tradicionalnu gerilsku taktiku, napadajući i stalno uznemiravajući protivnika gdje god je bilo moguće, nikada ne dopuštajući da budu prisiljeni na odbranu. Na taj način su uspjeli zadržati vlastite gubitke na minimumu, nanoseći suprotnoj strani teške gubitke. Maklejn piše da oni računaju na to da ne izgube više od jednog poginulog čovjeka na petoricu neprijatelja kad se radi o Nijemcima, a za desetoricu u borbi protiv ustaša i četnika. Uživaju iskrenu podršku civilnog stanovništva. Ne obziru se na divlje represalije neprijatelja. Svi dijele jednake opasnosti.

Snage NOP-a su se pojavljivale obično tamo gdje se okupator najmanje nadao. To je činilo dio strategije i taktike jugoslovenskog partizanskog pokreta koji je u principu izbjegavao frontalne borbe da bi u pozadini iscrpljivao okupatora i onemogućavao funkcionisanje njegovog sistema. Zato je okupator morao da drži više snaga kako bi preventivno zaštitio objekte do kojih mu je naročito stalo.²⁶⁴

O partizanskoj borbi, napose o gerilskom načinu ratovanja NOP-a, dao je meritorne ocjene i Vinston Čerčil u Donjem domu 22. februara 1944. godine. *Na sceni se pojavio novi i daleko silniji junak. U jesen 1941. godine partizani maršala Tita počeli su protiv Nijemaca žestoki i junački rat za opstanak. Oduzimali su Nijemcima oružje iz ruku i brzo se brojčano jačali. Nisu ih zatrašile nikakve osвете, koliko god krvave, bilo protiv talaca ili protiv sela. Za njih je to značilo smrt ili slobodu. Uskoro su počeli nanositi teške gubitke Nijemcima i zavladao širokim područjima. Vođeni velikom vještinom, organizirani na principu gerile, bili su istovremeno lukavi i ubojiti. Sad ovdje, sad ondje, nalazili su se posvuda. Nijemci su protiv njih povelili velike ofanzive ali u svakom slučaju partizani su, čak i kad su bili okruženi, izbjegli nanoseći teške gubitke i tešku muku neprijatelju. Partizanski pokret je uskoro nadmašio brojem vojsku generala Mihailovića. Ne samo Hrvati i Slovenci, već i veliki broj Srba pridružili su se maršalu Titu i on u ovom trenutku ima više od četvrt miliona boraca i velike količine oružja koje su oteli od neprijatelja, a da nisu izgubili svoje gerilske kvalitete, uz znatan broj divizija i korpusa.*

Ta vojska u ovom času drži u šahu 14 njemačkih divizija od 20 koliko ih se nalazi na Balkanskom poluotoku... Naravno, partizani maršala Tita su jedini koji se zaista bore u ovom trenutku protiv Nijemaca - rekao je Čerčil.

Čerčil je tom prilikom govorio i o Mihailoviću. U Donjem domu on je 22. februara 1944. godine rekao: *U vrijeme nakon poraza jugoslovenske vojske snage pod generalom Mihailovićem su ostale i vodile gerilske operacije. Nismo bili u stanju slati im neku pomoć ili zalihe, osim nekoliko isporuka koje smo bacili iz aviona. Nijemci su se osvećivali za svaku gerilsku aktivnost strijeljanjem gomila od 400 ili 500 ljudi u Beogradu. Nažalost, moram reći da se general Mihailović postepeno doveo u situaciju u kojoj su neki njegovi komandanti sklopili nagodbu s italijanskom i njemačkom vojskom, što je za posljedicu imalo da su ih ostavili na miru u izvjesnim planinskim područjima, a za uzvrat oni su poduzimali vrlo malo ili ništa protiv neprijatelja.*

DIVERZIJE I SABOTAŽE "KAO NEEFIKASAN OBLIK BORBE" PROTIV OKUPATORA

Četnička propaganda nije ni htjela ni smjela pomisliti da se jedini spas srpskog naroda nalazi u njegovom oružanom otporu silama Osovine. Ustankom je spriječeno potpuno zatiranje srpskog stanovništva. I pored toga su diverzije i sabotaže u izvedbi ustanika, po ravnogorskom shvatanju, neefikasan oblik borbe protiv okupatora u porobljenoj zemlji. Takvo poimanje toga oblika borbe je suštinski suprotno onom shvatanju koje će Draža iskazati nakon oslobođenja zemlje od fašističkih okupatora. Pošto su okupatori i kvistlinzi u najpretežnijoj mjeri bili istjerani, a on se sa ostacima svojih snaga skrivao po bosanskim šumama i vrletima, izdao je naređenje petorkama u oslobođenim krajevima da vrše napade na komunikacije, ubistva, sječenje telefonskih linija, rušenje mostova, miniranje pruga, te da vrše sve druge sabotažne akcije i diverzije uključivši i ubijanje odbornika novouspostavljene vlasti.

U jednom od svojih uputstava za nacionalnu propagandu u toku rata vodstvo ravnogorskog pokreta neefikasnost sabotaža i diverzija objašnjava i dokazuje na primjeru drvenog mosta. *Da bi ga razorili partizani su često ostajali po nekoliko sati, dok je okupatorskoj vojsci trebalo najčešće pola sata da ga osposobe za prevoz svojih trupa preko njega.*

Te borbene aktivnosti, osim toga, donosile su njemačke represalije nad stanovništvom. Njemački general Paul Bader, da bi preduprijetio svako povećavanje pobunjeničke aktivnosti, partizanske ili četničke, izdavao je upozoravajuće proglase narodu Srbije, Zahtijevao je da se ne slušaju naređenja Mihailovića i komunista. Zaprijetio je da će sve prekršaje odlučno suzbijati.

Formula po kojoj je za jednog ubijenog Nijemca ubijeno 100 stanovnika prvi put je primijenjena kada je u jednoj akciji u jednom selu sjeveroistočne Srbije, prvih dana okupacije, ubijen jedan njemački oficir. Nijemci su za odmazdu strijeljali stotinu Srba. Otada će ta formula biti opetovano primijenjena i kasnije, kroz cijelo vrijeme rata na ovim prostorima. Taj sukob u spo-

264 D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941-1945 - pred sudom istorije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2001.

menutom selu nije značio početak gerilskog rata. Na svaku sabotažu na željeznicama, mostovima, telegrafskim i telefonskim linijama, te u industrijskim preduzećima, okupacione vlasti odgovoriće strijeljanjem do stotine talaca.²⁶⁵ Otprije su već primjenjivane mjere strijeljanja talaca za napade na njemačke vojnike i oficire ili na osoblje kvislinške vlade. Na njih su sada dometnute nove mjere - za sabotaže i diverzije.

Zabilježeni su mnogobrojni primjeri njemačke odmazde. Za ubijenog Nijemca ili ranjavanje njemačkih vojnika strijeljane su stotine talaca. Ti primjeri su registrovani u mnogim mjestima, gradovima i krajevima. Iako su najčešće žrtve tih represalija civili nakon odmazdi je objavljivano da su strijeljani komunisti. Niz primjera pokazuje oštrinu njemačkih represalija. Za ubijenu četvoricu i ranjavanje dvojice njemačkih građana (36. XII 1942.) 250 talaca je strijeljano. Nijemci su na Božić te godine objavili da su na Badnjak strijeljali četrdeset komunista i još deset osoba zbog dva njemačka oficira koje je jedan komunista ranio u Mladenovcu.²⁶⁶ *Osnovni princip koji treba primjenjivati u borbi protiv neprijatelja, kaže jedna naredba, jest taj da neprijateljske bande treba pronaći i uništiti u njihovim skrovištima.*

U vodstvu ravnogorskog pokreta su smatrali da te represalije sprečavaju i onemogućuju bilo kakve oružane operacije i otpor. Govorili su da čak i najmanje aktivnosti i sabotaže uzrokuju velike žrtve. Ustanak je, po njima, dignut prerano. Nijemce su smatrali toliko nadmoćnim da jednostavno nije moguće s njima u sukobu ostvariti bilo kakve vojne rezultate. Posebno je nemoguće, kako su smatrali, očuvati oslobođeni teritorij. Cijenu makar i najmanjih rezultata su smatrali previsokom. Glavno je sačuvati srpske živote od okupatorske osvete. Valja reći da je i dio stanovništva, pod uticajem četničke propagande, dijelio takva uvjerenja. Na istim pozicijama i sa istovjetnim gledanjima bili su kako kvislinška vlada Milana Nedića u Beogradu, četnici Koste Pećanca, tako i jugoslovenska vlada u emigraciji. Svoje protivljenje diverzijama i sabotažama, te prijetnje oštrim represalijama, izricao je i kvislinški režim u Srbiji. Na čelu toga režima bio je general Milan Nedić. On je vjerovao u njemačku pobjedu sve do 1943. godine. Srbi su ga posmatrali s nevjericom pa i sa mržnjom. To je ocjena i načelnika njemačkog komandanta jugoistočne Evrope generala Hermana Foertscha iz avgusta 1943. godine.²⁶⁷ Nedić u proglasima, putem režimske štampe i radija, opominje stanovništvo da ne preduzima akcije nasilja i sabotaža. Upozoravao ga je da ne mari za riječi BBC-a i Radio-Moskve. Za te radiostanice je govorio da im na srcu ne leže interesi srpskog naroda.

265 Mikrofilm br. T-501, rola 352, s. 587, 592-594.

266 Mikrofilm br. T-501, rola 352, snimci 668-669.

267 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimci 159-160.

I Kosta Pećanac je odvrćao snage otpora od sabotaža. On je 7. avgusta 1941. godine objavio *Proglas dragom narodu*. Sebe je u njemu predstavio kao branioca i zaštitnika srpskih interesa. Pozvao je *izvesne, bez moga odobrenja obrazovane čete* aludirajući na Dražine odrede, da se ujedine pod njegovom komandom. Svi koji su u šumama *smesta treba da se, pod pretnjom smrtne kazne, vrate svojim kućama*. Zaprijetio je svakome ko vrši akte sabotaže na javnim zgradama i komunikacijama koje pripadaju okupacionim vlastima da će biti osuđen na smrt.²⁶⁸

Nasuprot takvoj politici Tito i partizani su uporni u svojoj orijentaciji neprekidnog uznemiravanja okupatorskih snaga. Pružali su im oružani otpor bez obzira na cijenu koju će za to platiti njihove vlastite snage i civilno stanovništvo. Naspram takve, Dražina je orijentacija bila, relativno gledajući, politika pasivne rezistencije. Nadao se da će dobiti u vremenu za sebe, postići relativan mir, dovršiti organizovanje vojske u svim dijelovima zemlje. Ta vojska će biti upotrijebljena kad bude sigurno da Nijemci više ne mogu držati Balkan. Tada bi ona, kako se govorilo i pisalo, najprije pospiješila izbacivanje okupatora iz Jugoslavije, uskladila svoje borbene aktivnosti sa savezničkim operacijama spolja. Tako bi zemlji donijela mir, povratak kralja i izbjegličke vlade.

“STVORILI SMO GROBLJE ŽELJEZNIČKIH VAGONA”

O tome kako je inostrana javnost obmanjivana u pogledu sabotaža i diverzija u četničkoj izvedbi otkriva i jedan od mnogobrojnih Dražinih izvještaja izbjegličkoj vladi. Evo šta on piše o tim navodno izvršenim sabotažama:

U Srbiji sabotaže na željeznicama izvode se u takvim razmerama da će tek docnije biti moguće utvrditi koliko smo time doprineli savezničkoj stvari. Naše jedinice u isto vreme podstiču opštu građansku neposlušnost, koja zahteva mnogo veće žrtve i love agente Gestapoa, kao i Nedića i Ljotića.

I na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu 1946. godine Draža je govorio o navodnim sabotažama četnika na putevima. *Postavljali smo četke nepravljene od eksera na drumove i zatrpavali ih prašinom. Četke sa ekserima buše gume na točkovima. Mine nismo metalni da ne bi stradali seljaci sa stokom.*

Koliko su, pri diverzijama, brižljivo čuvali seljake i stoku da ne bi stradali od mina pri nailasku cestom još više su pazili na Nijemce i njihove jedinice od eventualnih stradanja i neočekivanih iznenađenja. O tim sabotažama ispredane su bajke daleko od realnosti surovog prisustva okupacionih i kvislinških formacija. Priče se, ovog puta, tiču željeznica.

268 J. Marjanović, *Ustanak u Srbiji 1941.*, Beograd, str. 191-192.

U sabotažama na železnicama premazivali smo kugle voskom u koji smo stavili sitni pesak i stavili na mazalice. Mazalice vrlo često treba pregledati da ne bi nešto bilo unutra. Za kratko vreme zapale su osovine i ja tvrdim i dalje da je po dobijenim izveštajima od železničkog osoblja da smo stvorili groblje železničkih vagona. Turali smo i eksploziv i bušili gume. Eksploziv je bacan na gomile uglja za železničke vagone ili na tender lokomotiva. Organizovana je bila i sabotaža železničke službe. Nisam mogao da stavljam mine na put jer su putevima prolazila kola naših seljaka.²⁶⁹

U političkom priručniku iz 1942. godine planirano je organizovanje zapošlenih na željeznici i u riječnom brodarstvu, u telefonskoj i telegrafskoj službi na okupiranim područjima. Od njih bi se očekivao masovni građanski neposluš početkom treće faze kad se Saveznici iskrcaju na dalmatinskoj obali.²⁷⁰

Ono što je učinio pod velikim pritiskom Britanaca da najzad otpočnu borbene aktivnosti Draža je pozvao na *opštu neposlušnost u Srbiji* prema okupacionim i kvislinškim vlastima. O tome general Paul Bader 21. XI 1942. godine izvještava Komandu oružanih snaga Jugoistočne Evrope. Odziv na neposlušnost je bio neznatan. Narod se bojao njemačkih represalija koje se ne mogu suzbijati pasivnom rezistencijom, već oružanim otporom.

KAKO JE PRAVDANA TOTALNA PASIVNOST RAVNOGORACA U AKTIVNOSTIMA PROTIV SILA OSOVINE I KVISLINGA

Četnička propaganda se žestoko obrušila na *komunistički teror* kojim se uništavaju srpski životi. Proglašavala je partizane krivcima za *preuranjeni ustanak* i oštrinu njemačkih represalija. Na taj način je opravdavala i ravnogorsku teoriju *čekanja* na borbu protiv okupatora i totalnu pasivnost u diverzijama i sabotažama u četničkoj izvedbi. Njene osnovne ciljeve ilustruje jedan od mnogobrojnih letaka.

Srpski seljak je trebao da podigne ustanak protiv okupatora i izazove kaznene ekspedicije, koje će uništiti i dokusuriti srpski narod. Baš posle sloma nesrećne Jugoslavije, kada je drugi Hrvat, isto tako zločinac Ante Pavelić klao Srbe u NDH, srpsku nejačad odvodio u logore i prevodio u katoličanstvo, srpske žene i majke sramotio, srpske crkve i škole uništavao, rušio i palio, telesima srpskih sinova punio jame i bezdane, palio slike svetitelja Save, zabranio ćirilicu, zabranio srpsko ime i ostatak preživelih proglasio pravoslavnim Hrvatima, drug Tito tada nije pohitao u Pavelićevu Hrvatsku Državu da se tamo bori protiv okupatora i uzme u zaštitu srpski narod, koji je bio stavljen van zakona, nego je u Srbiji provocirao okupa-

tora, napadao i ubijao nemačke oficire i vojnike, iz zasede, da bi na taj način izazvao što teže i oštrije represalije (...) I gle nesreće! U prvom času dok je srpski narod bio zbunjen i postiden zbog onako sramnog sloma države, koji je svakako uslijedio zbog hrvatskog izdajstva, u prvom času to im je pošlo za rukom. Drug Tito, u čijem se društvu odmah našao Moša Pijade, dr. Safet Mujić, Aziz Koluder, Avdo Humo, Ivan Ribar, a sa njima nažalost mnogi slepi i zavedeni Srbi, uspeo je da izazove pravu nesreću u slomljenoj Srbiji. Počeli su napadi na okupatorske trupe, iako je narodu stavljeno do znanja da će represalije biti strašne. Tako je zbog titovih napada u Kragujevcu streljano za jedan dan 8.700 Srba, u Kraljevu 5.400, u Mačvi 11.000, u Kruševcu 800, u Beogradu 20.000, u Nišu 2.000 i tako redom u celoj Srbiji. Narod je pitao ko to radi? Kome je to potrebno? To je bilo potrebno drugu Titi - Josipu Brozu i Anti Paveliću. Narod u Srbiji onda se trgao, digao se na oružje i pojurio ove zločince sa svoje napaćene grude. Ako ne možemo ništa nemačkoj sili, onda možemo bar ovim zlikovcima - govorili su tih dana zabrinuti srpski seljaci. I zaista su mogli. Digli su se složno i u roku od nepuna dva i po meseca za svagda likvidirali partizanski ološ u Srbiji.

Komandama i propagandnom aparatu Draža skreće pažnju na to kako partizani saraduju sa okupatorom i nastupaju protiv srpskog življa. Oni saraduju sa ustašama i gestapoom, te se otuda i tumači ubijanje srpskog življa od strane partizana. U direktivi br. 1 od 2. januara 1943. godine pod naslovom *Plan za napadanje i uništavanje partizana u Bosni* i sa podnaslovom *Taktika neprijatelja* on piše da su partizani majstori propagande koju zasnivaju na borbi protiv okupatora, kao da ih okupator ne naoružava za borbu protiv Srba i uništenje srpskog življa.

Ta propaganda nije ni htjela ni smjela pomisliti da se jedini spas srpskog naroda nalazi u njegovom oružanom otporu silama Osovine u kvislinzima. Ustankom je spriječeno potpuno zatiranje srpskog stanovništva. Umjesto da u toj borbi i oružanom otporu sagleda jedini spas srpskog i svih drugih naroda u Jugoslaviji ona svu pažnju usredsređuje na to da dokaže kako zbog partizanskog otpora okupatoru jedino stradaju Srbi, uz to *"saraduju sa ustašama i gestapom te se otuda i tumači ubijanje srpskog življa od strane partizana"*. Jozo Tomasevič, na osnovu obimnih istraživanja, saznao je da je Mihailovič na sastanku sa njemačkim predstavnicima u selu Divci kao najvažniju brigu naveo spasavanje srpskih života ne samo od njemačkih kaznenih ekspedicija nego i od komunističkog terora.²⁷¹

General Dušan Simović je, u svojstvu predsjednika jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 29. oktobra 1941. godine uputio direktivu Mihailoviču da ne preurani sa ustankom i da se sa svojim snagama kreće polagano u svom otporu

269 Dokumenta, III, 2238.

270 Mikrofilm, br. T-311, rola 189, snimci 262.

271 Mikrofilm, br. T-314, rola 1457, snimci 1317-1318. Za pregled ovih zbivanja poslužila su istraživanja Jozе Tomaseviča u njegovom djelu *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*; Rodoljub Colaković, *Prvi dani ustanka u: Zapisi iz oslobodilačkog rata*, sv. I, Sarajevo, 1945-1955.; Dragojlo Dudić, *Dnevnik 1941.*, Beograd, 1945.

neprijatelju. On je 15. novembra te godine putem BBC-a uputio u zemlju još jednu instrukciju: da se obustave sabotaže, diverzije i individualni napadi na njemačke snage. Pri tome se nije obazirao na zvanične britanske stavove koji su upravljani protiv Simovićeve preporuke za pasivnosti četnika u zemlji. Britanci su smatrali da Mihailovića i njegove snage treba navesti da budu aktivtanci u sferi diverzija i sabotaža. Centrala SOE u Londonu, navodno, nije, posebno u sferi diverzija i sabotaža, Centrala SOE u Londonu, navodno, nije bila obaviještena o tom stavu jugoslovenske vlade iskazanom u poruci na londonskom radiju. Protiv takve politike i te vlade, i četničkih snaga u Jugoslaviji izjasnio sa Gledvin Džeb u ime SOE. Antoni Idn, ministar inostranih poslova Velike Britanije, o tome je obavijestio Ratni kabinet 31. oktobra 1941. godine. Tada je podnesen memorandum o mjerama SOE i Zajedničkog štaba da se pruži pomoć ustanicima, kako su nazvani u tom dokumentu, da bi se podstakla njihova borbena aktivnost. Idn je uz to dodao da će i Simović biti nateran na poslušnost. Do svih tih saznanja došla je Elizabet Barker na osnovu dokumenata koji pokazuju da je neaktivnost Mihailovića i ravnogorskog pokreta protiv okupatora bila poznata Forin ofisu od početka novembra 1941. godine.

O Simovićevu mišljenju da tip sabotaža što ga vrše partizani pogada zapravo samo Srbe, a Nijemcima ne nanosi štetu, možemo reći samo to da se, sa svog stajališta, s njim ne slažemo, pogotovo ako se te sabotažne akcije vrše da se uništi željeznička pruga Beograd-Niš ili su uperene protiv industrijskog područja u tro uglu Kragujevac-Kraljevo-Kruševac... Represalije su dvosjekli mač u rukama njemačkih vlasti, jer što su njihove mjere u tom pogledu okrutnije, to više razjaruju narod, i čine ga spremnim da podnese svaku žrtvu... Mi jednostavno ne vjerujemo da sabotaže u ma kom pogledu hendikepiraju pukovnika Mihailovića. Doduše, u isti mah moramo priznati da je on vođa na poprištu, pa je zato u najboljem položaju da o tome rasuđuje...

Tako je u vezi sa sabotažama i diverzijama od strane četničkog pokreta napisao Gledvin Džeb, kasnije lord Gledvin. On je u to vrijeme radio u Forin ofisu, a predočeni citat potiče iz njegovog pisma Howardu datiranog 2. XII 1942. godine.²⁷²

Sabotažama i diverzijama u Jugoslaviji bavi se i George Mallaby iz Ministarstva rata u pismu koje je takođe u novembru 1941. godine upućeno Howardu.

Palo mi je u oči ono što ste rekli o prigovorima koje general Simović ima protiv akata sabotaže, ali se pitam šta bi ustanici, bez obzira na to jesu li komunisti ili pristaše Mihailovića, radili ako bi se odrekli sabotaža. Ustanak takvog tipa mora se jednostavno izvršiti u prvom redu sabotažnim akcijama...

272 Elizabet Barker, *Britanska politika prema Jugoslovanima u Drugom svjetskom ratu*, Globus Zagreb, 1977.

Zanimljivo je da godinu dana poslije toga, u novembru 1942. godine, SOE vrši *Procjenu situacije u Jugoslaviji*. U toj procjeni se iz londonskog SOE nalazi i ovaj pasus: *... sve do ovog trenutka nismo primili ni jednu brzojavku od bilo kojeg našeg oficira za vezu u kojoj bi se javljalo o bilo kakvoj sabotažnoj operaciji generala Mihailovića, niti smo primili bilo kakav izvještaj da se on bori protiv osovinskih trupa.*²⁷³

Britanci su znali šta za okupatore Jugoslavije znači zaleđe Istočnog fronta. Okupatori su očekivali anglo-američko iskrcavanje na Balkan. Zato su htjeli da preduprijeđe sopstvene neugodnosti u slučaju te invazije. Otuda njihova naročita zainteresovanost za bezbjednost jugoslovenskih komunikacija. Te komunikacije su vodile na Bliski istok. Preko njih su snabdijevali svoje trupe na Sjeverno-afričkom ratištu. Takvim osiguranjem bi preko tih komunikacija snabdijevala svoje trupe, ali i strategijske sirovine. I radnu snagu okupirane Jugoslavije bi maksimalno uključila i svoju ratnu privredu. Draži je, u inostranoj i domaćoj četničkoj propagandi, priskrbljivana aura vođe antiokupatorskog pokreta. U praksi je izostajala bilo kakva njegova oružana aktivnost koja bi održavala i potvrđivala takva obilježja. Kako su svoje odnose saradnje s četnicima održavali u tajnosti, Nijemci su shvatili da Mihailoviću to pred javnošću treba ponekad i potvrditi. Zato su mu nudili fingiranje borbi četnika s pripadnicima njihovih jedinica. Predlagali su mu da njemačko oružje dospije do ravnogoraca tako što bi Dražini borci, kobejagi, razoružali neke slabije njemačke jedinice, zadržali oružje, a njemačke vojnike pustili.²⁷⁴ Bili su spremni da im pruže i druge mogućnosti kako bi se pred narodom i inostranom javnošću predstavili kao antiokupatorski borci, a ujedno prikrilo njihovo uzajamno pomaganje. Čak su predlagali i to da nekom četničkom lokalnom komandantu omoguće da i četnici izvrše kakvu antinjemačku sabotažu.²⁷⁵ Nije zabilježeno da su četnici iskoristili i takve povoljnosti niti da su provodili makar i fingirane diverzantske akcije, a posebno one na koje su ih Britanci stalno nagovarali.

Ne bi moglo biti boljeg primjera uloge koju su četnici igrali za cijele tri godine koje su snage generala Mihailovića provele s obje strane željezničke pruge Beograd-Solun nije bilo ni jednog prekida prometa na njoj.

Te riječi je zabilježio brigadir Ficroj Maklejn u septembru 1944. godine u svojstvu komandanta savezničke misije kod partizanskih snaga.²⁷⁶

273 Elizabet Barker, isto, *Dražine snage su mogle da preseku moravsku komunikaciju ali bi to učinile tek posle okrcavanja saveznika na Balkan*. To poslije 30 godina u emigraciji piše Zvonimir Vučković, komandant Prvog ravnogorskog korpusa i jedan od omiljenijih Čičinih saradnika iz rata. Priznaje da su britanski oficiri pri Dražinom štabu baš to uporno zahtjevali, a Mihailović odbijao. Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata i Odl otpora do građanskog rata*, u izdanju kuće *Čiča* 1990. u Beogradu.

274 Arhiv VII, Ča, k. 246, reg. br. 1/1-19.

275 Pismo Dobroslava Jevđevića Draži Mihailoviću, Arhiv VII, Ča, k. 156, reg. br. 51/1.

276 *Tito-Četnik - strogo tajno*, izabrao i uredio dr. Dušan Biben, Arhiv Jugoslavije Beograd - Globus Zagreb, 1982.

U odsustvu oružane borbe četnika Britanci su tražili od Mihailovića praktične dokaze bar nekih vidova otpora okupatoru. Naročito su insistirali na sabotazama i diverzijama. On to nije činio. Nije dopuštao ni svojim jedinicama upuštanje u bilo kakav rizik na toj osnovi. I britanske oficire koji su dodijeljeni njegovim snagama ometao je u njihovim pokušajima sabotaza na onim njemačkim saobraćajnicama što su prolazile kroz područja pod *njegovom* kontrolom. Istrajno je sprečavao, kad god i gdje god je mogao, slične nakane partizana. Kao ministar u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, koja se smatrala članicom antihitlerovske koalicije, nije bio sklon da na vojnom polju saraduje sa glavnim komandantom za Srednji Istok. Posredstvom majora Hadsona, koji je bio u Mihailovićevoj štabi, general Aleksandar je u septembru 1942. godine poslao telegram zahtijevajući od njega da četnici napadnu saobraćajnice Osovine. Te operacije izvodio bi s onim oružjem, materijalom i drugom ratnom opremom koju mu je slala vlada Velike Britanije. Stavljeno mu je do znanja da bi tim akcijama pomogao ofanzivu Saveznika u sjevernoj Africi. Draža je odgovorio kako on već izvodi *sve moguće vrste sabotaze* te da će tako djelovati i ubuduće, ali da o tome ne želi govoriti preko radija. Objašnjeno mu je da bi stalne sabotaze mogle umanjiti neprijateljske napore i promijeniti tok ratnih zbivanja na Balkanu.

Britanski SOE u Kairu je, međutim, sredinom novembra 1942. godine izvršio *procjenu situacije u Jugoslaviji*. U toj analizi odgovarajuće mjesto su dobili general Mihailović i njegove jedinice. U procjeni je rečeno: *General je povremeno izvještavao o sabotazama na željezničkim prugama. Jednom je izvjestio i o podmetanju mine, no ti izvještaji - osim onoga o podmetanju mine - nisu bili potvrđeni ni iz kojeg drugog vrela, a kad bi ti izvještaji i bili istiniti, nema dokaza da su ono o čemu se u njima govori izvršile snage generala Mihailovića... Dosad niti smo od naših oficira za vezu primili brzopjavke o kakvim sabotazama generala Mihailovića, niti smo primili izvještaje da se on bori protiv osovinske vojske.*

U novembru je taj zahtjev potkrijepljen i depešom predsjednika izbjegličke vlade, ali ni to kod Draže nije postiglo nikakav učinak. Svi pozivi i insistiranja nisu donijeli nikakve rezultate. Postalo je bjelodano da je njegova politika i dalje suzdržavanje od svih ozbiljnih oružanih, pa i diverzantskih akcija. Bila je to u isto vrijeme efektivna usluga načinjena Nijemcima koji su tako bez borbe odbranili vitalne komunikacijske linije. Odsustvo tih operacija je snažilo njihov položaj. Ta sigurnost je još veća kad se na pasivnost dometine i kolaboracija u čuvanju saobraćajnih linija da bi se odbranile od partizanskih diverzija. Britanci su zabilježili da su u vrijeme tih pritisa dvije njemačke divizije neometano prošle iz Grčke željezničkom prugom koja prolazi kroz teritorij gdje su dominirale četničke snage. Jedna divizija je pojačala njemačke snage na ruskom frontu, a druga se razmjestila u istočnoj Hrvatskoj.

Insistiranje Britanaca na diverzijama ponavljalo se bezbroj puta. Ono je, takoreći, kontinuirano. Ali, kontinuirano je i Mihailovićevo izbjegavanje takvih operacija prema okupatorima u zemlji. Tako je bilo i sa generalom S. D.

Armstrongom. On se spustio padobranom u Dražin štab 25. septembra 1943. godine. Već u decembru on je, u ime komandanta za Bliski istok generala Vilsona, prenio zahtjev Mihailoviću da najkasnije do 29. decembra 1943. godine preduzme napade na dva za Nijemce životno važna željeznička mosta preko Morave i Ibra u unutrašnjosti Srbije. Mihailović je tvrdio da nad njima ima potpunu kontrolu. Presijecanjem tih komunikacija poremetila bi se njemačka organizacija u Makedoniji i Grčkoj, te pojačala gerilska aktivnost u tim područjima. Neprestani napadi na osovinske komunikacije oslabili bi neprijatelj ratni napor na Balkanu. Zajedno sa generalom Armstrongom Mihailović je najprije pristupio planiranju te akcije, iza toga je slijedilo s njegove strane niz obrazloženja razloga zbog kojih ta operacija nije nikada izvedena.

Šesti dio

**RAVNOGORSKI POKRET
KAO POLITIČKA ORGANIZACIJA**

VLAST ČETNIKA I NJIHOVA “SLOBODNA TERITORIJA”

Teritoriju koju su četnici smatrali svojom i “slobodnom” ustaše su nazivale “teritorijom četničkog taktičkog djelovanja”. Za Nijemce to je bila njemačka operativna zona

Naspram iskazanih želja i planova za političko organizovanje i djelovanje u narodu i obični građani, i stranci što su dolazili u doticaj sa područjima pod okupacijom sučeljavali su se u stvarnosti sa drukčijom političkom praksom.

*Male grupe četnika mogu se videti sa Italijanima u Višegradu, sa Nemcima u Sarajevu i Doboju, sa ustašama u Tuzli i Zvorniku.*²⁷⁷

To su zapisali Britanci 25. maja 1943. U mnogim izvornim četničkim dokumentima može se uočiti kako četnici, njihove komande i starješine provode vrijeme u gradovima, varošicama i drugim naseljima. Premda su ta mjesta pod okupacijom oni se kreću bez ikakvih smetnji kao i svaki drugi legalni građanin. U svojim lecima i proglasima iz milja su sebe nazivali *šumskim* ljudima, koji borave *u slobodnim srpskim planinama*. Kad god su mogli držali su se po dalje i od šuma i od planina. Objeručke su se hvatali gradova i većih naseljenih mjesta. To nisu bile njihove slobodne teritorije u kojima zasnivaju svoju vlast i one oblike društvenog života za koje su se zalagali u svojim programima. Oni nisu ni imali svoje slobodne teritorije koja bi izrastala iz borbenih aktivnosti. Umjesto toga su *stacionirani zajedno sa Italijanima i hrvatskim regularnim trupama i ustašama u gotovo svakom gradu u Hercegovini i južnoj Bosni*. Tako se kaže u analizi Američkog ureda za strategijske službe - Ratne obavještajne službe SAD-a.²⁷⁸ Dr. Branko Latas komentariše da je nad teritorijom gdje su djelovale četničke jedinice praktično postojala neka vrsta suvlasničkog vladanja podijeljenog između četnika, kvislinga i okupatora, s najmanjim uticajem ravnogoraca. Mihailović kao da nije htio da stvara slobodnu teritoriju. On to piše 20. marta 1943. iz Kalinovika u depeši upućenoj Slobodanu Jovanoviću u London: *Mi nećemo da stvaramo slobodnu teritoriju sve dok nismo u stanju i da je odbranimo i sačuvamo narod od represalija, ali smo u stanju da iz planina vladamo celokupnom državnom teritorijom.*²⁷⁹

Krajem decembra 1943. izdata je Instrukcija za formiranje ravnogorskih narodnih odbora, seoskih, pokrajinskih i drugih. Ti odbori su zamišljeni kao propagandni organi u sklopu vojne organizacije. Nad njima su punu kontrolu držali četnički komandanti. To je bilo u skladu i sa zaključcima Konferencije u Šahovićima. Prema tim zaključcima, četnička organizacija je *nosilac celokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa a i uslova za prelazak na šire*

277 Arhiv VII, PRO, FO, k. 9, 371/37607; Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 1017.

278 Office of Strategic Service - OSS (Arhiv VII, NAV, RG, 226/3403; Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 1017.

279 Arhiv VII, Ča, k. 302, reg. br. 1/3.

*ustavne slobode.*²⁸⁰ Na čelu odbora za Dinarsku četničku oblast bio je komandant pop Đujić, za područje istočne Bosne i Hercegovine Petar Bačović, za centralnu i zapadnu Bosnu Slavoljub Vranješević, za Sloveniju - Karlo Novak, za Vojvodinu pukovnik Dragomir Radovanović. Četnički komandanti bili su na čelu svih ravnogorskih odbora pokrajinskih i drugih.²⁸¹

POKUŠAJI POLITIČKOG ORGANIZOVANJA STANOVNIŠTVA

U okviru svoje vojno-političke djelatnosti vodstvo četničkog pokreta utvrdilo je suštinu, karakter i pravce propagande. Njena kampanja se kretala i u različitim vidovima organizacionog ustrojavanja pokreta i njegovog ispoljavanja. I propaganda i organizacioni oblici koji su se međusobno prožimali u svom djelovanju bili su u skladu i na liniji sa programsko-političkim i ratnim ciljevima ravnogorskog pokreta. I prije kongresa u selu Ba i nakon tog kongresa održanog u januaru 1944. godine činjeni su pokušaji na organizovanje žena, omladine, sveštenstva, prosvjetnih radnika. Organizovani su njihovi skupovi na kojima su usvajane rezolucije ili deklaracije o privrženosti i odanosti kralju, dinastiji, Mihailoviću i ravnogorskom pokretu, a protiv NOP-a i partizanskih jedinica. Nakon toga kongresa te su aktivnosti pojačane.

U službi političke kampanje protiv NOP-a su pokušaji i mjere za stvaranje organizacionih oblika djelovanja sračunate na jačanje sve slabijih pozicija četnika. Kao manifestacija je trebalo da doprinese porastu njihovog uticaja. Taj uticaj i pozicija toga pokreta nije bila srazmjerna pokušajima i nastojanjima na tom planu. Na slabljenje tih pozicija uticala je i ocjena tog pokreta od strane Saveznika, napose Velike Britanije pod čijim su okriljem i dalje stajali izbjeglička vlada i kralj.²⁸² Otuda i pojačani naponi da se stanovništvo pod njihovim okriljem svrsta u pojedine organizacije koje su pojačavale političku kampanju protiv NOP-a.

Valja reći da je otprije začeto političko djelovanje i smatrano *prikupljanje građe antikomunističke propagande* i materijala *obaveštajne službe o Srbima koji su u partizanskim redovima.*²⁸³

U tom sklopu je organizovanje konferencije učitelja i profesora sa Tromede. Održana je kod zavjetne crkve sv. Lazarice na Dalmatinskom Kosovu avgusta 1944. godine. Bila je to politička akcija u kojoj su prosvjetni radnici *dužni da svoj glas dadu za odbranu srpstva i svetosavlja.* Sastavni dio toga

280 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 738.

281 Arhiv VII, Ča, k. 278, reg. br. 18/1.

282 F. J. Butić, Isto, 250.

283 AH, ČA, kut. 1, Zapisnik sjednice za osnivanje Nacionalno-prosvjetnog odbora Dinarske divizije održane u Kosovu 20. maja 1944.

njihovog glasa i dužnosti je da *kao nacionalni radnici kao takovi odobre sadašnju četničku borbu, koja se vodi protiv komunizma.* Donesena je rezolucija ili izjava. *Ispitane su prosvjetne prilike na Tromedi, a kao učesnici ili neposredni posmatrači krvave borbe što je Srpski narod skoro 4 godine vodi sa neprijateljem - kaže se u izjavi koju daju i srpskoj javnosti predaju.* U dokumentu se konstatuje da je na oslobođenoj četničkoj teritoriji Tromede pružena mogućnost rada u okviru našeg poziva. Učitelji i profesori se obavezuju da *će sve svoje snage predano posvetiti prosvjeti našeg naroda, braći i sinovima naših hrabrih boraca, otvarajući škole u svim mjestima Tromede, kao i pripremanje i upućivanje učenika u gimnaziju.* U izjavi piše da *naš srpski seljak nosi sve terete krvave i neravne borbe za opstanak nacije, njenih tradicija i ustanova. Gledajući popaljene, porušene i opljačkane domove, škole, crkve i ostale srpske ustanove najodlučnije dižemo svoj glas i osuđujemo onu šaku prosvjetnih radnika što se sramno stavila u službu najvećih srpskih neprijatelja - komunista.*

Žalimo sudbinu naše omladine i seljačkog svijeta, zavedenih njihovim izdajničkim primjerom, što posija svoje mladahe kosti po gudurama Dinarskih planina. Žaleći ove zavedene žrtve, radosno primamo sve one grijesnike naše krvi i jezika, koji se na vrijeme pokaju i predaju svojoj srpskoj braći četnicima. U tački 3. izjave izražavaju simpatije prema onim Hrvatima koji se *nijesu ogriješili o Srpski narod. Iskazuju i blagodarnost hrabrim četničkim borcima i njihovim komandirima i komandantima, a posebno smo blagodarni dičnom komandantu Dinarske četničke oblasti, Vojvodi Momčilu Đujiću, na svemu što je učinio za srpsku Tromedu.* Oni žele da se *naš glas čuje na sve strane, da on dopre do najzabačenijeg sela i posljednjeg čobančeta, da dođe do ruku boraca Četnika, do ruku svih čestitih Srba, da prime rezoluciju kao bratsku opomenu i poziv da se stave u službu istine i pravde - Kralja i Otadžbine.* Prosvjetni radnici Tromede kažu da je *Srbija naša majka i kolevka.* Ona je prva digla na Balkanu ustanak protiv Turskih tirana. Ona je i danas prva digla barjak u borbi protiv komunizma. Primjerom majke Srbije krenuli su i ostali srpski krajevi, *među kojima je visoko digla barjak srpska Tromeda. Pozivamo sve Srbe Zapadne Bosne, Like i Dalmacije pod tu svetu zastavu u borbi protiv crvene komunističke nemani.* Završava se parolom *S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu,* a potpisala su je 32 učitelja i profesora.

Ono što se ne vidi iz teksta rezolucije izraženo je van njenog sadržaja na tom skupu među prosvjetnim radnicima Tromede. Ispoljena je glasna odbornost među nekim učiteljima, nastavnicima i profesorima prema četnicima i njihovim akcijama. Neki učesnici skupa su se odlučno suprotstavili tendencijama koje su došle do izražaja na konferenciji i u rezoluciji. Zato što su odbili da potpišu tu izjavu četnici su uhapsili učiteljice Ilku Popović, Danicu Popović i Kseniju Govedaricu i ubili ih.²⁸⁴

284 Za slobodu - Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u NOR-u, uredio Tomo Žalac, Zagreb, 1955., 51-52, 122-123.

Slično prosvjetnim radnicima i njihovom okupljanju na liniji propagande vojno-političkih ciljeva četničkog pokreta ta akcija nije mogla mimoći ni pravoslavno sveštenstvo. I na konferenciji sveštenika je donesena Izjava usvojena i potpisana od svakog učesnika. Po sadržaju tog dokumenta, sveštenstvo Tromede pozdravlja izjavu prosvjetnih radnika. Zgražaju se nad *bezbrojnim zločinima ustaško-partizanskim*. Istovremeno osuđuju *sve ustaške i komunističke laži i nečasnu propagandu, kojom hoće da pred naupućenom javnošću i inostranstvom falsifikuju savremene događaje i istoriju i sebe prikazu kao neke idealne nacionaliste, rodoljube i borce za Demokratiju, Pravdu i Slobodu, a Srbe - taj jedini slobodarski narod na Balkanu - kao reakcionare, okupatorske izmećare, izrode i izdajnike*.²⁸⁵

Prije tog skupa, u oktobru 1943. godine, u Bjeljini je održana konferencija pravoslavnih sveštenika sjeverne Dalmacije. Oni su se izjasnili za podršku NOP-u. Donijeli su i proglas kojim protestuju protiv zločina *izvršenih od strane bezdušnog fašističkog okupatora i njegovih slugu, ustaša i četnika*. Osuđuju *izdajnički rad jugoslavenske izbjegličke 'vlade' u Londonu*. Ta vlada preko svoga ministra Draže Mihailovića *organizuje četničke bande koje, u zajednici sa najvećim neprijateljem našeg naroda - Nijemcima, vode borbu protiv NOP-a*.

Četnici nisu imali, niti su nastojali da stvore političku organizaciju bar onog dijela stanovništva koje ih je podržavalo.²⁸⁶ Smatrali su da je dovoljno imati Centralni nacionalni komitet (CNK), koji je osnovan u avgustu 1941. i proširen početkom 1943. Taj komitet je bio privjesak Vrhovnoj komandi. Dražina vojna organizacija služila je jednovremeno i kao politički aparat.

Na Ravnoj gori kao jednom od glavnih centara pokreta, prema tome, nije formirana samo vojna organizacija. Taj pokret je svakako i prevashodno bio izrazito politička organizacija.

Potrebno je u svakom kraju naći ljude sa terena koji će posle nas tu ostati i biti sprovednici naše političke linije. Od njih treba praviti centar za okupljanje u tom kraju svih onih najborbenijih ljudi koji su spremni da se bore pod našom zastavom. I KPJ ostavlja za sobom svoje ćelije oko kojih se okuplja sve ono što je komunistički raspoloženo.²⁸⁷

I Mihailović i komandanti su uvidali da je NOP neuporedivo bolje organizovao svoju vojno-političku djelatnost. Na to su ukazivala i mnoga upozorenja sa terena poput sprijeđa citiranog obavještenja komandanta Avalskog korpusa. Signali o tome su prispijevali u toku cijelog rata.

Draža je insistirao na političkom radu s masama na terenu. Tražio je organizovanje *spovednika naše političke linije*. Od njih bi obrazovao *centre za okupljanje svih najborbenijih ljudi*. Taj rad i njegova organizacija, međutim,

285 AH, ČA, k. 1, 31. VIII 1944.

286 J. Tomasevich, Isto.

287 XIV, knj. 3, 1943.

spoticali su se na mnogim preprekama: politički program nije bio prihvatljiv za pripadnike nesrpskih naroda, a u znatnoj mjeri ni za dio srpskog žiteljstva koje se priklanjalo NOP-u; stoga nije dosegnuo političko djelovanje ne samo po širini organizovanja nego ni po oblicima okupljanja i rada. Ravnogorske narodne odbore, stvarane od kraja 1943. godine, osnivali su sreski vojni komandanti.²⁸⁸ Ni Dražin glavni politički savjetnik Dragiša Vasić kao vodeći član Izvršnog odbora CNK nije bio prikladno rješenje za organizaciju šireg političkog djelovanja. Za to mu je nedostajalo i potrebno političko iskustvo. Kvalitet političkih savjeta Mihailoviću nije poboljšan ni nakon Vasićevog pada i uspona Stevana Moljevića, koji je tada preuzeo glavnu savjetničku poziciju kod načelnika Vrhovne komande.

Tek krajem januara 1944. na kongresu u selu Ba, osnovana je Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica i proširen CNK. Izabrano je i predsjedništvo koje je organizovalo rad po odborima prema prirodi poslova. U nadležnost CNK spadali su svi politički i nevojnički poslovi, šumski okružni načelnici, oblasni nacionalni komiteti. Ravnogorski odbori direktno su podređeni Izvršnom odboru CNK. Sva uputstva, propisi i naređenja koja je izdavao komitet obavezni su za ravnogorske odbore i sve građanske vlasti. U odjeljku 6 kongresne rezolucije govori se o radu *u pojedinim pokrajinama na organizovanju naroda*. Osim omalovažavanja Tita i slavopojki Mihailoviću, objašnjeni su osnovni pojmovi i sadržaj rada ravnogorskih narodnih odbora, organizacija žena, omladinskih štabova, kongresa omladine i njene reorganizacije.

STRAH OD OMLADINE I NJENOG USTANKA

Između nepovjerenja prema omladini i potreba za novim izvoristima vojnih potencijala

Plašim se kako bi omladina mogla da izazove preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre.²⁸⁹

Strah Dragiše Vasića od omladine i njenog preuranjenog ustanka, o kojem piše Mihailoviću u maju 1942. godine, prerastao je u pesimizam četničkog vrha u pogledu opšteg opredjeljenja omladine za četništvo. Bojazan je iskazivana i prema spremnosti mladih ljudi da se odazovu na pozive za mobilizaciju. Između nepovjerenja prema omladini i potreba za njom u vojnoj i političkoj organizaciji četničkog pokreta crtana je cik-cak linija ukupnog odnosa prema novim izvoristima potencijala četništva. Prostor se otvarao sa osekom u oružanom ustanku ili krizama NOP-a u pojedinim područjima. Djelujući

288 Sudjenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, str. 489.

289 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 258.

u skladu sa već utvrđenim programskim načelima, instalisani su ravnogorski odbori kao organi buduće četničke vlasti. To je bila prilika za pokušaje širenja organizacije ravnogorske omladine i žena uz neprekidnu propagandu za obnovu monarhije u zemlji nakon rata.

Od ranijih uglavnom neuspješnih pokušaja pojačanog organizovanja *nacionalne omladine*, omladinskih brigada i organizacija *Uzdanica* i *Zatočenici*, pa žena u Kolu srpskih sestara, nakon kongresa u selu Ba počelo je stvaranje organizacije ravnogorske omladine. To su bile grupice u manjem broju mjesta, jer četničkom pokretu nikada nije pošlo za rukom da okupi i politički masovno organizuje značajniji broj mladih ljudi. Slično je bilo i sa ženama koje su pozivane u posebne sekcije. Stvorena je *ŽROS (Ženska ravnogorska organizacija)* koja takođe nije uspjela da privuče potreban broj aktivistkinja na širim područjima.

U vojno-političkom vodstvu četničkog pokreta znali su da je program NOP-a privlačan za mlade ljude. U propagandi su to tumačili *zavodenjem omladine* ili kao *opasnost da omladina i dalje postane i ostane plen tuđe propagande*. Već je zavela seljake, javne radnike, mlade oficire, žene a sada i omladinu. Zato je u novembru 1942. godine formirana *Jugoslovenska ravnogorska omladina (JURAO)*. Utemeljena je na regionalnoj osnovi, a u programskom pogledu na prijateljskim sekcijama Srpskog kulturnog kluba, Demokratske i Srpske zemljoradničke stranke. JURAO je bio pod kontrolom Vrhovne komande ravnogorskog pokreta. U Crnoj Gori je imao svoje štabove 708 i 801, a u Srbiji štabove 501, 601 i 701. Područje grada Beograda, zapadne i srednje Srbije je obuhvatalo najvažniji ogranak. Tamo je nakon juna 1943. godine smještena i Dražina komanda.

Prema sadržajima njihovih letaka definisan je cilj okupljanja *srpske nacionalno (politički?) nekompromitovanih* mladih ljudi, *odgajanje u četničkom duhu*, te pripremanje omladine za izvršenje svakog zadatka koji zahtevaju *interesi srpskog naroda i naših pretpostavljenih*.

Trojke su osnovne jedinice u kojima je organizovan JURAO. Sekcijama, opet po trojkama, nazivane su organizacione jedinice stvorene među gimnazijskom i studentskom omladinom, za mlade u industriji i zanatstvu. Po trojkama je organizovana i omladinska radna služba pod kontrolom Milana Nedića. Članovi tih trojki su obavezani i na odziv za mobilizaciju koju su vršili komandanti korpusa ili brigade u kraju gdje djeluju.

I na Tromeđi se često oglašavala *Srpska nacionalna omladina* tog područja. Povodom pogibije *borca srpske nacionalne misli Mirka Martića* ona 20. avgusta 1942. godine objavljuje letak *Još jedna žrtva Titinih partizana*. Prijeteći da će se sa *njegovim ubicama pogledati u oči*, u drugom letku *Svjetsna srednjoškolski jugoslovenska omladina* javno ustaje protiv onih učenika koji skupljaju priloge u novcu i odjeći za *hrabre partizane*. Kaže da to dovodi do nereda, da druge pozivaju na štrajkovanje pa se stavlja omladini i daci na znanje da će za *svaki incident biti hapšeni, njihovi roditelji uzeti kao taoци, jer... 'šlavenstvo' i*

'narodnu oslobodilačku borbu' zlopotreblyavaju u svome zločinačkom i protunarodnom radu jedan nesvestan broj učenika-ca da namažu zidove ili školske potrepštine komunističkim amblemima. To su oni koji se bore za neku *Svetsku revoluciju* a ne za *naše narodno oslobodenje*.

Na skupu predstavnika omladine iz Crne Gore, Boke i Sandžaka u Šahovićima utvrđena je četnička koncepcija buduće države. Građena će biti *na obnovi monarhije, sa dinastijom Karadorđevića, kao unitarna i samostalna država*. Izabrali su svoje odbore, izglasali rezoluciju i donijeli *zaključke prvodecembarske konferencije četničke intelektualne omladine*. Istaknuto je da je omladina došla radi *dogovora za borbu protiv partizana*. Zaključci su zasnovani na direktivama Mihailovića od 20. decembra 1941. godine - da će *na teritoriji buduće države živjeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci*, da *nacionalnih manjina ne može biti*, da *žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim, njima podobnim strukturama. U duhu izloženih zaključaka, a u saglasnosti s krunom... četnička organizacija će provesti državno uređenje i biti jedini nosilac cjelokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa i ostvarenja uslova za prelaz na šire ustavne slobode*. Osnovana je intelektualna sekcija četničke organizacije za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Četnički omladinski pokret je djelovao pod teretom mnogih slabosti karakterističnih za cjelinu ravnogorskog pokreta. Dijelio je odbojnost svih nesrpskih nacionalnih zajednica prema velikosrpskim vojno-političkim programskim ciljevima. Nosio je i predrasude koje je četnički pokret imao prema ženama i njihovom angažovanju na osnovama diskriminacije i neravnopravnosti sa muškim polom. Još i druge njegove slabosti nikada mu nisu omogućile da se u bilo čemu nosi sa omladinskim pokretom u okviru NOP-a - *Ujedinjenim Savezom antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ)*. Pogotovu nije bio u stanju da parira sa vodećom snagom omladinskog pokreta - *Savezom komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-em)*.

U novembru 1942. kada je osnovan četnički JURAO, održan je i Prvi kongres USAOJ-a (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije). Ugaoni temeljac nacionalne politike u cjelini, pa i u životu mladih, bio je princip bratstva i jedinstva. U vodstvu su shvatili da sudbina NOP-a zavisi od toga da li će ga prihvatiti omladina kao vlastito djelo. U Jugoslaviji je 1941. bilo 2.200.000 mladića i djevojaka od 16 do 25 godina. Najpretežniji njen dio je u ciljevima NOP-a mogao da nađe svoju istorijsku afirmaciju. Otuda težnja da se omladina što masovnije uključi u borbu da bi postala glavna snaga oslobodilačkog rata. Na čelo rodoljubive omladine stao je SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije). Iz redova antifašističke omladine izrastao je USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije). Brojao je oko 100.000 članova - konstatovano je na Prvom kongresu USAOJ-a krajem novembra 1942. Na drugom kongresu (maja 1944.) imao je oko 500.000 članova.

O ŽENAMA, NJIHOVOM MJESTU I DRUŠTVENOJ ULOZI PO ČETNIČKOM POIMANJU

U komunističkim redovima ima mnogo žena, koje su u pravilu ili bile prostitutke prije nego što su prišle partizanima ili su to postale tokom svog boravka u komunističkoj vojsci. To Draža Mihailović piše o partizankama u telegramu 12/13. decembra 1943. godine predsjedniku izbjegličke vlade u Londonu.

Konzervativna i, blago rečeno, ta muškošovinistička izjava oslikava odnos vodstva i četničkog pokreta prema ženama. Jozo Tomasevič je 1979. godine izjavio kako pri istraživanju fenomena četništva nije našao ni jedan podatak da su se u četničkim redovima borile (pa, dakle, i stradale) žene. Njih nije bilo u ravnogorskim jedinicama.

I u instrukcijama za nacionalnu propagandu, naročito u njihovoj praktičnoj primjeni u lecima i drugim glasilima, veoma je nepovoljan odnos prema mjestu i ulozi žene. One su poslužile za tvrdnje o nemoralu u partizanskim jedinicama. Taj nemoral su objašnjavali *neprestano bliskim dodirima partizana i partizanki*. To su, po njima, činjenice o kojima vodstvo NOP-a nije htelo da vodi računa iako su one bole oči.

Na Dražinim direktivama od 20. decembra 1941. godine zasnovani su i zaključci usvojeni, nepunu godinu dana kasnije, na skupu omladine iz Crne Gore, Boke i Sandžaka. Jedan od njih je već rečen stav da *žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim njima podobnim strukama*.

Dva međusobno suprotstavljena pokreta na jugoslovenskim ratištima - četnički i partizanski - u temelju se razlikuju i u svom odnosu prema ženama. U NOP-u i partizanskim oružanim snagama žene su učestvovala na najrazličitije načine. Ne postoji sfera djelovanja u okviru NOP-a u kojima žene nisu podjednako kao i muškarci bile u prvim redovima. Istraživanja Jozeta Tomaseviča posvećena ženama u Drugom svjetskom ratu, posebno u četničkim i partizanskim formacijama, otkrila su zapanjujuće razlike u tretmanu žena između ova dva pokreta. On kaže da svi partizanski rukovodioci smatraju da bez žena i njihovog doprinosa borbi ne bi nikad mogli pobijediti.²⁹⁰ *Dok je u partizanskim borbenim redovima bilo između 15 i 20 odsto žena, nisam naišao ni na jedan podatak da su se među četnicima borile i žene*. Njih nije bilo u četničkim jedinicama. Tu i tamo su služile samo kao bolničarke, kuriri i povremeno za špijunažu.²⁹¹ U onim područjima u kojima su četnici bili najjači (dijelovi Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine) socijalni položaj žene je bio veoma nizak. To su ruralna područja u kojima su žene prošle kroz sve oblike organizacije seoske porodice: u zadržanom obliku ih je bilo više na okupu što

je olakšavalo njihovu poziciju, te nakon raspada zadruga u inokosnom gdje je žena postala središte uže porodice u kojoj se nosila i sa kućnim i sa poljskim poslovima. Živjele su u uvjetima opšte, privredne, kulturne, prosvjetne i zdravstvene zaostalosti. Česta i skoro redovna grubost muža koji je potezao batinu i tešku riječ tjerala ih je u poniznost i potčinjenost. Pod teretom teških obaveza, zbog neprosvijećenosti i nepismenosti, nije mogla da odgovori standardima higijene doma i tijela. Tako je i sa oskudnim znanjima u vještini spremanja hrane. *Ženski svet je o higijeni imao malo pojma* - piše Živko Topalović pošto je sa suprugom Milicom iz Beograda prešao na selo u vrijeme priprema za četnički kongres u selu Ba. O higijeni i kulturi življenja svjedoči i činjenica što je veoma mnogo primjera gdje je cijela porodica spavala u jednoj prostoriji. Zabilježeno je da je ravnogorska ženska organizacija (ŽROS) u svojim proglasima, tamo gdje je postojala, stavljala sebi u zadatak podizanje nivoa higijene. Djevojkama i ženama je trebalo prenijeti i znanja o veneričnim bolestima. O tome je bilo govora i na jednom skupu u selu Sekurišu 21. maja 1944. godine. *Bilo je pitanje isto toga dana ima li u našim selima veneričnih bolesti. Članice nisu nikoga još pronašle te bolesti. Ako ih pronađemo, dostavićemo ih* - piše u zapisniku sa tog skupa.

Pri pokušaju političkog organizovanja žena u selu Zukve u Tamnavi osnovana je sekcija Ženske ravnogorske organizacije. Ona je 20. aprila 1944. imala 40 žena u članstvu. Od njih je samo uz sedam stajala odrednica *pismena*. U selu Čestinu (Levač) dospjela je povjerenica ŽROS-a. Zvali su je *Beogradanka*. Svi su se u srezu žalili: *Žene su mi pričale da pije, puši i radi sve ono što ne priliči jednoj ženi*.

Žena nije mogla izabrati bračnog druga, a očekivani njen miraz je jedan od faktora izbora snahe, otac mladoženje je imao u vidu imovinsko i zdravstveno stanje porodice iz koje se kćerka udaje. Muškarci su odlazili u kasarne, logore i šumu da ratuju, kod kuće ostaju stari, ne povećava se broj usta koja valja ishranjivati. Prva reakcija seljačkog stanovništva na ratnu opasnost - ograničiti radanje djece. To znači ne ženiti mušku mladež dozrelu za ženidbu. Selo se puni neudatim djevojkama. Otuda i pjesma: *Oj devojko devojano / da te ženim još je rano / da te ženim vreme nije / da t' ostavim žao mi je / pričekaj me ovog leta / da otslužim Kralja Petra*. Djevojke su uzvraćale: *Istruli mi dunja u fijoci / dragi mi je kod Draže u vojsci*.

U tim okolnostima vješta politika mobiliziranja žena nesumnjivo bi koristila četničkom pokretu. Izgleda, međutim, da on nije ni razmišljao o takvoj mogućnosti - piše Jozo Tomasevič. Ni u vodstvu pokreta, ni u njegovim jedinicama nisu se trudili da angažuju žene u borbi za četničku stvar. Zbog tradicionalno konzervativnih shvatanja zazirali su od njihovog učešća u borbenim aktivnostima. Bojali su se, valjda, *bliskog dodira* koji je njihova propaganda pripisivala partizanima. Od tih dodira, međutim, nisu krajčili u svim drugim prilikama, naročito u gozbama kada su, u hladovini, izmaknuti podalje od prve vatrene linije.

²⁹⁰ J. Tomasevič, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 174.

²⁹¹ S. M. Živanović, *General Mihailović i njegovo delo*, tri sveska, Chicago, 1962. i 1966.

Mihailović je prednjačio svojim ratnim asketizmom. Nigdje se nije moglo pronaći da je zabilježena njegova eventualna afera sa ženama na terenu. Sušta suprotnost od njega u tome su bili njegovi komandanti, bar njihov najipretežniji broj. To se, šta više, može vidjeti i na stranicama pojedinih četničkih javnih glasila. Posavsko-kolubarska grupa korpusa izdavala je satirični list *Of Lele*. U tom listu je u više navrata objavljeno kako je normalna praksa da većina oficira ove jedinice ima svoje ljubavnice bez obzira na njihov tadašnji ili prethodni bračni status. Komandant Cersko-majevičke grupe korpusa major Dragoslav Račić imao je, poput drugih komandanata, svoju ljubavnicu. Zvala se Milena. Ona je nakon rata isljednicima OZN-e ovako objasnila tu svoju vezu: *Za četničko vreme živela sam sa Račićem, to je bilo skoro legalno. Muž mi je bio u zarobljeništvu, ja sam pokušavala da krijem, ali on, pustahija, nije...*

I komandanta Topličkog korpusa M. Stojanovića interesovale su *mlade žene po selima*. Njegov pretpostavljeni komandant Južne Srbije potpukovnik Radoslav Đurić postao je neslavno poznat. U njegovom štabu su se nalazile *sumnjive Beogradanke, nemački i partizanski špijuni Anđa i Vera Pašić. Sve ljudstvo Đurićeve jedinice znalo je za ove veze i njihovu problematičnost, pa je grupa oficira poslala Vrhovnoj komandi svoju žalbu zbog toga*. Ta veza je označavana sa *živeli bezmalo kao muž i žena*, kako je rečeno u Vrhovnoj komandi i time je nanela neprocenjivu štetu ravnogorskoj stvari i jedinicama JVUO, koja je omogućila lako osvajanje ovih prostora od partizana u 1944. godini.

U poslednje vreme u jedinicama dosadašnje 2. letеće brigade učestali su slučajevi... jurenja za ženskama - konstatuje načelnik štaba Gorske Kraljevkse garde poručnik Medić u julu 1943. godine.

Od svih oficira, podoficira, kaplара i redova ne zna se ko je veći bekrija... Naime, gotovo svaki oficir Gorske garde doveo je po jednu švalerku na svoj reon i kaže da mu je verenica. Mihailović je neke od njih, posle avantura na terenu, primoravao da se ožene svojim ratnim ljubavima.

U mnogim dokumentima se mogu sagledati pokušaji da se ta praksa *marka kanališe ako se već ne može sprečiti*. I sam Mihailović je primijetio kako se oko štabova u JVUO okupljaju sumnjive žene. Odgovornim za to se čine komandanti tih štabova. Iz decembra 1943. postoji i naredba Mihailovića da se te žene uklanjaju iz blizine štabova, *te da se supruge komandujućih starešina ne mešaju u poslove svojih muževa*. Ta praksa nije mogla biti iskorištena kroz cijelo ratno vrijeme. Ona je raširena kada su jedinice bile u varoškim kasarnama i stanovima, i na terenu kada su vojnici stanovali po seoskim kućama. Ravnogorske starješine svih činova i položaja imali su svoje milosnice *regrutovane najčešće iz seoskog okruženja, iz porodica dijela muške populacije koja je bila u zarobljeništvu ili u nekim drugim formacijama, te od izbjeglica iz NDH ili iz gradova poslije savezničkih bombardovanja u proljeće 1944. godine*.

Preljuba je opjevana i u šaljivim pjesmama koje su širene među ravnogorcima: *Čuj komšijo, da ti se požalim / ženi su mi čarape ukrali / da je s plota nije ni sramota / već sa nogu prežalit ne mogu.*

Od strane ravnogorskog pokreta ignorisana je svaka primisa o mogućnosti uključivanja žena u redove svojih jedinica. Umjesto toga četničko vodstvo i njihova propaganda su svom žestinom kritike i omalovažavanja upravljeni protiv onih žena koje su stupile u partizanske formacije. Podjednako i protiv onih što su privržene NOP-u i pristajale uz njega. Veoma česta, čak i omiljena tema najpogrdnije propagande protiv žena usmjerena je zapravo prema muškarcima konzervativnih shvatanja i njihovom odvraćanju od NOP-a i njegovih vojnih formacija na toj osnovi.

S tim obilježjem su pisani, umnožavani i raspačavani mnogi leci i drugi oblici pisanog i usmenog prenošenja informacija. U njima se tvrdi da partizani ubijaju sve crkveno vjenčane Srbe. Po jednom četničkom letku, u Crnoj Gori ima 4.000 nezakonite partizanske djece. U njemu piše da su partizani obećavali mnoge djevojke koje su se zbog toga što su osramočene utopile nakon toga.²⁹²

I sam Mihailović je za partizanke često upotrebljavao riječ *prostitutke*. Tako kaže i u telegramu 12./13. decembra 1943. godine upućenom predsjedniku izbjegličke vlade Puriću. Priznaje u tom telegramu da u komunističkim redovima ima mnogo žena. Ali te žene su, kako on kaže, po pravilu ili bile prostitutke prije nego što su prišle partizanima, ili su to postale tokom svog boravka u komunističkoj vojsci.²⁹³

Sa prezirnim pogledima ravnogorskog pokreta prema angažovanju žena u borbi korespondirala su i shvatanja generala Milana Nedića, predsjednika marionetske vlade u Srbiji. On je strpao u isti koš sve žene koje su *napustile svoje domove i otišle u partizane jednako kao i one koje ih pomažu propagandom*. Nazvao ih je *razvratnicama, beskućnicama, nerazumnicama i belosvet-skim droljama*.²⁹⁴

U ponajstrože povjerljivom izvještaju iz Beograda, iz kabineta Milana Nedića, anonimni izvještač iznosi i jednu od *primedaba naroda*, kako je to naznačeno, na emisije Radio-Londona. Primjedba se tiče učešća žena u njima. Ljudi su, kaže, listom protiv toga. *Narod ne želi da mu se žene obraćaju preko radija. Govor gospođe Simović izazvao je veliki revolt kod svijuju, pa kažu da je to jedan od velikih minusa. Smatrali su da s obzirom na naredbu broj 1 da je to izazivanje srpskog naroda. Pored toga, ona nije ništa ni kazala. Ne žele da čuju nikakve političke govore i mešanje politike u narodnu borbu. Radi toga mnogo osuđuju dr. Sekulića i kažu da se ne sme vratiti u zemlju.*

292. Sudjenje članovima organizacije Draže Mihailovića, str. 245, svjedočenje jednog od optuženih potpukovnika Keserovića.

293. Jovan Đonović, *Veze sa generalom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike*, Glasnik SIKD *Njegov*, decembar 1959., str. 17-25.

294. Petar Martinović-Bajić, Milan Nedić, Chicago 1956. U ovoj knjizi cijelo jedno poglavlje zauzima prezirni obračun sa ženama u partizanskim redovima.

Jedna od direktiva ili instrukcija za nacionalnu propagandu, ona pod brojem pet, naslovljena je *NOP i njegova propaganda*. Ona ne zaobilazi nemoral na kojem se, kako smatra, četnički pokret može obračunati sa partizanima. To je, po toj instrukciji, *nemoral u partizanskim jedinicama*. Pripisuju to u neosjetljivost partizanskih odnosno komunističkih vođa prema pitanjima morala boraca.

Za razliku od tih shvatanja, u vodstvu NOP-a su od prvog dana znali da ostvarenje postavljenih ciljeva u velikoj mjeri zavisi od aktiviranja žena. One su brojale polovinu stanovništva. Bez njihovog masovnijeg učešća nije se mogla zamisliti, a kamoli učvrstiti pozadina fronta. Omladina i žene su proširivale političku osnovu NOB-e (Narodnooslobodilačke borbe) i doprinosile učvršćivanju nove vlasti.²⁹⁵ Mogle su da se angažuju i na čisto vojnim poslovima: zbrinjavanje ranjenika, rješavanje ishrane vojske i njeno snabdjevanje obućom i odjećom, spona fronta i pozadine, pomaganje narodnooslobodilačkim odborima, rušenje komunikacija, kurirska služba, organizovanje otpora u okupiranim područjima, ilegalne aktivnosti, propagandne djelatnosti itd. Što je najvažnije, žene su u ciljevima NOP-a mogle da sagledaju jasnu perspektivu promjena svog društvenog i materijalnog položaja. Radi toga su stvarani odbori AFŽ-a (Antifašističkog fronta žena). U NOR-u je s puškom u ruci učestvovalo preko 100.000 žena. Od njih je 25.000 poginulo, 40.000 ranjeno, a 3.000 ih je trajno ostalo invalidima, preko 2.000 ih je u NOVJ-u dobilo oficirske činove, Partizansku spomenicu 1941. dobile su 3.344 žene, a 90 ih je odlikovano Ordenom narodnog heroja Jugoslavije. Prvi put u istoriji žene na jugoslovenskim prostorima su u NOR-u dobile pravo glasa (sa 18 godina života kao i muškarci).

U bici na Sutjesci (operacija *Švare*) od ukupno 22.150 boraca partizana 2.883 su bile žene. Na tom području od 7.543 poginulih 587 su žene, od toga 352 bolničarke.

Ako se nisu bavili mogućnostima uključivanja žena u svoj pokret, četnici i njihova propaganda su žestoko usmjereni protiv žena koje su stupile u partizanske redove ili su simpatizerke NOP-a. One su veoma česta tema oštrih napada letaka i usmene agitacije. Usto i njihove fizičke likvidacije.

Žene su činile 23 odsto ili gotovo četvrtinu stradalih od četnika u toku Drugog svjetskog rata. Među njima 27 odsto ili više od četvrtine su bile partizanke. Spolna struktura stradalih pokazuje da je od četnika ubijeno 77 odsto ili više od tri četvrtine muškaraca. Od toga je boraca partizana 65 odsto ili gotovo dvije trećine, a 35 odsto ili više od trećine su aktivistkinje ili saradnice NOP-a.²⁹⁶ Odnos prema ženama je, kako piše Jozo Tomasevich, jedna od

fundamentalnih razlika između četničkog i partizanskog pokreta. Sudjelovanje žena u partizanskim redovima i masovnim antifašističkim organizacijama bilo je od takve važnosti da su svi partizanski rukovodioci saglasni u tome da bez ženske populacije ne bi nikad mogli pobijediti.

NARODNI RAVNOGORSKI ODBORI I PROPAGANDA

“Četnici prinudavaju sve muškarce izuzev djece da moraju doći na njihove zborove. U protivnom će biti oglašeni za partizane, što je istovremeno prijetnja najtežim posljedicama”

Četnički kongres u selu Ba održan od 25. do 28. januara 1944. godine podstakao je stvaranje ravnogorskih odbora. Usvojeni kongresni dokument praćen je direktivom *Narodni ravnogorski odbori i naša propaganda*. Izdata je u ljeto 1944. godine. U njoj se objašnjava orijentacija ka stvaranju tih odbora u cijeloj zemlji. To sa svoje strane iziskuje nužnost *da naša propaganda obuhvati svu zemlju i sav narod*. Bilo je predviđeno da u sistemu tih odbora postoje - seoski odbori, opštinski odbori, sreski odbori, okružni i pokrajinski odbori. Na njihovom čelu treba da budu područni komandanti. Direktivom je određeno da se propaganda *u samoj Srbiji usmerava iz Vrhovne komande*. Za ostala područja u zemlji ili, kako se kaže, *u svakom danom području, korpusi i grupe korpusa trebali bi biti odgovorni za propagandni rat i preko svoje posebne akcije i preko seoskih, opštinskih i sreskih odbora, a sve te tri vrste odbora bile bi pod rukovodstvom sreskog četničkog komandanta*.²⁹⁷

Propaganda je startovala, trajala i završavala napadima na NOP i komuniste. Ta borba se neprekidno zahtijeva u direktivama. I sam Mihailović je osobno bezbroj puta naglašavao značaj takve njene usmjerenosti. *Putem proglasa obratite se svi narodu. Izložite svu opasnost koju mu komunisti nanose. Pozovite u naše redove sve ispravne muslimane i sve ispravne Hrvate. Suzbijajte komunističke laži o njihovom broju i njihovoj snazi... Izdajte letke sa potrebnom sadržinom da se narodu ukaže sva opasnost od komunista, kao i potreba borbe za njihovo uništenje*.²⁹⁸ To piše Mihailović u telegramu upućen komandantima 7. novembra 1943. godine.

295 Tanja Kalezić-Drakić, *Doprinos žena Jugoslavije pobjedi nad fašizmom u toku NOP-a*, Doprinos NOR-a Jugoslavije pobjedi nad fašizmom, zbornik radova, Beograd, 1977., str. 298; Vlado Strugar, *Jugoslavija, 1941-1945.*, Beograd, 1959., str. 357.

296 Dr. Igor Graovac, *Četnički pokret u Hrvatskoj prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata*, *Juturnji list*.

Zagreb, 17-31 VII 1998.

297 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti reg. br. 43/2, kutija 7.

298 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 19/1, kutija 3.

SRPSKA INTELIGENCIJA I RAVNOGORSKI POKRET

O intelektualcima kao "narodnom ološu" odrođenom od "dedova i pradedova"

Sve nacionalističke organizacije i pokreti nastojali su da privuku što veći dio inteligencije kao vodeće kategorije u svakom građanskom društvu.

Ni to, međutim, u ratnom kolopletu ne mora biti pravilo. Jedan od izuzetaka predstavlja do krajnosti primitivna četnička organizacija Koste Pećanca. Čak su u njoj vojvode i četovođe bili mahom neobrazovani ljudi.

Kvislinške formacije su bile uglavnom sastavljene od seoske i gradske sirotinje kao inferiornih socijalnih kategorija. Te organizacije su bile vođene od predratnih organa vlasti, stariješina vojske i žandarmerije Kraljevine, kao i veoma uzanog kruga nacionalistički orijentisane, češće starije inteligencije.

NAŽALOST, nama se je stavio mali broj intelektualaca i omladine na raspoloženje. Ali i ono što imamo, mi do sada nismo dobro iskoristili. Ne treba zaboraviti da će svi ovi u novoj državi tražiti da vode, pa kada je tako, onda ih treba do maksimuma iskoristiti.

Tako u svojim zapažanjima i prijedlozima za rad i organizaciju štaba Vrhovne komande piše major Zaharije Ostojić. Ta zapažanja su načinjena 4. XII 1942. godine,²⁹⁹ dakle u vrijeme dok je Ostojić još bio na Ravnoj gori u neposrednoj blizini Mihailovića. Još prije njega je, u vezi sa slabim angažovanjem intelektualaca i omladine u četničkom pokretu, pisao i Stevan Moljević u dijelu teksta *Homogena Srbija*. Govoreći o narodnom preporodu, on u prve redove stavlja intelektualce kao prosvježene sinove srpskog naroda i njegovu omladinu. Smatra da oni treba da daju primere svoga pregalaštva, samopregora, reda, rada i discipline i da izgaraju na svojim dužnostima.

I Mihailovića je zaokupljala misao da se srpska inteligencija nije stavila na raspolaganje narodu. Da mu ne daje potrebnu širinu i podršku. Više puta je otvoreno iskazivao nezadovoljstvo njenim držanjem. On joj prigovara da je bilo dosta čučanja po strani i posmatranja. Zahtijeva da zauzme svoje mjesto u borbi za novu državu. Bio je svjestan da su komunisti mnogo bolje organizovani zato što među njima ima mnogo intelektualaca. U našim četničkim redovima sve su sami seljaci, a težak vrlo teško sprovodi organizaciju. Još gotovo ne pomisljaju da sami organizuju propagandu. Traže da im neko drugi sa strane piše i priprema letke, ili iz centra ravnogorskog pokreta.

Naširoko se, u svakodnevnim susretima, govorilo a često i pisalo da četnici neće sa inteligencijom. Ne podnose je. Drže se srednjeg staleža i sirotinje. Misle da je okrenula leđa svom narodu: i ona je zalutala. Postala je i često proglašavana dežurnim krivcem za sve. Otuda i javni pozivi intelektualcima

da se opamete i vrate svom narodu. I po jednoj poruci četnici iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne su očistili partizane iz svoje zemlje i sada uživaju plodove mira. Oni se obraćaju napaćenom narodu našem iz Bosne, Like i Dalmacije. U tom letku se iznosi i stav o inteligenciji.

Ne oduševljava se naša inteligencija brdima kostiju na kojima počiva naša domovina. Tu već odavno ne inspiriše naša slavna prošlost.

Biti četnik, to za današnju inteligenciju je staromodno, dok postati mason, komunista ili nešto slično znači biti savremen i pomešati se sa najkrupnijom gospodom. Zbog toga se četnički pokret u vrbovanju članova zadržao na srednjem staležu i našoj zlatnoj sirotinji što je uostalom i najbolje.

U letku se intelektualna populacija, i pored toga, poziva na put svojih dedova i pradedova da bi ispunila amanet slavnih četnika. Zar ti inteligencijo okrenu leđa svom napaćenom narodu? Mi te četnici pitamo što te je navelo na to? Zar zato što je naš narod nepismen, nekulturan i neprosvećen? Ti si zato kriva i niko drugi. Šta si doprinela da postane u pravom smislu socijalno-kulturno biće? Inteligencijo, povrati se svom narodu! Pomozi mu da iz ovog burnog vremena izađe što zdraviji i čiliji. Ti ćeš jedino biti kriva ako naš narod padne pod uticaj raznih nacionalnih ideja. Stranim nenarodnim idejama naš narod će biti socijalno i nacionalno rastočen i time će prestati da postoji kao narod slavne prošlosti. Zato na oružje i spasavajte ono što se spasiti daje. Ne slušajte one koji su vas doveli do ruba propasti, već idite samo putem čoveštva, putem svojih dedova i pradedova i time ćete ispuniti amanet slavnih četnika boraca koji su se borili za naše dobro.

Propaganda i vodstvo ravnogorskog pokreta, u ocjeni mjesta i uloge inteligencije, posebno u četničkim redovima, kretali su se u kontraverzama uslovljenim različitim činiocima. U pismu predstavniku u Crnoj Gori Baji Stanišiću Mihailović 5. marta 1942. javlja da ovdášnji intelektualci pokazuju veliku gotovost da svim svojim moćima potpomažu četničku i opšte nacionalnu akciju. U današnjim prilikama neophodno je da se iskoriste sve sposobnosti i da se svima rodoljubivim inicijativama da maha. Ovo u toliko pre što se polje rada sve više proširuje.³⁰⁰

Gledanje četnika na ovu populaciju u srpskom narodu kretalo se iz krajnosti u krajnost. Česte su ocjene njenog odrođavanja. S njima su, onda, i kvalifikacije da pokazuje veliku gotovost da svim moćima potpomaže četničku akciju. Povrh toga su i naredbe da se zavede što veća kontrola školovanih ljudi i žena po selima i gradovima.

Njihovo gledanje na inteligenciju, kao i bolje stojeće građane, među pripadnicima nesrpskih naroda je izrazito neprijateljsko. Saglasno programu ravnogorskog pokreta, oni su imali posebne nakane prema Muslimanima i Hrvatima, naročito intelektualnim potencijalima u tim narodima koje su smatrali neprijateljima kao što su gledali i na svoje idejne protivnike. Likvi-

299 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 2, dok. br. 164.

300 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 2, dok. br. 7, Dokumenti o izdajstvu... 27.

dirani su neovisno o njihovom političkom uvjerenju. Nisu mimoilazili ni Srbe. Ubijali su uglavnom one koji su lojalni vlastima NDH ili su radili u njihovim preduzećima i ustanovama. Pogotovo su kidisali na one Srbe što su djelovali u oružanim formacijama (domobranstvo), ili su sa svojim obiteljima pristajali uz partizane i simpatisali s njima. Među žrtvama četničkog nasilja iznimno mnogo je intelektualaca u svim nacionalnim korpusima. Prevažno su svugdje oni na udaru. Među civilnim žrtvama 37 odsto, a među vojnim čak 63 odsto intelektualaca.³⁰¹ Najviše intelektualaca su pobili među partizanima - 94 odsto. Više od 59 odsto, ili gotovo tri petine ukupno stradalih intelektualaca od četnika su partizani. Oni su predstavljali izdvojenu i njihovu najmarkantniju metu u toku rata.

Jaka nacionalna propaganda će sve brzo popraviti - obznanjuju komande četničkih jedinica u Hercegovini, ali i u drugim krajevima zemlje. U pomoć je pozvan i doprinos londonskog radija na poboljšavanju nepovoljnog stanja u vezi sa angažovanjem inteligencije u četničkom pokretu.

... Svi srezovi u Hercegovini dali su veliki broj partizana. Partizani su zaveli narod, jer se nacionalna inteligencija nije u to vreme zatekla u narodu, dok su partizani imali mnogo intelektualaca sa sobom. Posle užasnih zločina i nasilja koje su partizani počinili, narod je sada ogorčen protiv njih. Sada treba samo razviti jaku nacionalnu propagandu i sve će se brzo popraviti. Nedostaje i sada mnogo nacionalne inteligencije a naročito lekara i sveštenstva pa je potrebno činiti apel na njih da se vrate u narod i sa njim rade. Mislim da bi dobro bilo na zgodan način preko londonskog Radija skrenuti pažnju toj našoj, da se izrazim žalosnoj inteligenciji, da se stavi narodu na raspoloženje i da mu posluži u ovim najtežim danima koje je srpski narod ikada u svojoj istoriji doživio.

*Ta naša, žalosna inteligencija zna da bude pokvarena i narodna ološ. Ona je istovremeno i ubica naših najčestitijih ljudi. Narod traži - riječ je opet o Hercegovini - da se fizičke i intelektualne ubice naših najčestitijih ljudi kazne naročito pokvareni intelektualci i narodna ološ. U tom pravcu trebala bi Vrhovna komanda da da hitna naređenja podređenim komandantima. Trebaće zavesti što veću kontrolu SUMNJIVIH ŠKOLOVanih LJUDI I ŽENA PO SELIMA I GRADOVIMA.*³⁰²

S terena su pojedine komande tražile i takva čudna i neobična naređenja Vrhovne komande. A u vodstvu ravnogorskog pokreta u više navrata i sa različitim nabojima su se obraćali intelektualcima. Jedno od tih obraćanja je i pisana poruka pod naslovom *Četnicima intelektualcima*. Otpremio ju je Gorski štab broj 15. Učinio je to 15. juna 1943. godine. Tu se najprije kritički ukazuje na greške koje se čine u četničkom nacionalnom pokretu i u

301 Dr. Igor Graovac, *Četnički pokret u Hrvatskoj prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata*, *Junarnji list*, Zagreb, 24. VII 1998.

302 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 1,

borbenim jedinicama. *Zaista je došlo vreme kada naše intelektualne snage treba da uprave sve svoje snage, ne štedeći se da bi nadoknadili izgubljeno vreme i u najkraćem roku postigle željene rezultate.*

Te svoje poruke četničkim intelektualcima Gorski štab br. 15 naziva i uputstvom za akciju. Dato je u 13 tačaka. Prva se tiče propagande. *Potrebna je u svakom selu obrazovati propagandnu intelektualnu trojku ukoliko ona već ne postoji. Svaka trojka treba stalno da obilazi kuće na selu, najbolje je to uveče. One bi takode redovno izdavale radio-vijesti. Obavezne su i da prate raspoloženje našega naroda prema našoj organizaciji. Nalaže im se da prikupljaju podatke o neprijateljima, muslimanima, i našim izrodima - špijunima. Ako se želi imati pozitivnih rezultata sve odluke moraju biti saobrazne stvarnoj situaciji, a ova se situacija može dobiti samo preko dobre obaveštajne službe.*

Mi tražimo čistu nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje i suviše, jer će preko 2,5 miliona narodnih manjina morati napustiti našu zemlju - piše u tački 5 ovih uputstava ili poruka.

Ta zemlja će se svakako podeliti u prvom redu onima koji se danas zalažu za ostvarenje naše slobodne države. Komunisti ne žele čistu nacionalnu državu jer oni priznaju za ravnopravne i sve narodne manjine, samo neka su komunisti. Kad niko ne napusti zemlju odakle onda poboljšanje života seljaku. Svakako se iz komunističkih pobuda neće Arnauti odreći svoje zemlje u korist Srbima. Naša borba ima za cilj ne samo da ostvari mogućnost gole egzistencije života seljaka, već da mu pruži mogućnost uživanja u svim kulturnim tekovinama današnjice.

Tim letkom je trebalo postići dva osnovna cilja: prvo da objasni praktičnu primjenu opštih uputstava o budućoj homogenoj i velikoj srpskoj državi na lokalne seoske prilike. Cilj je, dakle, bio da se približi čitaocima onaj politički koncept koji je još početka konstituisanja ravnogorskog pokreta poznat kao *Današnji položaj i uloga pojedinih srpskih oblasti u stvaranju homogene srpske države* zajedno sa kartom naslovljenom *Velika Srbija*. Drugi je cilj da se jezikom bliskim seljaku što jednostavnije i jasnije predoči šta seljačko žiteljstvo može očekivati od protjerivanja i fizičkog istrebljenja nesrpskog stanovništva u toj velikoj srpskoj državi. Valjalo mu je objasniti kako će dobiti tuđu zemlju i imovinu pobijenih i protjeranih pripadnika muslimanskog i hrvatskog naroda, te nacionalnih manjina. Ponuda je primamljiva pod uslovom da se aktivno pridruži i uključi u četničke jedinice i obračun u njihovom osvajačkom borbenom pohodu. Da se to postigne, neophodne su *propagandne intelektualne trojke* koje će, *najbolje uveče*, obilaziti kuće i narodu, a posebno seljacima, objašnjavati šta znači živjeti na tuđoj zemlji, u kućama i na imanjima onih dva i po miliona narodnih manjina koje će biti protjerane sa svojih ognjišta pri stvaranju *homogene srpske države*.

Prema intelektualcima su upravljene i razne druge poruke u različitim prilikama i u raznim područjima zavisno od jačine i potreba četničkog pokreta. U jednoj depeši poslatoj iz Dražinog štaba 24. januara 1944. godine traži se *da naši intelektualci pokreću ilegalne listove i da kroz njih propagiraju i šire*

našu ideju. Ovo je vrlo važno i vrlo hitna potreba da što pre i što više nikne ilegalnih listova.³⁰³

Ali to je već vrijeme u završnici rata u procesu naglog silaženja ravnogorskog pokreta sa javne scene. U toj završnici su intelektualci, pokretanjem ilegalnih listova nakon povlačenja četnika, trebalo da premoste vrijeme do njihovog ponovnog povratka kao pobjednika.

I sam Draža, ali i propaganda njegovog vodstva, uvijek su naglašavali kako u naše nove vodeće krugove ravnogorskog pokreta mogu ući samo ona lica koja imaju čistu i svetlu prošlost.

Članstvo CNK (Centralnog nacionalnog komiteta), uključivši Izvršni odbor i jedan broj članova štaba Vrhovne komande, predstavljalo je najneposrednije intelektualno i političko okruženje Mihailovića na Ravnoj gori. Već krajem rata, u maju 1945. godine, na takvo njegovo okruženje žestoko će se obrušiti grupa antikomunističkih srpskih političara intelektualaca. Ona je tada pripremila poseban izvještaj i u engleskom prijevodu potajno dostavila američkom vojnom atašeu u Beogradu, a ovaj ga već u julu 1945. godine poslao u Vašington. Ta grupa je naročito bila kritična prema Vasiću i Moljeviću. To je obznanio i Jozo Tomasevich.³⁰⁴ On je pronašao i tekst Mladena I. Žujovića koji je napisao brošuru *Dragiša Vasić*. Uz tu publikaciju je i prilog Živka Topalovića *Srbija pod Dražom*. Ovi tekstovi otkrivaju Vasićevo mišljenje o Moljeviću i o Mihailoviću. Međutim, u spomenutom izvještaju grupe antikomunističkih političara i intelektualaca u Beogradu, pri opisu Dražinog ratnog političkog i intelektualnog okruženja, kvalifikuje se odnos Mihailovića i ravnogorskog pokreta prema, kako kažu, *katastrofalnom uticaju tih ljudi na donesene odluke i na stav prema okupatoru, Saveznicima, komunistima i vlastitom narodu. ... pukovnik Draža Mihailović, kasnije unapređen u generalski čin, bio je okružen ljudima od kojih su neki propali u političkom i javnom životu, koji nisu sagledavali svu važnost pokreta i svu kompliciranost borbe koju je istovremeno trebalo voditi protiv okupatora, ustaša, kvislinga u Srbiji i Crnoj Gori, i konačno protiv Komunističke partije koja se borila za svoje posebne ciljeve. Bez ikakvog političkog duha, željni da zadrže položaj, koji su imali uz ministra vojnog Dražu Mihailovića, bez širine pogleda na celinu jugoslovenskog problema, koji se nakon sloma Jugoslavije pojavio u svojoj ozbiljnosti, ovi su se Mihailovićevi saveznici okružili kineskim pojmovima i lošim savetima koje su davali Mihailoviću - koji je bio samo oficir bez političkog horizonta - katastrofalno su uticali na donesene odluke i na stav pokreta prema okupatoru, Saveznicima, komunistima i vlastitom narodu.*³⁰⁵

303 VII, Ča, k. 276, reg. br. 3/1.

304 *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*

305 RG 226, OSS-dokument br. XL 13541. str. 6; J. Tomasevich, Isto, 172.

ČETNIČKO RATNO SUDSTVO

U vodstvu sve više uviđaju da samovolja i bezakonje odbijaju ljude od ideje četništva. Da bi se te pojave osionosti koliko-toliko zapriječile, donesena je Uredba o prijekim sudovima i njihovom radu izrađena u autorstvu Stevana Moljevića. Uredba nije štitila od zuluma komandanata i nasilja četnika prema stanovništvu: na pravcu njenog glavnog udara su pristalice NOP-a

*Sve izrečene smrtne kazne na licima sa teritorije Valjevskog korpusa izrečene su i izvršene od strane nenadležnih starešina i vojnika, bez vođenja ma kakve istrage, utvrđivanja krivice, suđenja vojnog suda i formalne presude na vrlo grub i nezakonit način... Streljani su i poklani ljudi koji nisu imali nikakvu učinjenu krivicu protiv vojske, već su naprotiv streljani bili verni i iskreni pripadnici Ravnogorskog pokreta i to sve pošteno i ispravni ljudi. To vrlo štetno i nepovoljno utiče na Srpski narod.*³⁰⁶

Samovolja i bezakonje su uzimali sve šireg maha od strane štabova i komandanata. Ravnogorski pokret je ušao u treću godinu postojanja, a to bezakonje je uzimalo sve veće razmjere. U njegovom vodstvu se stalo uvidati da to sve više odbija ljude od ideje četništva. Mnogi simpatizeri i njihovi privrženici počeli su da okreću glavu od toga pokreta, pored ostalog, i zbog te samovolje.

Da bi se tako rasprostranjene pojave osionosti i neodgovornosti koliko-toliko zapriječile, u vodstvu pokreta donesena je uredba o prijekim sudovima i njihovom radu. Izrađena je u autorstvu Stevana Moljevića. Trebalo je na taj način pokušati suzbijati rašireno bezakonje i samovolju četničkih štabova. Taj propis, po svemu, nije imao cilj da zaštiti pripadnike svojih jedinica od zuluma komandanata, pogotovo da suzbije samovolju četnika prema stanovništvu, uključivši i srpsko žiteljstvo. Uredba je, takoreći, dala legitimitet za nastavak onih pojava vidljivih iz citata početka ovog teksta. Na pravcu njenog glavnog udara su, ustvari, pristalice NOP-a, partizani, njihovi pomagači i simpatizeri. Načinjena je tako da se svako djelo za koje se sudi može kvalifikovati kao rad u prilog komunista-partizana.

Propisi ove Uredbe imaju se primeniti na krivična dela koja su izvršena od strane komunista-partizana i njihovih pomagača, simpatizera, u vremenu od juna 1941. godine do danas i u buduće do okončanja rata. Uredba važi na teritoriji na kojoj se prostire vlast četničke organizacije.

To je prvi član Uredbe. Prema njenim propisima su prijeki četnički sudovi izrekli hiljade smrtnih kazni zarobljenim borcima, ljudima, ženama, mladićima i djevojkama koji su na bilo koji način sudjelovali u NOP-u ili ga pomagali, ili su potvoreni da ga pomažu. U skladu s tom Uredbom su i smrtne kazne

306 VII, Ča, k. 61, reg. br. 16/6.

Propaganda se često obraćala srpskom seljaku. Seljaštvo je bilo najmasovniji izvor novih ruku koje će nositi pušku. U agrarnoj zemlji kakva je bila prijeratna Jugoslavija svi su nastojali da ga pridobiju za svoje ciljeve.

Tako se poziva srpski seljak da obradi zemlju. *Veliki i krupni zadaci čekaju Tebe, nikoga kao Tebe, srpski seljače, ogromna odgovornost leži na Tebi u ovome vremenu. Od Tebe zavisi budućnost srpske nacije i spas srpskog naroda. Ako se ograđiš o naciju svoju i ako ne izvršiš svoju veliku istorijsku dužnost prema Otadžbini, onda ćeš i Ti i celo Srpstvo uskoro još gorčije zaridati, ali tada će biti kasno.*

Selo i seljak, te NOP i partizanske oružane snage tretirani su u mnogim četničkim glasilima. Prvi se uzdižu kao budućnost srpske nacije i spas srpskog naroda. Druge kude nazivaju ih zlikovcima. Ono što četnici nepovoljno po svoj pokret rade u praksi to pripisuju suprotnoj strani kao svom neprijatelju. Svoje ranije tvrdnje da su, primjerice, svi Hrvati ustaše prenose u teret autorstva partizanima. Njima i njihovoj propagandi su pripisali da kažu kako su sva tri naroda - svi Srbi, Hrvati i Slovenci u službi okupatora. Četnička naređenja da njihovi borci puste Nijemce da mirno prolaze, da zauzmu miran stav prema okupatoru partizani su kvalifikovali izdajom. U letku su, međutim, četnički borci permutirani u porodice i decu koje bi komunisti žrtvovali njemačkim kaznenim egzekucijama. Šire i glasine o tobožnjem njemačko-komunističkom sporazumu. Pa su i Rusima naturili namjeru da sa Njemačkom sklope poseban mir protiv svojih saveznika u antifašističkoj koaliciji.

Autori tih letaka su svjesni prigovora četnicima da su neaktivni prema okupatoru. U produžetku teksta više ne govore o okupatoru nego o tome da su bili i ostali neprijatelji komunista i da za njih postoji samo jedno rješenje: Mi ili oni? Taj se prigovor ne tiče komunista, bez obzira što su njihovi neprijatelji, nego neaktivnosti prema okupatoru. Ni riječi o tome zbog čega ta neaktivnost prema porobljivcima zemlje. Po toj slici partizani seljake nazivaju petokolonašima i streljaju ih zato što su ostavili oružje da uzoru svoje njive. To što četnici čuvaju željeznice, rudnike i preduzeća za potrebe okupatora takođe prenose na partizane. Itd.

Ima već 3 godine kako komunisti tvrde da su osim članova njihove partije svi Srbi, Hrvati i Slovenci u službi okupatora. Ako su seljaci tri dana ostavili puške da bi mogli uzorati svoje njive oni su ih nazivali petokolonašima i streljali. Ako su grupe boraca zapletene u krvavi rat sa komunističkim zlikovcima odobrile svojim porodicama i svojoj deci da zauzmu miran stav prema okupatoru, komunisti su ih proglašavali izdajnicima. U tri godine dana žrtvovali su tom interesu komunističke partije preko dvesto hiljada mrtvih Jugoslavena i nekoliko hiljada popaljenih sela i naselja. Ako im je neko prigovorio da uništavaju narod oni su odgovorili da je svetska revolucija važnija od celog jugoslovenskog naroda i da će oni uništene krajeve naseliti sa Kinezima koji su bolji komunisti od Srba. Ali, ako im nije bilo stalo do naroda, crvenim je lopovima mnogo stalo do vlastite prljave kože. Njihova je vojska tučena na svim frontovima. Iz Srbije su izbačeni krvavih

glava. U Crnoj Gori Pavle Đurišić je uništio njihovu vojsku, a okupator im je uništio njihov štab i tamo poubijao nekoliko hiljada najboljih boraca. Krvavi maršal Tito pobegao je na Vis kod onih istih Engleza protiv kojih sprema novi rat. Kralj Petar je odbio da razgovara sa vodom razbojnika. Pa kad se u interesu naroda nije smelo praviti primirje sa okupatorom treba praviti primirje i prijateljstvo da se spasi glave crvenih komandanata. To je jedini razlog sadašnjeg njemačko-komunističkog sporazuma. On se poklapa sa namerama Sovjetske Rusije da protiv svojih saveznika sklopi poseban mir sa Nemačkom. Samo budale mogu verovati u neke druge razloge koje komunisti pričaju svojim nekim pristalicama. Dalje govore svojima da su taj sporazum započeli Talijani, koji da na taj način u istom prostoru koncentrišu umorne badoljanske brigade kako bi i one u istu svrhu poslužile. A talijanskim komunistima u posebnim lecima javljaju da će u slovenski prostor ovim putem uvući italijansku vojsku i tako ga oteti Slovencima. Drugim letkom tvrde poverljivo da će na temelju primirja da uvuku u gradove Trst, Goricu, Rijeku i Sušak u civilu svoje najelitnije bataljone, koji će stvoriti vojsku koja će Nemce u gradovima, u času iskrcavanja, napasti sa leđa, atentatima ubijati političke protivnike, u međuvremenu čuvaju sigurnost nemačkih željeznica.

Nama nacionalistima i četnicima ovaj događaj je veliko zadovoljenje. On je dokazao koliko je rodoljubiva i inteligentna naša politika. A što je glavno dokazao je da oni nemaju nikakve veze sa Jugoslovenskim narodom nego se rukovode isključivo interesima internacionalne partije/komunističke. Sada nas zanima samo kakav će stav zauzeti ona srednjelinijska g... po Ljubljani, Trstu, Sušaku i Gorici, koji su govorili o bratoubilačkom ratu, o patriotizmu komunista kojima se ne treba zamerati, koji su tajno pomagali OF (Osvobodilnu frontu - op.a.) a nama prigovarali da smo neaktivni prema okupatoru. Mi smo bili i ostaćemo neprijatelji komunista, jer smo neprijatelji anarhije, bezbožništva i bezličnosti, jer smo pristalice večnih ideala kulturnog čoveka, Nacije i Domovine. Nikada nikakva približenja i pomirenja neće biti među nama. Pa nosili oni crvenu zvezdu ili lažne oznake kralja Petra. Ratovali oni ili ljubili se sa okupatorom. Za nas postoji samo jedno rešenje: MI ILI ONI? Izačićemo pobjednici verujući u Boga i večnu pravdu. (Najveći broj citiranih letaka nalazi se u Arhivu Hrvatske).

PREPUŠTENI PROMIDŽBI PARTIZANA

“Komunistička propaganda toliko je porasla da je seoski svet potpuno podlegao njoj”

PARTIZANSKA propaganda je zadavala veliku glavobolju ne samo četnicima nego i propagandi NDH. Zapovjedništvo II. domobranskog zbora u Brodu n/S 15. svibnja 1942. (Op. broj 1004/tajno): *Razviti što jaču promidžbu o svim selima obuhvatajući i najzabitija gorska sela. Partizani polažu najviše na promidžbu... pa su seljaci prepušteni promičbi partizana, jer zapravo čuju*

samo riječi partizana a nas ne. Ustaški dužnosnici moraju što prije obići sva sela u svim krajevima sjeverno od Save, a u krajevima južno od Save, koji nisu pod vlašću odmetnika. Ovom prilikom moraju održati seljacima govor u kojem pobiti tvrdnju partizana i uvjeriti u opasnosti komunizma, osobito po seljake, u sigurnu i bolju budućnost Evrope vodene po silama osi... itd. Razumljivo je da dužnosnici ne mogu ići sami već moraju povesti pratnju 50-80 dobro naoružanih ljudi. Napori učinjeni u ovom pravcu bit će izvan svake dvojbe od velike koristi. Naš narod je naviknut da mu netko dođe u selo i govori, a taj koji će mu doći mora biti ustaški dužnosnik - dobar govornik... Nedostatak malih krugovalnih postaja jako se osjeća...

Prebjezi iz jednog u drugi tabor – partizanski ili četnički

NEPOSTOJANOST U POLITIČKOM OPREDJELJIVANJU USTANIKA Amnestija u partizanskoj praksi

Najprije citat iz četničkog letka.

Komunisti će biti istrebljeni. Prema njima nema milosti.

A Vi braćo, koji ste prisiljeni ili zavedeni lažju i obmanom okrenite oružje protiv najvećih neprijatelja našeg naroda. Poubijajte političke komesare i stupite odmah u naše redove, gde ćemo Vas primiti bratski. Ugladajte se na stotine i stotine njih koji nam se svakodnevno predaju, svesni da su izdati i prevareni od komunista Jevreja.

Narod Bosne, Like i Dalmacije neka ostane na svojim ognjištima i neka čuva svoje domove, jer dolaze četnici da ga oslobode komunističke kuge, terora i strahovlade.³¹²

Loše opskrbljeni hranom, u oskudici smještaja, oružja i municije, zahvaćeni tifusom i drugim bolestima, naročito unutrašnjom neslogom o tome šta činiti, kako i kuda dalje četnici su izloženi stalnom vojnom pritisku NOVJ-a. Pratila ih je na svakom koraku, takoreći. Prema njima je usmjerila sistematsku kampanju. Sve je smišljeno da do kraja potkopa ne samo njihov nego i moral drugih antinopovskih snaga. Data im je amnestija. Njen rok je stalno produžavan. Abolicija je obećavana onima koji pređu u jedinice NOVJ-a i POJ-a. Ili napuste četničke jedinice i vrate se svojim kućama. Poručeno im je da će i činove zadržati.

³¹² Dokumenta, III, 255j.

Kasnije će se dograditi i propisi o tome. Od abolicije su načinjeni izuzeci. AVNOJ je to regulisao svojom odlukom broj 69 od 22. XI 1944. godine o amnestiji, te Ukazom Predsjedništva AVNOJ-a o opštoj amnestiji i pomilovanju i Zakonom o amnestiji od 21. III 1962. godine. Od amnestije su izuzeti pripadnici četničkih i drugih neprijateljskih organizacija koji su organizovali ili naredili da se vrše ratni zločini prema civilnom stanovništvu, ratnim zarobljenicima, ranjenicima i bolesnicima. Zločini se odnose na ubistva, mučenja, nečovječna postupanja, nanošenje velikih patnji, povrede tjelesnog integriteta i zdravlja i dr. Izuzeti su od amnestije počinioci zločina prema civilnom stanovništvu kao što su protivzakonito odvođenje u koncentracione logore i druga protivzakonita zatvaranja. Izuzeta su i lica koja su neposredno izvršila krivično djelo ubistva. Prema tome, samo pripadništvo u neprijateljskim redovima i učesće u borbi protiv snaga NOP-a amnestirano je tim propisima.

Ratni kriteriji primjenjivani su prema pripadnicima raznih neprijateljskih formacija: u kategoriju onih koji nisu osuđivani, izuzev za pojedinačna teška krivična djela, koji su mogli da se dobrovoljno priključe jedinicama NOVJ-a su: četnici, domobrani, italijanski kraljevi vojnici. U kategoriju onih koji su isključivo osuđivani na smrt su spadali: ustaše, bez ikakve provjere, pripadnici Gestapoa, SS jedinica, folksdojčeri iz divizije *Princ Eugen*, pripadnici *Handžar* divizije, pripadnici italijanskih fašističkih jedinica *crnih košulja* i pripadnici ustaške milicije.

Mihailović je bio specifičan slučaj. Planovi prema njemu i njegovim četnicima su različiti od onih što su namijenjeni pripadnicima drugih kvislinskih snaga.

Vojna i politička strategija svakog pokreta, koji su nastojali da se međusobno unište, nametala je i odgovarajuću propagandnu djelatnost. Ona je u stopu slijedila bespoštedna oružana sudaranja ustaškog, četničkog i narodnooslobodilačkog pokreta, te okupacionih trupa na tlu ratne Kraljevine Jugoslavije. Gledajući se međusobno preko nišana, protivnici su pucali jedni na druge svim oruđima i oružjima kojima su raspolagali. Pucali su i posredstvom sredstava informisanja, odnosno svim oblicima političke propagande koje su u ratnim okolnostima imali u svojim rukama. Ravnogorski pokret je proglašio partizane i NOVJ neprijateljem broj 1. Ni NOP nije ostajao dužan. Držeći skoro stalno otvorenom aboliciju (amnestiju) za sve koji se iz protivničke vojske prestroje u njegove formacije, upućivao je pozive *zavedenim četnicima* i svima koji su prisilno mobilisani da napuštaju četničke redove i pristupaju NOVJ-u ili da idu svojim kućama, osim ako nisu ratni zločinci. NOP je te pozive upućivao i pripadnicima *zelenog kadra*, domobranima i drugim iz oružanih formacija kvislinskih režima u Srbiji, NDH, Sloveniji i drugim područjima zemlje. Četnički pokret je neprestano pozivao *čestite i ispravne* Hrvate i Muslimane da se svrstaju pod njegovu zastavu. Najčešće je te pozive adresirao na Srbe koji su se borili na strani partizana, a koji se *nisu mogli odreći kralja i srpskih narodnih interesa*. Apelovali su i na sve druge da se *ujedine u jedinstveni*

nacionalni front i čije je 'vjeruju' Bog, Kralj i Srbija. Svi su htjeli da ojačaju svoje a oslabe neprijateljske redove. Najžešća bitka, reklo bi se, vođena je u nastojanjima svih strana da razore protivničku vojsku time što bi njeni pripadnici prelazili u drugi tabor.

PROPAGANDNA BITKA ZA PREBJEGE KAO "ZALUTALE SINOVE"

Mi vam šaljemo ova pitanja da o njima dobro razmislite, da se odlučite i da bježite iz paklenih kandža Tita i Pijade, ako u vama ima još i malo srpske krvi i svijesti i osjećaja časti i ponosa našeg naroda. Da bježite iz zločinačkog tabora ustaško-partizanskog i da se priključite našem nacionalnom frontu, dok se gnjev naroda nije izlio na vaše glave, dok vas nije stigla naša osvetnička ruka i pregazila armija naših saveznika i divizije naše, koje dolaze s njima, a koje se bore za uspostavu demokratije u Evropi u okviru nacionalne misli i zajednice naroda, koji se bore za svoju slobodu protiv fašista i krvavih diktatura, među koje na prvo mjesto spada Staljin, a kod nas Tito i Pijade i ostala njihova razbojnička banda. Promislite se dobro o svemu ovome. Odlučite se i spašavajte se dok vam je na vrijeme.

Srpski osvetnici - potpisan je citirani letak bez datuma, mjesta izdanja i područja rasturanja. Naslov letka je *Da li znate* - dat je u obliku pitanja koja se šalju Srbima u partizanskim redovima.

Političko opredjeljivanje ustanika za partizane ili četnike nije bilo uvijek postojano. Pod uticajem određenih situacija, naročito stanja i izgleda sukoba na frontovima, ustanak gotovo trajno prate pojave prelaženja iz jednog njegovog pravca u drugi - partizanski ili četnički. U njegovom vođenju početka su zajedno učestvovali i velikosrpski elementi i članovi KPJ. Utoliko više je na toj liniji propaganda s obje strane bila žestoka i ratoborna. Govorilo se da su za ustanak Srba zaslužni ustaše i njihov teror nad srpskim žiteljstvom. Italijani u svojoj okupacionoj zoni su ne malo zaslužni za njegov rascjep na dva suprotstavljena pravca - četnički i partizanski. Onaj prvi se razvijao pod italijanskim vojnim i političkim pokroviteljstvom.

Još od početka rata plimu ustanka u Bosanskoj krajini smjenjivala je oseka, koja će prvobitno ustaničko područje razdvojiti na dvije teritorije: četničku i partizansku. Zavisno od opšteg vojno-političkog položaja u Bosni i Hercegovini one će mijenjati stabilnosti. Jedan put će jedna biti veća i stabilnija, drugi put druga, ili će postojati prolazna ničija zemlja.³¹³ Postojala su, svaka-ko, i druga prostrana područja pod vlašću okupacionih trupa ili pod uticajem

kvislinških režima. Zato se na svim stranama razbuktala najžešća propaganda. Svi su se upinjali da prošire svoju teritoriju, povećaju svoj borbeni sastav pribijajući borce iz protivničkih redova i čineći svoj položaj što je moguće više stabilnijim. Ustanak su skoro stalno pratile pojave prelaženja ustanika iz jednog njegovog pravca u drugi. Do njihovog čvršćeg političkog opredjeljivanja za partizane ili četnike doći će tek sa novonastalim narednim fazama razvoja ustanka. Otuda bespoštedna i ratoborna propaganda koja je u tim procesima odigrala veoma značajnu ulogu.

Četnička propaganda stalno ističe ustaško-partizansku saradnju sračunatu na uništenje srpskog naroda. U isto vrijeme je, s druge strane, ustaški tisak iz svih oruđa udarao po partizanima kao srbočetnicima i Jevrejima. I za jedne i za druge NOP je, očigledno, predstavljao najvećeg neprijatelja. Zato su mu sve prišivali da bi ga uništili.

Da narod već jednom otvori oči, da ne srlja u propast zbog svog slepila, da se osvesti i otrgne od paklenog zla, da iziđe iz bede na pravi put, da se ne vara i ne sluša probisvete, da krene pravim putem pozivala je i propaganda u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Ne samo u okupatorskim, njemačkim i italijanskim, nego i u ustaškim listovima i časopisima NDH. I u posebnim brošurama štampana su navodna *svjedočanstva partizanskih prebjega*. To su često bila pisma za koja se kaže da su pronađena ili zarobljena, te dnevnicu onih koji su iz *banditskih redova masovno dolazili u hrvatske postrojbe*. Time se željelo pokazati kakvi neljudski odnosi vladaju među partizanima i kakva sve zlodjela oni čine. Jedno od pisama Hrvata, bivšeg partizana ovako završava: *Danas, kad sam se predao njemačkoj vojsci, moram ti iskreno priznati, da kod njih ima u pogledu drugarstva i jednakosti daleko više socijalizma nego kod nas.*³¹⁴

Izveštaji i svjedočanstva prebjega su pretakani u novinske feljtone ustaškog tiska sa po više obimnih nastavaka u dnevnim listovima. Jedan od njih predstavlja kazivanja *partizana prebjega Svetislava Dolenkića*. On je, kako kaže potpisnik priređivač feljtona Emilijan Trembl, *živi svjedok krvavog barbarstva suvremenih divljaka šume*.³¹⁵ Među partizanima, po ovim kazivanjima, vlada krvožednost, bestijalnost i nemoral svake vrste. To pokazuju objavljeni naslovi, podnaslovi i međunaslovi: *Užasi šumskih bakanalija, Ponoćna svečanost klanja staraca, Šezdeset mazgi tegle krvavo blago šumskog maršala, Sarajevski Židov, trgovac bielim robljem, Služinski mentalitet šumskih komunista - sve za Moskvu, Kako smo pokopali Mošu Pijade, te na kraju: Na putu za novi život, Predao sam se!, Idem najprije majci, onda u Njemačku*. U tekstu *Progutala ih šuma i Šumske bakanalije* prikazana su nacistička shvatanja o opasnosti od jevrejske potencije i jevrejskih aspiracija u namjernom kvarenju njemačke krvi. To shvatanje je preraslo u propagandno tkivo ustaštva o navodnom partizanskom seksualnom

313 E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1999.

314 *Novi list*, 5. XII 1944.

315 *Novi list*, od 21. lipnja do 3. srpnja 1944.

divljanju i opasnosti od njihovog namjernog kvarenja čistoće hrvatske krvi. Bilo je to usmjereno na izazivanje mržnje i najnižih strasti prema partizanima i kod najširih slojeva stanovništva.

Ustaška radiostanica *Rakovica* se često prepirala i nadmudrivala sa govornicima iz emisija Radio-Londona. Osim tih polemika, ona je ispričala priču jednog zarobljenog borca partizana. Taj navodni partizan se zvao Milenko Aćimović. On 5. lipnja 1942. priča: *Pojavio se Francetić. I pogodio me granatu u grudi. Ona se okliznula i ubila mog druga iza mene... Još i sada se čudim kako sam ostao živ. Za sve vreme ja sam gađao Francetića... Zatražio sam malo vode i poručnik Sudar je otrčao da mi donese. Tada sam zamolio Francetića da me ne pošalje u zatvor. Međutim, on mi je rekao da oni ne ubijaju zarobljenike i onda me je oslobodio...*

Ta radiostanica veliča tobožnje samarićanstvo Francetića. I njegovo humano postupanje sa zarobljenim partizanima. Human je i prema onima koje pogodi granata u grudi. Stanica se bavi četnicima i partizanima. Među njima je, kako ona tumači, izmirenje nemoguće. *Moralna jalovost neprijatelja jasno se vidi iz njegovog pokušaja da vaspostavi saradnju između pristalica Londona i pristalica Moskve... uprkos činjenicama da su ove dvie grupe, posle kraćeg perioda međusobne saradnje, vodile međusobne borbe... Mi Hrvati ne treba da čitamo nikakve letke, pa da saznamo šta su ove dvie bande u svojoj suštini...*

Što je više jačao NOP i njegova partizanska vojska, a NDH bližila svom kraju, već od 1944. su prebjezi partizana počeli više nego prije da nalaze svoje mjesto na stranicama štampe. Okupacione i ustaške vlasti su dale amnestiju svima koji su *zalutali* u odmetnike. *Novi list* u Sarajevu objavljuje da je za pet mjeseci amnestije registrovano 60.000 partizanskih prebjega. Svi oni su kod ustanova NDH našli *bratsko utočište*.³¹⁶ Ta štampa nije registrovala učestale predaje čitavih domobranskih jedinica, mnogih grupa i pojedinaca iz okupacionih i kvislinških postrojbi partizanima. Da bi zaustavili taj proces osipanja vlastitih vojnih redova, puštane su u javnost različite dezinformacije. Poput one da se Tito obvezao, da će u Italiju odpremiti *veći kontingent svoje 'vojske'*, koja će tamo biti *upotrijebljena umjesto jako načelih crnačkih, poljskih i drugih kolonijalnih postrojbi*. S odpremom ovih ljudi Tito je već počeo. On u prvom redu odprema u ovu svrhu u Italiju one, koji su se u posljednje vrijeme predali *banditima*.³¹⁷ Ovakvi prilozima su vrlo često garnirani izjavama i fotosima lica koja napuštaju jednu, a prelaze na drugu stranu.

316 *Novi list*, 5. VII 1944.
317 *Novi list*, 12. IX 1944.

“LJEVIČARENJE” I PREBJEZI

Brojno jačanje partizanskih odreda uzdrmaće, na kraće vrijeme, pojave ljevičarenja i ortodoksije naročito ispoljene u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosanskoj krajini. One će ozbiljno zakočiti razvoj NOP-a u tim područjima. Posebno su, kao poručene, išle naruku protivničke propagande. Kako su nastale?

*Vi morate i represijama protiv četnika. Morate paliti izvjesne kuće okorjelih zlikovaca i razbojnika; a obavezno kuće četničkih vođa i kolovoda.*³¹⁸ To naređenje Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a od kraja februara 1942. godine donijelo je primjeni represivnih mjera. Tako je kraće vrijeme početni strategijski pravac NOP-a u borbi protiv četnika skrenuo na klasne pozicije. Te su pozicije nazvane *drugom etapom revolucije*. To je tzv. kurs *ljevičarenja* koji je najviše provoden u Crnoj Gori, u Bosanskoj krajini, Sandžaku, istočnoj Hercegovini, dijelom i u Sloveniji. Radikalizam tamošnjih rukovodstava htio je da ubrza klasno-socijalni proces ostrim razračunavanjem sa protivnikom da bi se skratio put do ratne pobjede. To je značilo prvenstveno fizičku silu, ubistva *potencijalnih protivnika* koji još nisu stupili u službu okupatoru. Klasni obračun je uzimao maha u Crnoj Gori, Hercegovini i dijelu Bosanske krajine. Ljevičarenje je sužavalo platformu i programske ciljeve borbe. Namjera je bila da se četnički pokret uguši *golom* fizičkom silom, zanemarivanjem političke dimenzije borbe. To je uzrokovalo kako osipanje partizanskih jedinica tako i privremeni gubitak bitke na propagandnom planu.

Partijska rukovodstva su mislila da će mjerama revolucionarnog terora prevazići krizu u koju je NOP u tim područjima zapao. Ljevičarenje je nanosilo veliku štetu NOP-u. Sužavalo je njegovu društvenu osnovu, kidalo veze sa masama. Ljudi su se naglo pokolebali. Počeli su masovno prelaziti u četničke jedinice. To je pogodovalo namjerama okupatora i četnika da raspire građanski rat. Analiza političke i vojne situacije dovela je CK KPJ krajem marta 1942. na političku odluku: da se odlučno likvidira kurs klasnog radikalizma. I Tito je u aprilskom broju *Proletera* ispravljanje strategijskog kursa ovako objasnio: *Ali mi taj građanski rat nećemo. Mi hoćemo borbu protiv okupatora, mi hoćemo njegovo protjerivanje iz naše porobljene zemlje, mi hoćemo njegovo uništenje. Tome našem zadatku i tome našem cilju mi usmjeravamo sve naše napore. Ali mi uništavamo i sve sluge okupatora jer je borba protiv okupatora nerazdvojno vezana sa borbom protiv njihovih petokolonaskih slugu... Naši heroji ne smiju nikad zaboraviti glavnog krivca, koji drži te narodne izrode, koji ih pomaže i naoružava, već moraju uporno voditi borbu protiv okupatora, do njegovog protjerivanja iz naše zemlje, do njegovog konačnog uništavanja.* To je bio stav NOP-a da ne prihvata i da neće prihvatiti vođenje građanskog rata, a da kvislinge i kolaboracioniste treba uništavati kao slugu okupatora. Sa poli-

318 J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. IX, str. 95-96.

tičkim mjerama otklanjanja devijacija strateškog kursa uslijedile su i partijske mjere: smijenjeni su neki komiteti, a kažnjeni visoki funkcioneri partijskim kaznama. isključenjem. partijskim ukorom. Ispravljanjem strateškog kursa NOP je prebrodio krizu. Izbjegao opasnost da se oslobodilački rat pretvori u građanski. Time je očuvan antifašistički karakter borbe. Okrenuo proces pri- stajanja masa u njegove oružane formacije i doprinio da se, na kraju, ostvare politički i vojni ciljevi toga rata. Od onih snaga patriotske vokacije i antifa- šističkog opredjeljenja.

"ONI NISU NAŠE KRVI SRPSKOG IMENA"

Kako je to radila četnička propaganda

Bitku za pridobijanje prebjega iz suprotnih tabora vodila je i četnička pro- paganda. Ona je u prvo vrijeme potpuno okrenuta samo prema Srbima. Ka- snije će tražiti te snage među Hrvatima i Muslimanima. Evo kako je ona to činila.

Srpski četnici stoje u potpisu tvorca letka koji pišu Srbima Bosanske kraji- ne. Pišu i plaču. Mislimo na vas i plačemo nad sudbinom našom gorkom. A kako da ne plačemo zbog vas?

Nisu li vaša stradanja istovremeno i naša stradanja? Zar nismo mi svi skupa sinovi i kćeri - jednoga Srpskoga naroda i jedne iste zemlje - Majke Srbije? Svi smo mi čeda srpska. Svi smo mi izdanci iz velikog Srpskog stabla. Svi smo mi zadojeni mlekom Srpskim. Pa kad je tako, kako onda da vas zaboravimo mi, SRPSKI ČETNICI, kako da ne razumemo patnje vaše, i kako da se ne prihvatimo MAČA, PRAVDE I OSVETE.

Komunističke razbesnele horde, predvođene Jevrejima, odvojiše vas od nas, a što je najgore zavedoše vas i uvukoše u strašnu borbu protiv rođene braće vaše - protiv SRPSKIH ČETNIKA. Danas nam je jasno da ova partizanska borba od početka do kraja imala je svoj tajanstveni cilj: Upropastiti Srpstvo i salomiti kičmu srpskog nacionalizma. Odista ta partizanska borba, zapitajmo se, koliko je naškodila okupatoru? Pogledajmo slobodno istini u oči: OKUPATOR JE I DA- LJE JAK, ALI SRPSKI NAROD JE OBEZGLAVLJEN I UPROPAŠTEN.

Pored svega toga, očajavati nećemo već i dalje voditi ovu svetu četničku borbu protiv partizanske zmije. Njena glava već je smrskana. Ostao je još samo rep, koji se vuče ovamo po izvesnim delovima Like. I on će uskoro biti uništen. Opametimo se jednom. Nisu Tito i Moša jaki sami po sebi. Snaga njihova, a propast naša, je zbog našeg slepila. Čim mi progledamo, zalud i Tito i Moše. Niko ništa neće nam moći naškoditi.

Okupimo se svi pod slavni četnički barjak, zbimo se u četničke redove i dokon- čajmo našu junačku borbu za spas SRPSKOGA NARODA.

Poručite svima zabludelim i prevarenima da se vrate ognjištu svome, porodici svojoj i polju svome.

Za odvratanje svojih boraca od eventualne primisli i namjere da napuste četničke i pređu u protivničke jedinice u propagandi je postojao i primje- njivan oprobani šablon. Takvim pristupom trebalo je odvratiti i potencijalne pristalice i pripadnike vlastitih jedinica od nakane da pristupe drugoj strani. Ta shema se susreće u mnogim lecima i proglasima: kuditi i ocrniti neprijate- lja, hvaliti sebe i svoje jedinice, zatim oštro priprijetiti i upozoriti. Najprije se, ne birajući sredstva, najcrnijim bojama predstavi protivnik, u ovom slučaju partizani, koje treba u potpunosti eliminisati. Na primjer, politika komuniz- ma je *bezbožnička, bezverska, protivsrpska i protivnacionalna*; hoće da uništi *srpske običaje, srpske slave, srpsku veru* i sve druge vrijednosti srpskog naroda. Pa kako, i pored toga što su tako ocrnjeni, uspijevaju da srpske sinove pri- dobijaju u svoje redove? Odgovor je da to čine *lukavom i podlom politikom, obmanama, ucjenama, lažima, terorom* itd. Potom slijedi poziv *zalutalim ov- čicama* da se vrate *u svoje jato* da napuštaju svoje dotadašnje vođe uz punu garanciju sigurnosti od bilo kakvih posljedica zbog dotadašnjih zabluda prije stupanja u četničke redove.

U svim gradovima i u svim selima u kojima se je neprijatelj nalazio sve je drhtalo od reči ČETNIK. Ovaj strah neprijatelja i hrabrost srpskih ČETNIKA doneli su velike uspehe srpskoj ustaničkoj borbi koja će biti zapisana zlatnim slovima nove istorije srpskog naroda. Političke ščardžije KOMUNISTI uvidevši naoružane i snažne četničke odrede pokušali su da ih razbiju stvaranjem par- tizanskih odreda, koje su smatrali i danas smatraju svojom avangardom. Kom- unisti su svesni da se bezbožnička, bezverska, protivsrpska i protivnacionalna politika komunizma ostvaruju kroz revoluciju uništavanjem i tlačenjem naroda svim sredstvima, pa i pomoću neprijatelja. Komunisti znaju da su srpski običa- ji, srpska slava, srpska vera i nacionalni sinovi srpskog naroda najveća brana i smetnja za postignuće njihovog cilja - ostvarenja komunizma. Zato su oni svojom lukavom i podlom politikom odvodili obmanama i terorom srpske sinove u svoje redove, a srpska sela pretvarali u zgarišta i pepeo, a narod ostavljali na milost i nemilost neprijatelju.

Partizani znaju da njihov pokret ne čine ustaško-partizanski tabor, da usta- še i frankovci ne prelaze u masama u partizane *da bi nastavili svoj posao klanja Srba*. Oni što su činili zlodjela odgovarali su i pred partizanskim sudovima, dobijajući zaslužene kazne. Znaju da ne vođe prividnu već stvarnu borbu pro- tiv okupatora, da brane a ne uništavaju *stotine srpskih sela*, da ne ruše srpske crkve i ne ubijaju srpske popove. Znaju da su se mnogi popovi svrstali u partizanske jedinice i da u njima obavljaju svoje vjerske obrede. Na *okupator- ske bunkere i žicu* ne idu naprijed samo Srbi, *dok su Hrvati u pozadini*. Uvjerili su se da partizani ne obećavaju *naše sestre, žene i devojke*. To je dobro po- znato i onim borcima Srbima u partizanskim redovima kojima se obraćaju četnički leci.

U naprijed citiranom letku *Da li znate?* navedena su pitanja, koja su za-
pravo odgovori na naslov teksta. a po autorima koji su potpisani kao *Srpski*
osvetnici neupitna su i opštevažeća za sve Srbe u partizanskim redovima. Evo
tih pitanja: *da vas vaši komandanti i komesari vode u borbu protiv srpskog naro-*
da, koji brani svoju čast i dostojanstvo i bori za svoju Otadžbinu, svoju slobodu
i stoga Kralja; da vas vaši komandanti vode samo u prividnu borbu protiv oku-
patona dok u stvari svi se borite protiv srpskog naroda a za Hrvatsku republiku,
čije je granice, probušjet i hrvatski bravar Josip Broz zv. 'Tito' obilježio od Trsta
do Kotora i od Kotora do Zemuna; da bi u toj republici Hrvatskoj bio očajan i
apsolutno nemoguć život i opstanak Srbima; da su ti isti partizani ubili samo u
Sibeniku i Splitu 400 Srba i nacionalista, među kojima i srpskog protojereja K.
Krstanovića i da ni jednom fratru nije falila ni jedna dlaka sa glave i ako ih ima
tamo na stotine; da to partizani rade sve po planu i uputama frankovaca i ustaša;
da u posljednje vrijeme frankovci i ustaše, koji su pobili osam sto hiljada Srba,
da u sada prelaze u masama u partizane i da je radio London već nekoliko puta tu vi-
sada objavio; a zašto odlaze? Da bi tamo nastavili svoj posao klanja Srba i da bi se
jest objavio; a zašto odlaze? Da bi tamo nastavili svoj posao klanja Srba i da bi se
har privremeno sklonili od kazne koja će ih uskoro stići od ruke srpskih osvetnika;
da li znate ikakvu korist koju ste učinili svome narodu vašom bezumnom borbom
za dvije godine, borbom u kojoj ste uništili na stotine srpskih sela i pretvorili ih u
zgarista i pepelista, prekratili na desetine hiljada najboljih srpskih života, stvorili
mnoga strašna grobljišta, koliko srpskih majki i sestara u crno zavili, srpske djece
otrgli od njihovih roditelja i osirotili; koliko je kroz vašu priču o slobodnoj lju-
bavi obećaćeno i unesrećeno nevinih naših sestara, žena i devojak, da li u sebi
osjećate imalo pobunu savjesti i srpskog dostojanstva i ponosa? da su vaši drugovi
pokupili srpske familije iz Blagaja, mučili ih tri dana, otjerali na Kupres i pobili
ih iz mitraljeza sa jedne strane oni a sa druge strane ustaše; da u Rusiji propada
komunizam i da su svi partijci pobjegli sa fronta u pozadinu da očuvaju "svoje
pozicije" jer su slabi i malobrojni pa se boje naroda koji je sada naoružan i koji
će ih uskoro isplatiti za teror i nedjela koja su vršili nad njim već 26 godina; da
je radi toga Staljin morao da dozvoli uspostavu Crkve i Patrijaršije u Rusiji - dok
vi ovamo po srpskim selima palite i rušite srpske crkve i domove i ubijate srpske
popove; da vi suludo mislite da će komunizam pobijediti i da velika Amerika i
Engleska šalju armije u Evropu da uspostave vlast Staljinovu, a u Jugoslaviji Tita
i Pijade. Mislimo da ćete iz ovoga videti i razumeti na kakav ste put otišli ko vas
i kuda vodi. Nadamo se da ćete na kraju uvideti da ste zalutali i zavedeni i da
ste svesno ili nesvesno postali izrodi, izdajice i neprijatelji svoga naroda. Nadamo
se da ćete se tregnuti i pokajati i vratiti na pravi i časni put vaših slavni predaka
i vratiti se svojoj braći. Za ovo je dvanaesti čas, jer sutra može biti kasno. Sve one
koji nisu svojim zlikovačkim radom okrvavili svoje ruke nevinom srpskom krvlju
primamo u naše redove i u naš bratski zagrljaj, da zajednički produžimo borbu
protiv neprijatelja Srpsva, za spas srpskog naroda, za Kralja i Otadžbinu. Srbi,
napustite partizanske redove koji vas kao i komunisti vode u sigurnu smrt i stu-
pajte u četničke redove gde vam je jedino mesto.

Svim silama se četnička propaganda upinjala da vrati *odbjegle ovčice* u svoj
tabor. U njihovim lecima su najčešći vapaji.

Braćo Srbi, zavedeni ste, prevareni i zalutali. Na putu ste izdajstva srpskog
naroda, Kralja i Otadžbine! Borite se i ginete za stvaranje hrvatske republike i za
istrebjenje srpskog naroda. Vaša borba ne donosi nikakve koristi saveznicima već
donosi ogromne štete srpskom narodu koji gine a njegova imovina propada. Da li
ste se ikad upitali šta će vam sloboda kad vas više ne bude među živima?

Da li ste do danas uporedili odnos poginulih Srba prema Hrvatima? Odnos je
dvadeset na jedan, tj. na dvadeset Srba dolazi samo jedan Hrvat. To ste vi-
deli u svima vašim današnjim borbama gdje ste vi Srbi išli napred na okupatorske
bunkere i žicu, dok su Hrvati bili u pozadini. To ste videli dolazeći u srpska sela,
gde je narod ubijan i terorisan, dok u hrvatskim selima niste smeli nikoga ubiti
нити mu ma šta zapleniti.

Nerijetko je otvoreno potpirivanje mržnje protiv čitavog jednog naroda, u
ovom slučaju Hrvata.

Da li ste videli da Srbe četnike i nacionaliste partizani kolju i ubijaju po-
sle najstrašnijih muka, dok najkrvoločnije ustaše i Hrvate puštaju ili primaju u
svoje redove? Pa šta to znači? Znači Hrvati čuvaju svoje, a nište Srbe. Videli ste i
čuli koliko u partizanskim redovima danas ima ustaša, koji su 1941. poklali
700.000 Srba.

Da li znate da svi Hrvati bez obzira da li su ustaše, domobrani ili partizani
rade na stvaranju Hrvatske? A da li se sećate kako su živeli Srbi u Hrvatskoj za
ureme austro-ugarske? Srbi su bili zapostavljeni. A sećate li se kako ste živeli u
Jugoslaviji do osnivanja banovine Hrvatske? Opet ste bili zapostavljeni i prog-
njani na svakom koraku i proterivani iz Hrvatske. A kako vam je bilo u N.D.H.?
Mislimo da ste dobro zapamtili i da će to zapamtiti i vaši potomci za dugi niz
vekova. Bili ste stavljeni van zakona i ubijani.

Dugo vremena četnička propaganda nije obznanjivala da se u partizan-
skim redovima bore i Srbi. NOP je za nju bio strani proizvod. Uvezen spolja.
Nikome se nije moglo objasniti ko su partizani. Domalo je počela da za njene
začetnike, pripadnike, pristalice i organizatore označava Jevreje, masone i Hr-
vate. Ovi potonji su optuživani za velikodržavne pretenzije na račun Velike
Srbije, uz Hrvate je dodavala ustaše i frankovce, koji rade o glavi srpskog na-
roda. Stvarnost se, međutim, nije dala posve skriti. I u narodu i među borcima
je široko bilo poznato da partizanski pokret u značajnoj mjeri sačinjavaju i
Srbi. Pokušavala je da to objasni kako su oni *zavedeni*, da su *lakoverni*. Mnogi
Srbi su, čuvši da se među partizanima nalaze i Srbi, nasjedali i u mnogim slu-
čajevima prijavljivali se u njihove redove, misleći da oni rade za narod.

Imenima zavedenih Srba, živih ili palih služili su se komunisti u svojoj propa-
gandi kao mekom, na koju su poslije hvatali druge lakovjerne ljude. Naš narod,
kome tada u početku nije mogao objasniti ko su partizani, čuvši da se među
partizanima nalaze i Srbi, nasjedao je i u mnogim slučajevima prijavljivao se u
njihove redove, misleći da oni rade za narod.

Pozivi Srbima da pristupaju četničkim jedinicama permanentni su kroz cijelo ratno vrijeme. Kako je, međutim, počelo sve učestalije osipanje njihovih redova, te njihovi masovniji prelasci u partizanske jedinice pozivi sve češće dobijaju prizvuk očajanja, vapaja i molbe. Vojvoda Momčilo R. Đujić kao komandant Pokrajine i Dinarske oblasti u svom *Proglasu narodu čitave Like i zapadne Bosne*, pisanom *U planini 5. VII 1942. godine*, poziva *sve zalutale sinove našeg naroda Srbe i Hrvate da se povrate na pravi put svoga naroda*.

U tim pozivima su partizani ustaše-partizani ili nove ustaše i krvopije, a Srbi i Srпкиnje koji se nalaze u partizanskim formacijama odlutali su tamo jer su neobavešteni, podlegli su pritisku sile i terora. Zato se pozivaju svi koji spavaju da se probude, koji su se ograšili da se pokaju, a koji su zalutali povjerovali su vukovima u jagnjećoj koži, opijeni lažima. Ko se ne vrati izreći će mu se osuda za izdaju, a ta osuda biće smrt.

Taj isti vojvoda *U srpskim planinama 12. decembra 1942. godine* kaže da mi želimo da spasimo i svu našu braću Srbe, koji su svesno ili nesvesno podlegli tuđinskoj propagandi i skrenuli s puta svoga naroda i odlutali u društvo Partizana, tih novih ustaša i srpskih krvopija. Braćo Srbi i sestre Srпкиnje, mi znamo da su mnogi od vas otišli tamo radi toga što su bili neobavešteni i što su podlegli tuđoj propagandi. Znamo da su mnogi i većina skoro odlutali tamo pod pritiskom sile i terora partizanskog, pod pretnjom njihovog pokolja i kazne smrti, koju su oni često primjenjivali, ubijajući najbolje sinove srpskog naroda. Eto, zato želimo da spasimo tu našu braću i sestre, da im dademo mogućnost da se povrate na pravi put svoga naroda i tako spasu sebe i svoje, kao i pojačaju otpor srpskog naroda u borbi protiv naših mnogih neprijatelja, kojima je već kraj. Stavite se pod vlast srpske vojske. Hvatajte vezu sa četničkim odredima Dinarske četničke divizije i ličko-bosanskih četničkih odreda, priključujte se u njihove redove i spasavajte svoje živote. Zato vam objavljujemo: Vi koji spavate - probudite se dok vam je na vreme; Vi koji ste se ograšili o naš narod - kajite se dok vam je vreme; Vi koji ste zalutali - vraćajte se na put svoga naroda dok vam je vreme.

Rijedak letak po tome što je izrađen u štampariji upućen je Srbima Bosne, Like i Dalmacije pisan u *Slobodnim srpskim planinama 10. februara 1943. godine*. Potpisali su ga komandant operativnih trupa ist. Bosne i Hercegovine vojvoda Petar Bačović - Kalinovački i Komandant operativnih trupa Like i Dalmacije vojvoda Momčilo R. Đujić te načelnik štaba Vojvode Birčanina vojvoda Radovan Ivanišević - Dinarski. Letak se, crnim slogom, obraća braći Srbima koji ste prisiljeni ili zavedeni lažju i obmanom okrenite oružje protiv najvećih neprijatelja srpskog naroda. Poubijajte političke komesare i stupite odmah u naše redove, gde ćemo Vas primiti bratski. Ugladajte se na stotine i stotine njih koji nam se svakodnevno predaju, svesni da su izdati i prevareni od komunista jevreja.

Mnogi leci, proglassi i apeli u potpunosti su usmjereni isključivo onim Srbima koji su bili u partizanskim jedinicama. Nekoliko naših bijednih i zavedenih sinova u svojoj bezumnosti ostaviše ono što im je najsvetije, ostaviše ono za koje ih je mlijeko majčino zaklelo, ostaviše rod srpski. Oni napadaju braću svoju,

oni pljačkaju i ubijaju sirotinju Srpsku, ne obaziru se na suze srpskih majki i sestara, koje su u potocima potekle za nevino zaklatim sinovima i braćom svojom. Ti nesretni izrodi povjerovali su ustašama koji ih htedoše pod drugim imenom ponovo da kolju. Povjerovali su vukovima u jagnječim kožama, koji su ih opijali kojekakvim lažima, da se bore protiv ustaša, da su tobože nekakva oslobodilačka vojska, a to sve samo zato da bi ih uveli u svoje redove, i kad su to uspjeli, uzjašili su im na vrat kao nekakvi politički komesari, i tako su ih mogli upotrebiti u svojoj borbi protiv Srpstva.

Mnogi od zavedenih su se na vrijeme osvestili - osetili su krv nevine braće svoje koju su oni po nalogu komesara svojom rukom ubijali - i vratili su se svome rodu. Međutim su neki i dalje ostali pod partizansko-ustaškom šapom u borbi protiv Srba.

Otrag par dana u nekim krajevima Dinarskih Planina pod udarcima snažne četničke pesnice pukla je 'jagnjeća koža' tim partizansko-ustaškim komesarima i pokazao se vuk. MASKA JE STRGNUTA!

Srbi partizani su napokon saznali za čim idu i što hoće ovi uništitelji Srpskog Naroda. Pokušali su izmaći, ali je bilo kasno.

Ustaše-partizani, da bi i dalje mogli SRBE iskorištavati u borbi protiv SRPSTVA zaveli su silan teror. Srbi partizani počeli su se ovom teroru opirati i zato dođe do otvorene i jake borbe između njih, i to 23. XI 1942. godine u Tičevu i na par drugih mjesta. Vodila se silna borba, u kojoj Srbi, jer su bili u VELIKOJ MANJINI, u krvi podlegoše.

Kasno su uvidjeli namjere ustaško-partizanske horde, kasno su uvidjeli da oni hoće da unište sve što srpski diše i piše, da hoće da stvore novu hrvatsko-komunističku republiku.

Nijesu se htjeli odazvati pozivu Srpstva. Nijesu se htjeli odazvati pozivu našeg dičnog DRAŽE. Nijesu htjeli stupiti u redove Srpskih četnika kojima se nalaze čvrsto zbijeni svi Srbi i koji ponosno i gordo nose barjak našeg mladog Kralja.

U proglasu komandanta Vojne oblasti đeneralštabnog pukovnika Ilije M. Mihića upozoravaju se Srbi Like, Krbave, Gorskog Kotara, Korduna, Banije i Bosanske krajine da je sada poslednji čas. Trgnite se od zabluda i lažnih nagovaranja neprijatelja srpskog naroda pa da svi složno stupite u redove srpske vojske koja je jedina u mogućnosti da zaštiti interese srpskog naroda kako danas u ovim teškim danima tako i sutra u našoj državi. Sveta je dužnost svakog Srbina da u ovim istorijskim časovima stupi u redove srpske vojske, a tamo gde još nema jedinica srpske vojske da se što pre formiraju te jedinice i vežu za najbliže delove srpske vojske. Nastavite svim silama vaših moći da se srpska vojska stvori što prije u ovim krajevima, te da ne izostanemo u ovim važnim istorijskim danima iza naše braće i sestara iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Srednje i istočne bosne, gde je već obrazovana srpska vojska, koja nam ide u pomoć.

U svetu borbu: za Krst časni i slobodu zlatnu, za Kralja i Otadžbinu, za srpski narod i srpsku pravoslavnu vjeru digli smo se samo kao srpski četnici.

Međutim, u pojedinim opštinama pojavili su se komunisti koji su mnoge naše borce uvrstili u redove partizana, objašnjavajući neukom srpskom narodu da su partizani pristaše svih političkih stranaka. Vremenom se dokazalo da se time žele zavesti naše borce i predstaviti ih svuda kao pristaše komunističke stranke, što oni nikada nisu ni bili niti ikada mogu biti.

Nametnut im je narodni pozdrav pesnicom umjesto našeg vojničkog pozdrava, a na kape su im stavili petokrake zvijezde da bi time vidno odvojili prave četnike od pristasa komunističke stranke, među svim neukim seljacima, dobrim i čestitim, povedena je bezobzirna propaganda, ne više za srpski narod i njegove svetinje i ideale, nego za komunističku stranku. Kada su poslije vojničke i državne nesreće prestale da postoje sve partije koje su nas zavađale i dijelile i do propasti dovele, ne možemo priznati pravo ni komunističkoj partiji da to čini u čisto-srpskom narodu.

U borbu za slobodu ušli smo svi pod svojim pravim nelažnim imenom, jer ko je riješio da svoj život da za narod ne treba da se toga stidi niti plaši ma čega, ni za sebe i za svoje najmilije. To kod komunista nije isti slučaj. Našim seljačkim borbenim četama nametnuli su za komesare i komandire ljude koji nisu naše krvi srpskog imena i naše vjere srpsko-pravoslavne. Razni Jevreji, Turci, i hrvati, od kojih neki i od jučerašnjih ustaša vojnici i podoficiri pod imenom Ilija, Aćim, Đuro, Dušan, Momčilo, Bjeli, Crni Čigo i kakva sve imena nemaju predstavljaju se našim borcima kao Srbi i nametnuli su im za četovanje komandante bataljona, političke komesare i sudije prijekih sudova. Samo one muslimane koji su se za vrijeme vladavine i terora ustaša pokazali da su po narodnosti Srbi priznajemo za svoju braću i prave borce. Jasno je da takvim ljudima sa kojima nas ništa zajedničko ne veže, jer se oni ne bore za srpski narod nego za partiju stoji kao smetnja srpskim četnicima i njihove vođe.

Zbog toga nas tajno i na javnim zborovima napadaju da smo petokolonaši, te odmah poslije toga isturaju natpise kojima nas osuđuju na smrt. Na dan 6. novembra o.g. komunisti su napali na komandanta bosanskih četničkih odreda na zboru u Rogatici kao i na oficira Srpskih četnika da su petokolonaši, te da su primili od Talijana dva i po miliona lira i da žele u Bosnu dovesti 15.000 Nijemaca, da oni uguše srpski ustanak.

Napaćenom narodu srpskom se, u drugim prilikama i u drugim područjima, poručuje da je njegovo mesto samo u četničkim redovima. Tu će naći spas. Partizani žele da ti dušu zarobe, imovinu oduzmu, tvoje svetinje pogaze, a što je najžalosnije da ti i život oduzmu. Danas oni nastavljaju delo mrcvarenja nacionalnog naroda što su bili započeli ustaše. Po svemu vidimo da su partizani odlučili uništiti sve što je nacionalno... Narode, otvori već jednom oči. Zar ne vidiš da srljaš u propast zbog svog slepila. Još ti je navreme. Ni časa ne časi već prihvaćaj pušku, bombe i noža i protjeraj sa svoje njive sve štetocine. To ti je jedini spas inače ni traga od tebe neće biti. Ne smemo zaboraviti da naš narod za svoje postojanje ima da zahvali samo onom našem legendarnom nacionalizmu, koji čak ni pred nadčovječanskim mukama albanske Golgote nije ustuknuo.

I predsjednik opštine Plaški Mane Mišljenović 22. februara 1943. godine izdaje proglas svim Srbima plaščanske doline i okoline koji još nisu uvedeni u četnike... Mislim, a i smatram da bi bila sveta dužnost svakog Srbina da se sada osvesti i ostrgne iz paklenog zla, koji je bio povučen tom stranputicom. Nije kasno ali je sada krajnje vreme. Trebalo se je to ranije učiniti, ali ipak ono što je ostalo dade se spasiti samo ako će mo krenuti pravim putem. Sve šta je do sada radeno svakome se prašta. Za jedini naš spas ja vam šaljem APEL, ŽURNE I POSLEDNJE SIGNALE DA SE SVI: malo i veliko, mlado i staro prihvati četničke puške i da stvaramo svuda Četničke organizacije, kao što već odavno postoje u drugim krajevima gde živi srpski živalj.

Opštinski predsjednik Mišljenović poziva sve Srbe i Srkinje a prvenstveno svoje saradnike i prvake ljude, da se okupe oko mene i da dokažemo svome narodu da smo ga izveli iz zla i bede na pravi put. Ako se mi Srbi složimo i svi naoružamo, ja Vas uveravam da ćemo za nedelju-dve dana biti svoji gospodari, na svojim ognjištima. Kakve će krupne stvari da nastanu, vi ćete svi i sami uvideti. Ovom prilikom nemam ovlaštenja da Vam kažem već vam samo ukazujem na ono što ima da dođe. Uveren sam - kaže ovaj predsjednik opštine Plaški - da će ovo uticati na preostalo vođstvo Srpskog plemena u partizanskim redovima, gde Srbi ionako imaju malo pravo a i u manjini su, te da će brzo pristupiti SLAVNIM ČETNIČKIM REDOVIMA, koji su se pokazali pravim braniteljima i zaštitnicima Srpskog naroda.

Bežite zato brzo iz partizana ali sa oružjem. Ne idite u brigade nego se sakrivajte. Doznao sam sigurno da je Engleska i Amerika a sada i Rusija protiv partizana pa bi nas i oni tukli kad dođu. Zato bežite i sakrivajte se i organizujte jedinice dok ne dođe prava oslobodilačka Srpska vojska koju pomažu saveznici Engleska, Amerika i Rusija. Njoj ćemo se pridružiti. A to će jako brzo doći.

Svaki poštenu i pravi Srbin stupiće u hrabre odrede Kraljevih vojnika - srpskih osvetnika, četnika - piše u letku upućenom sa Slobodnih srpskih planina Srbima livanjske doline i Sreza Glamočkog. Ponovo pokušavaju partizani - Mošine sluge da mobilišu i da vas gone u borbu protiv vaše braće, protiv vojske Kralja Petra II koji vam nosi slobodu i koja jedino ima pravo da stavi red i izvrši mobilizaciju.

Braćo Srbi, ne varajte se, ne slušajte probisujete, koji će opet izmaknuti svoja leđa, a sva kazna i sva nedaća pašće po vama, tebi, narode Srpski. Pazi, Srbine, ako te i mobilišu, ubi prvog komesara do kojeg dođeš i pređi četnicima, jer samo ti je tu mjesto. Ko je Srbin mjesto mu je među četnicima. Ko je izdajica Kralja i Otadžbine, izdajica Srpstva, mjesto mu je stvarno sa Titovom gamadi ustaša i balija.

Odluči se, Srbine! Ili voliš biti vojnik Kralja Petra II ili vojnik PAVELIČEVOG SAVEZNIKA 'TITA'. Ako si, Srbine, još Srbin, ako nisi pogazio zakletvu datu Kralju Petru II, onda odmah stupaj u najbližu četničku jedinicu. Odeš li za 'Titom', onda će ti vojnici Kralja Petra II izreći osudu za izdaju, a ta osuda biće smrt, jer si izdao SRPSTVO, pogazio si datu riječ svome Kralju, koji će opet ovom

zemljom zavladata, a ne Jevreji sa Josipom Brozom zv. 'TITOM' na čelu.

Ko je Srbin neće se dati mobilisati partizanima, koji su izgubili bitku i još hoće preostalog srpskog naroda da gurnu u propast.

Četnička propaganda je vremenom bila sve bjesomučnija budući da se situacija sve nepovoljnije razvijala za pokret Ravne gore. Kako ispoljavanje nacionalističke euforije tako i propaganda ove velikosrpske organizacije odlikuje se primitivizmom i agresivnošću.

Sedmi dio

PROGRAMSKA OSNOVA ČETNIČKOG POKRETA I NJEGOVE PROPAGANDE

NASTANAK PROGRAMA RAVNOGORSKOG POKRETA I NJEGOVE BITNE ODREDNICE

“DANAS sam dobio hrvatske novine (“Hrvatski narod” od 23. januara 1943.), koje donose u uvodnim člancima: Novu osnovu Velike Srbije, sa kartom koja se poklapa skoro sa onom gospodina Moljevića, uz članak o homogenoj Srpskoj državi. Siže članka: Vi predstavnik Velike srpske ideje koja potiče od Garašanina, održavaju Vas Kralj i Vlada velikosrpska i Englezi. Napadaju sve redom a čude se Hrvatima u londonskoj vladi koji pored svega ovog pozivaju Hrvate da Vam pridju. Predočavaju najgore stvari Hrvatima i muslimanima i Slovencima od velikosrpstva. Kažu da imaju još neka dokumenta. Sve ovo objavio Lorković u svojoj knjizi pred stranim predstavnicima i štampom. Na karti koridor sa Češkom. Ne znam kako će ovo primiti Hrvati, ali među Srbima zapadne i istočne Bosne napravili su nam ogromnu propagandu. Kukaju na ‘Karađorđa’. Poslaću Vam ove novine po prvom kuriru. Branko.³¹⁹

Tako glasi depeša koju je komandant *Istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini za istočnu Bosnu i Hercegovinu* Zaharije Ostojić (Branko) otpremio generalu Mihailoviću 2. februara 1943.³²⁰ U toj depeši on, predstavljajući osnove Velike Srbije date na stranicama ustaškog tiska u NDH, podsjeća da je ta karta prilog uz Moljevićev programatski tekst *Homogena Srbija*. Na njoj su ucrtane zamišljene poslijeratne granice Jugoslavije. Ta karta nije i jedina. Postoje i druge na kojima su prikazane granice Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. Na njima je ona *buduća Jugoslavija* predstavljena tako da je povezana sa Čehoslovačkom koridorom koji razdvaja Mađarsku i Austriju da bi i jedan dio Istre, uz sva ostala područja, pripao Velikoj Srbiji.³²¹

Kao dnevno glasilo hrvatskog ustaškog pokreta *Hrvatski narod* je, dakle, prve autentične priloge o četničkom programu Velike Srbije objavio tek godinu i po dana (23. I 1943.) pošto je taj program formulisan i prihvaćen na Ravnoj gori. Napisao ga je dr. Stevan Moljević, advokat, koji je iz Banje Luke pronašao skrovište u Crnoj Gori nakon vojnog sloma i kapitulacije Jugoslavije u aprilu 1941. godine. Tamo je, u zaklonu od ratnog meteža, napisao tekst *Homogena Srbija* ili *Homogena srpska država* datiran 30. juna 1941. Mjesto njegovog nastanka je Nikšić. Ilustrovan je i kartom zamišljene Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. Pretpostavlja se da je taj njegov prilog dospio u ruke Mihailovića do februara 1942., dok je Moljević došao u ravnogorski štab u maju 1942.³²²

319 Vojno-istorijski institut u Beogradu, (VII), četnička arhiva (ČA), k. 293, f. 1, d.1 - knjiga depeša.

320 VII, Ča, k. 289, reg. br. 7/1.

321 VII, Ča, k. 7, reg. br. 36/2 i 38/2

322 Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, sv. 2, Poraz, Beograd 1983., 207 i d.; objavljen je i u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije:

Taj Moljevićev prilog poslužiće kao programska osnova četničkog pokreta a time i njegove propagande. Uz njega su u tu osnovu glavnih političkih ciljeva ugrađeni i drugi dokumenti. Među njima i Izvještaj za izbjegličku vladu u Londonu iz pera liječnika Miloša Sekulića, istaknutog člana doradne Zemljo-radničke stranke. U tom izvještaju su iskazani stavovi jednog od najvažnijih lokalnih političkih odbora - onog u Beogradu. Po svemu autorstvo na ovom i Sekulićevom izvještaju pripada četničkom komitetu u Beogradu. On glavni zadatak četničkog pokreta sagledava u viziji podudarnoj sa onom Moljeviće-
 vom: *Ideal jaka i homogena srpska državna jedinica politički i ekonomski sposobna za život. Po njoj treba omeđiti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj. Zalaže se za brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom s tim što prethodno treba obezbijediti plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice.*

Dragiša Vasić, Mladen Žujović i Stevan Moljević bili su glavni politički savjetnici Mihailovića. Oni su u pojedinim područjima zemlje održavali vezu s pristašama pokreta formiranog na Ravnoj gori.³²³

U aprilu ili maju 1942. slijedi pismo Dragiše Vasića Mihailoviću povodom Moljevićevog elaborata *Homogena Srbija: Pitanje homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas žive Srbi, jeste van diskusije. U tome se slažu svi Srbi.*³²⁴

Najpotpunija uz to i najodređenija gledišta četničkog programa nalaze se u *Instrukcijama*. Mihailović ih je 20. decembra 1941. godine uputio četničkom komandantu u Crnoj Gori generalštabnom majoru Đorđu Lašiću i komandantu Limsko-sandžačkih odreda kapetanu Pavlu Đurišiću. To je dokument o upotrebi četničkih odreda tokom II svetskog rata - deset ciljeva četničkih odreda.³²⁵ Ti ciljevi se, dijelom, spominju i u njegovom proglasu srpskom narodu objavljenom takođe u decembru 1941. godine.³²⁶ Instrukcije su nerazdvojni dio četničkog programa. Formulise i ciljeve: (1) *borba za oslobođenje celokupnog našeg naroda pod skriptom Nj. V. Kralja*; (2) *stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije, sa Makedonijom, Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom, Sremom, Banatom i Bačkom*; (3) *borba za uključivanje u naš državni život svih još neoslobođenih teritorija pod Italijom i Nemcima (Trst, Gorica, Istra i Koruška, kao i područja koja su pod vlašću Bugarske i Severne Albanije sa Skadrom)*; (4) *čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata*; (5) *stvoriti neposredne zajedničke*

Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, Beograd 1981, 1-10.

323 Jozo Tomasević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1979., 118 i d.; Miloš Minić, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945.*, Beograd 1982., 13 i d.

324 Zbornik NOR-a, XIV/1, 255-263.

325 Objavljen u Zborniku dokumenata NOR-a, XIV/1, 93-100.

326 Zbornik NOR-a, tom I, sv. 2, 277-379.

*granice između Srbije i Crne Gore kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem (uklanjanjem?) muslimanskog živilja u Sandžaku i muslimanskog i hrvatskog živilja u Bosni.*³²⁷ (6) *sa komunistima i partizanima ne može biti nikakve saradnje jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, što nikada ne sme biti naš cilj. Jer mi smo jedino i isključivo samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod.*

Nakon decembarskih *Instrukcija* pojavio se još jedan dokument programskog karaktera. To je *Izjava Četničke Dinarske divizije* u martu 1942. godine. Izjava se tiče specifičnih uslova Bosne i Hercegovine uz nju Dalmacije i jugozapadne Hrvatske (Like). Sa područja Kninske krajine, Like i zapadne Bosne četnički komandanti su je prihvatili kao programski dokument u martu 1942. godine na sastanku u selu Strmici kod Knina u sjevernoj Dalmaciji. Naslovljen je kao *Elaborat o formiranju, ulozima i zadacima Dinarske četničke divizije.*

U njemu se govori o širenju nacionalne ideje. Zahtjeva se mobilizacija svih nacionalnih tj. srpskih elemenata radi čišćenja Hercegovine, Dalmacije, Bosne i Like od drugih nacionalnosti. Određuje se i ratna strategija. Ona se sastoji od kolaboracije sa italijanskim okupacionim vlastima na osnovi načela *Živi i dalje drugim da žive*. Nalaže se odlučna borba protiv ustaških formacija, domobrana kao i protiv partizana. Prema Muslimanima se zagovara pristojan postupak - doduše privremeno, kako ne bi pristupali partizanima, a kasnije se mogu eliminirati. U *Izjavi* se predviđa stvaranje posebnih hrvatskih četničkih jedinica od projugoslovenskih i antipartizanski nastrojenih Hrvata.³²⁸

PROGRAMSKA OBILJEŽJA ELABORATA O DINARSKOJ DIVIZIJI

Elaborat o dinarskoj diviziji

Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Sjevernoj Dalmaciji i istorijske povezanosti ovoga imena ukazuju na to da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao.

Dinarska divizija... mora imati sledeći stav u odnosu na razne neprijatelje:

A) *Prema Italijanima... Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz razloga što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli.*

B) *Prema Nemcima... Imajući pak u vidu mržnju koju Srbi osećaju prema Nemcima to se svi uhvaćeni Nemci imaju klati zubima...*

327 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 12.

328 Đuro Stanišavljević, *Pojava i razvitak četničkih pokreta u Hrvatskoj 1941-1945. godine*, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova IV, Beograd, 1962., str. 5-137.

V) Prema Hrvatima nacionalistima.... (Formirati) neke odrede..., koji bi predstavljali manju opasnost nego partizanski odredi...

G) Prema Muslimanima uopšte...: Svaka preuranjena akcija... jačala bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo...

D) Prema partizanima...: Rat do krajnjih mogućnosti života,

Iz tih programskih smjernica proizlaze glavni zadaci Štaba Dinarske četničke divizije. Jedan od četničkih vođa Milan Šantić u govoru u Trebinju krajem jula 1942. predstavio je te zadatke kao cilj cjeline četničkog pokreta. Objasnivajući šta znači *ustopava Velike Srbije* saglasno odrednicama Dražinih Instrukcija on je rekao: *Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti bez izuzetka i bez sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja... Sve to treba da svrši brzo i u jednom revolucionarnom zamahu.*³²⁹

Četnici su na tim programskim smjernicama i narednjima na njihovoj osnovi postali okrutni neprijatelji Hrvata i Muslimana. Radili su na njihovom fizičkom uništenju radi stvaranja etnički čiste Velike Srbije. Oni su od 1941. do 1945. godine počinili masovne zločine klanja, ubijanja, silovanja, na liniji biološkog istrebljenja hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Te zločine pratilo su pljačke pokretne i uništavanje njihove nepokretne imovine.

Među osnovne četničke programske dokumente ubrajaju se i ciljevi formulirani na konferenciji mladih četnika Crne Gore, Boke i Sandžaka. Održana je od 30. novembra do 3. decembra 1942. godine. Organizovana je u Šahovićima kod Bijelog Polja u Sandžaku. Mihailovića su zastupala tri njegova komandanta - Ostojić, Lašić i Đurišić. Glavni ciljevi utvrđeni na ovoj konferenciji prožimaju se sa onima koji su formulirani u već ranije prihvaćenim programskim dokumentima: *očuvanje monarhije pod dinastijom Karađorđevića, jedinstvena Jugoslavija sa srpskom, hrvatskom i slovenačkom jedinicom i sa širokom samoupravom i međusobnom teritorijalnom vezom. Predviđena je predaja cjelokupne izvršne vlasti - s pristankom Krune - četničkoj organizaciji sve dok se ne provede izgradnja i preporod zemlje. U ciljeve osnovnog programa uvršteno je da stanovništvo treba da se sastoji samo od Srba, Hrvata i Slovenaca, bez ikakvih nacionalnih manjina. Agrarna reforma će se izvršiti po principu zemlja pripada onome koji je obrađuje. Žandarmerija bi se regrutovala iz redova četnika i pod nadzorom četničke organizacije. Naglašena je potreba pojačane propagandne aktivnosti u cilju četničke ideologije.*³³⁰

PRIRUČNIK SA DIREKTIVAMA

Na bazi takvih programskih opredjeljenja i ciljeva saglasnih tom programu načinjena je i objavljena posebna brošura sa direktivama koje upućuju na ostvarenje tih ciljeva.³³¹

Međutim, u rukopisnoj ostavštini Mila Vasovića, koji je pravio prvi intervju sa Mihailovićem 18. septembra 1942. godine u selu Lipovu kod Kolašina, može se vidjeti da je taj novinar i publicista u vezi sa pripremanjem održavanjem toga kongresa u Šahovićima radio na dokumentu u vidu brošure pod naslovom *Narodne želje*. Ovo saznanje upućuje i na mogućnost da je Vasović uistinu radio na tom priručniku, da je ta brošura i priručnik o kojem govori J. Tomasevič jedan isti dokumenat. Na njemu je radio i Milo Vasović (uz Moljevića koga on i ne spominje da je u dijelu Dražinog štaba koji se tada nalazio u Lipovu kod Kolašina). Ili, u krajnjem, da je uz Moljevića na tome priručniku radio i Vasović.

Priručnik četničke organizacije iz Šahovića ponavlja principe iz ranijih dokumenata i programskih izjava. U njemu se, međutim, podrobno opisuju zadaci pojedinih komponenti četničke organizacije u različitim fazama rata, te načini na koje će četnici postići svoj osnovni cilj: *oslobođenje Kraljevine Jugoslavije i braće koja sada žive van njenih granica, te stvaranje uslova za zdrav i napredan život Jugoslovena*. Rat je podijeljen u tri faze: *prva - aprilski rat i "sramotna kapitulacija", druga - tekuća, to je period od kapitulacije do onog časa kad će uvjeti opravdati podizanje opšteg ustanka protiv neprijatelja*. To znači: čekanje do nastanka tih uvjeta kao osnova četničke strategije. U metode rada u drugoj fazi utvrđuje se *tajna organizacija spojena s autoritativnim vođenjem, jugoslovenska, nacionalno ujedinjavajuća propaganda sa ciljem da se stvori opštenarodni pokret* itd. Treća faza je *opšti napad na neprijatelja i njegovo izbacivanje iz zemlje, uništenje ostataka svojih suparnika u borbi za vlast i preuzimanje isključive kontrole zemlje, protjerivanje nacionalnih manjina* itd. U priručniku se određuje i budućnost: (a) *zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca, a kasnije možda i Bugara* (oblik državnog uređenja od sekundarne važnosti), (b) *radikalna socijalna reforma*, (c) *uvođenje višegodišnjih državnih planova*, (d) *prosvjetni i moralni preporod*, (e) *nacionalne crkve ako ne već jedna nacionalna crkva*.

329 Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu, II dio*, Zagreb, 1994., str. 177-178.

330 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 14-25.

331 Jozo Tomasevič piše da je u posjedu mikrofilma ovog priručnika u njemačkom prijevodu. Original su nabavili agenti njemačke tajne policije i Sicherheitsdiensta, preveli ga i zatim vratili, a da četnici to nisu primijetili. Njemački prijevod je na 75 gusto kucanih stranica. Uz uvodno pismo, prevedeni priručnik je 15. juna 1943. godine dostavljen svim njemačkim komandama na jugoslovenskom teritoriju. Tomasevič je još dometnuo kako je iz ovog priručnika uočljivo da je pripremljen posljednjih mjeseci 1942. uz Moljevićevu pomoć. Mikrofilm, br. 211, rola 192, snimci 312-390.

Vrhunac toga programa usmjerenog ka stvaranju Velike Srbije predstavlja tekst objavljen u *Glasiu Cera* u novembru 1943. godine. U njemu je predviđena Jugoslavija naseljena čisto srpskim življem. I svi ostali četnički dokumenti programskog karaktera ne razlikuju se od njega. *Rezolucija Četničkog kongresa* u selu Ba potkraj januara 1944. godine formalno se odrekla velikosrpsva i donijela prijedlog o djelimičnom federalnom uređenju buduće Jugoslavije. Potvrdila je i neprijateljstvo prema okupatoru i njegovim pomagačima. Taj obrt je posljedica promjena vlasti koju su od sredine 1944. osnažili državotvorna nastojanja partizana za priznanjem nove Jugoslavije ustrojene u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu 29. XI 1943. godine.

*Mi se borimo za bolju budućnost srpskog naroda od Bugarske granice do Jadranskog mora i od Soluna do Subotice i ne priznajemo nikakve posebne narode, kao što su Crnogorci, Bosanski i Makedonski, kako ih sve nazivaju komunisti nego priznajemo samo srpski narod. Nas Srbe, ma gdje mi živjeli, ne smije dijeliti rijeka i planina, kao što nas od braće u Americi ne dijeli ni more ni okean.*³³²

Slične su koncepcije podržavali i krugovi oko jugoslovenske izbjegličke vladave. One se, uz stanovite specifičnosti, iskazuju i na regionalnim razinama. Vede likosrpski elementi iz Dalmacije, poglavito iz Kninske krajine, svoje poglede iskazali u maju 1941. u zahtjevu Nike Novakovića-Longa, prijeratnog zastupnika i ministra te člnika JRZ-a, o otcjepljenju Kninske krajine i Like od NDH te njihovom sjedinjenju sa od italijanskog okupatora anektiranim područjima Dalmacije. U julu iste godine zahtijevano je stvaranje *Rimskoga dominiona* kao autonomne jedinice.

Osim u Srbiji, kao dominantnom faktoru na Balkanu, *Srbiji kao ognjištu srpske misli*, Moljević govori i o Bosni, posebno o Bosanskoj krajini i *Bosni u užem smislu*. Kaže da će *ove dve oblasti vezane za Srbiju da čine s njom osnovicu nove države, te valja već sada preduzeti i čišćenje ovih oblasti od svih nersrpskih elemenata. Hrvatima valja otvoriti vrata za preseljenje u Hrvatsku, a muslimanima ukazati put za seobu u Tursku jer mesta i za nas i za njih u tim oblastima više nema*. Traži da se što više vojnih snaga iz Srbije orijentiše preko Drine. Iskazuje uvjerenje da će srpski narod u Bosni doći do slobode *plebiscitom - glasanjem iz pušaka čeličnim kuglicama, jer je došao do osvedočenja da je to jedini način kako se to pitanje može sigurno da reši. Srbija i Bosna, oslonjena na Srbiju, imaju prema tome da odigraju istorijsku ulogu dok se drugi krajevi ne pridignu, a da one tu ulogu odigraju valja da damo sve svoje snage*.

332 Iz četničkog letka pisanog *U slobodnim srpskim planinama*.

“GRUPA TROJICE” I STEVAN MOLJEVIĆ U NJOJ - MOZAK PROPAGANDE

*Mi tražimo čistu nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje isuviše, jer će preko 2,5 miliona manjina morati napustiti našu zemlju.*³³³

Četničku propagandu u njenoj cjelovitosti nije moguće sagledavati mimo programskih ciljeva i ideološke osnove ravnogorskog pokreta. Njena ideološka suština može se najpotpunije objasniti ako se, makar i ovlažno, izvrši uvid u ličnost i politička poimanja jednog od glavnih ideologa toga pokreta i kreatora propagandnih aktivnosti.

Njegova sveprisutnost dosegla je i djelovanje u Centralnom nacionalnom komitetu u čijem sastavu je djelovao Izvršni odbor kao političko tijelo koje je Mihailoviću stalno pri ruci u svim političkim pitanjima. Čelnu funkciju u tom odboru dugo je držao Dragiša Vasić. U okviru toga organa obrazovana je i *Grupa trojice* - Dragiša Vasić, Stevan Moljević i Mladen Žujović. Ona je predstavljala mozak ukupne četničke propagande. Okupljala je i jezgro četničkih ideologa. Iako je starješina te *Trojke* bio Dragiša Vasić jedan od glavnih kreatora i u ideološkom i u propagandnom štabu je dr. Stevan Moljević. On je, u isto vrijeme, i usmjeravao tu djelatnost u cjelini, naravno u onoj cjelini što je bila moguća u praksi pokreta s obzirom na ustrojstvo i razudnost, pa i samostalnost djelovanja jedinica i njihovih komandanata na terenu.

Dražino vodstvo i njegova ideološka potka nerazdvojni su od tvoraca programa i kreatora propagande, njenih usmjerenja i osnovnih orijentira i sadržaja. Njih nije moguće odvajati od ideološke konstitucije ličnosti koja ih je najvećma usmjeravala kroz cijelo ratno vrijeme. Taj kreator je, inače, doratni banjalučki advokat, predsjednik Srpskog kulturnog kluba u gradu na Vrbasu. Nezaobilazno je, stoga, predočiti i njegovu spisateljsku djelatnost kao osebnju propagandu velikosrpske ideologije. Nužno je pozabaviti se bar onom koju je on u svojoj autorskoj izvedbi pisao i potpisivao. Zbog čega?

Kao idejni tvorac ukupnog programa i jedan od glavnih ideologa pokreta Stevan Moljević je rukovodio četničkom propagandom. Sve do proljeća 1945. godine određivao je njenu osnovnu liniju i parole. Sam je pisao mnoge proglase i koncipirao, da bi propagandistima olakšao praktičnu upotrebu, *nacrte* letaka. Neke od njih je Draža samo potpisivao kao, primjerice, poznati proglas od 1. decembra 1941. godine. Najvećma je i autor instrukcija za nacionalnu propagandu. Davao je izjave upućene narodu u zemlji i svjetskoj javnosti. Govorio na zborovima. Napisao veliki broj priloga u listovima *Ravna Gora* i *Ujedinjeno Srpstvo*. Od proljeća 1943. urednik je centralnog organa *Ravna Gora*.

333 Zbornik NOR-a, XIV, 2, str. 788; Uputstvo za akciju, tačka 5, koju je izradio Gorski štab br. 15, a napisao Rudolf Perhinek 3. maja 1943.; J. Tomasevič, n. dj., str. 139.

Urednicima listova i propagandistima na terenu davao je direktive i uputstva o tome kakva da bude sadržina listova, recimo *Glasa Cera*, *Glasa Topole* i dr. Organizovao je i kongres četničke štampe. Kongres je održan u septembru 1944. godine u selu Ježevići kod Čačka. Đuro Vilović je predsjedavao, a Moljević održao referat *Ideologija četničkog pokreta*. Rukovodiocima je davao direktive o mogućnostima jačanja propagande, koja je raspirivala bratoubilačku borbu i doprinosila prikrivanju pred domaćim i stranim javnim mnijenjem otvorene saradnje četničkog pokreta sa okupacionim trupama i kvislinškim vlastima. Te direktive slao je i nakon odlaska četnika iz Srbije u Bosnu.

Dugo je bio prvi politički savjetnik Mihailovića. U tom svojstvu je izradio direktivu za organizaciju ravnogorskih odbora, te uputstva za organizaciju i rad četničkih prijekih sudova. Primao je depeše i izvještaje četničkih organizacija, komandanata i drugih funkcionera i izdavao im konkretne upute za njihov rad.³³⁴

Strateške ciljeve četničkog pravca u ustanku istoričari nalaze u Memorandumu Stevana Moljevića iz juna i Instrukciji Mihailovića iz decembra 1941. Ti dokumenti sadrže osnove srpskog nacionalno-političkog programa.

MOLJEVIĆEVA OSNOVA VELIKE SRBIJE

Moljevićev prilog je poslužio kao programska osnova Velike Srbije u obnovljenoj i proširenoj monarhističkoj Jugoslaviji. Bio je to projekat poznat iz prijeratnog vremena. Potvrdio ga je Srpski kulturni klub. Sada ga je dr. Stevan Moljević dogradio i prilagodio izmijenjenim uslovima i vremenu.

Obnovio ga je u teritorijalnom prostiranju, granicama, društvenom uređenju, spoljnoj politici i drugim činocima programskih vojno-političkih ci-

334 Dr. Stevan Moljević je rođen 1883. godine u Rudom, advokat u Banjoj Luci. U tom mjestu do izbijanja rata član Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribičevića, osnivač Francuskog i Engleskog kluba i predsjednik Srpskog kulturnog kluba. Na dan proglašenja NDH 10. aprila 1941. godine pobjegao u Crnu Goru. Otuda je došao u štab četničke Vrhovne komande (VK) JUVU (Jugoslovenske vojske u otadžbini) i uključen u tzv. civilni politički dio te komande. S njim su se u tom svojstvu nalazili Dragiša Vasić (potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba u Beogradu) i dr. Mladen Žujović (član Republikanske stranke). Član je četničkog CNK (Centralnog nacionalnog komiteta) od avgusta 1941. do kraja januara 1944. (VII, Ča, k. 3, reg. br. 27/1). Od juna 1944. do maja 1945. sekretar, pa predsjednik Izvršnog odbora CNK. Po povratku Vrhovne komande iz Crne Gore u Srbiju početkom ljeta 1943. preuzima ulogu političkog rukovodioca pokreta i Dražinog savjetnika za politička pitanja - do tada je to bio Dragiša Vasić. Sa Mihailovićem jedan od glavnih organizatora, krajem januara 1944., četničkog kongresa u selu Ba kod Valjeva. Autor je više političkih i programskih dokumenata - *Homogena Srbija, Deklaracija* od 1. XII 1943., *Poruka Hrvatima, Pred nama je jedan put* i dr. U Vrhovnoj komandi ostao sve do razbijanja četničkih formacija od strane NOVJ-a krajem aprila 1945. godine. Vlastima DFJ (Demokratske federativne Jugoslavije) predao se 3. septembra 1945. Osuđen na 20 godina robije i poslije pomilovan. Arhiv VII, Ča, k. 260, reg. br. 26-2/1 i 34-2/1.

ljeva sadržanih u planiranoj budućoj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata. Inovirani projekat Moljević je dostavio Mihailoviću da ga razmotri. Već prve ratne godine, u jesen 1941., u njihovim međusobnim kontaktima projekat je u četničkom vodstvu značajno radikalizovan. Njegova aktualizacija je rezultat i ustaškog genocida nad srpskim narodom. Moljevićeve postavke se čine jasnijim time što se nakon tih razmatranja pojavljuje pojam *čišćenje državne teritorije*.

Osim preseljenja naroda i razmjena teritorija, to je značilo uništenje čitavih naroda fizičkim istrebljenjem, ubijanjem ili klanjem *nenarodnih manjina i nenacionalnih elemenata*.³³⁵ Metod klanja se naročito odnosi na Muslimane. Zaharije Ostojić je 1. januara 1943. pisao Mihailoviću: *Pitanje muslimana moramo rešavati na razne načine u raznim krajevima. Sandžaklije se moraju klati*.³³⁶ Čišćenje Bosanske krajine rezervirano je za četnike pod komandom popa Đurđića. Njegova taktika se svodila na to da se muslimanski živalj ne dira dok se četnici ne osnaže. U tom smislu trebalo je prema Muslimanima biti strpljiv, *ne ubijati ih tako da u četnike steknu poverenje*. Kad se steknu uslovi onda *ih u njihovim domovima uništiti*.³³⁷ Pod udar je trebalo prvo da dođe *čišćenje Sandžaka od muslimanskog živilja i Bosne od muslimanskog i hrvatskog živilja*. Smatralo se da je to potrebno zbog stvaranja koridora između Srbije, Crne Gore i srpskih krajeva u zapadnom dijelu Jugoslavije, do linije: Sušak-Karlovac-Zagreb.³³⁸

Do etnički čiste Velike Srbije došlo bi se preseljenjem stanovništva sa jedne na drugu teritoriju, *Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja*.

Prostim zbrajanjem planova ustaškog genocida nad Srbima i četničkog *čišćenja* nesrpskog stanovništva dobija se broj od 4,5 do pet miliona ljudi. Sve njih je trebalo uništiti ili protjerati iz onih dijelova Jugoslavije koji su spadali u Veliku Hrvatsku ili Veliku Srbiju.

U stvaranju projekta *Homogene Srbije*, osim Moljevića, učestvovalo je više političkih i vojnih ličnosti vodstva ravnogorskog pokreta. Projekat je bio u konspirativnim pripremama i mjerama sve do Konferencije *četničke intelektualne omladine Crne Gore, Boke i Sandžaka* u Šahovićima održane od 30. XI do 3. XII 1942. godine. Tada je i javno obznanjen. Rečeno je da će *na teritoriji buduće države živjeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci*. Izričito je naglašeno da *nacionalnih manjina ne može biti*. Četnička organizacija će na neograničeno vrijeme držati u svojim rukama cjelokupnu političku, zakonodavnu i izvršnu vlast u toj Jugoslaviji nakon rata. Zaključak je da će ta organizacija *sprovedi državno uređenje i biti jedini nosilac celokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa*.³³⁹ Drugim riječima, to bi bila vladavina totalitarnog ili militantnog sistema četničke organizacije kao vojne organizacije. U oficirima je a

335 Prvi dio, dokument br. 4 - Instrukcija Draže Mihailovića Pavlu Đurišiću.

336 Prvi dio, dokument br. 33.

337 Arhiv VII, Ča, k. 151, reg. br. 5/3.

338 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 423 i 545.

339 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 459-461.

manje u političarima pronađen oslonac za izvršenje projekta. Ni tada projekat nije publikovan ni predstavljen široj javnosti. Zamisao o budućem teritorijalnom uređenju i granicama federalnih jedinica u Jugoslaviji nije predočena ni jednoj od savezničkih zemalja članica antihitlerovske koalicije.³⁴⁰ Pitanje je koliko su i svi četnički komandanti, posebno oni u Srbiji, upućeni u te političke programe svoga vodstva. Na teritoriji NDH, govoreno je, četnici se bore protiv ustaša. Pravo stanje stvari je da su četnički komandanti ostvarivali saradnju sa italijanskim fašistima koji su bili protivnici *Velike Srbije*. Italijani su smatrali da bi stvaranje *Velike Jugoslavije predstavljalo "veliko zlo"*.

Stvaranje *Velike Srbije koja bi obuhvatala Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, možda do Splita, je nešto povoljnije dok bi stvaranje jedne Velike Hrvatske bilo najmanje štetno po italijanske interese.*³⁴¹

Četnici u Srbiji su, nakon sukoba sa partizanskim odredima u jesen 1941. godine, legalno, sa manjim izuzecima, bili pod kontrolom kvislinškog režima, a preko njega i pod uticajem njemačkog okupatora. Vremenom su stupili u direktnu saradnju sa njemačkim i bugarskim okupatorima, koji nisu bili za *Veliku Srbiju*. Izvan te saradnje Draža nije imao *slobodnih* snaga s kojima bi autonomno raspolagao pri ostvarivanju programskih ciljeva.

Svi programski dokumenti nastajali su od prvih dana organizovanja četnika na Ravnoj gori. Stvarani su u periodu dužem od godinu dana, od juna 1941. do decembra 1942. Pisale su ih razne ličnosti i grupe privrženika velikosrpskih teritorijalnih aspiracija. Svi oni se, bez obzira na način i vrijeme postanka, međusobno isprepliću i prožimaju. Jedinstveni su po osnovnim opredjeljenjima i orijentaciji. Kroz sve se provlače osnovne ideje. One su nedvosmislene i jasne. Tako se ideje sadržane u Moljevićevom elaboratu nalaze i u svim ostalim dokumentima uključivši i onaj nastao na konferenciji u Šahovićima.

Koja su glavna programska gledišta sadržana u tim dokumentima? Prije svega, to je ideja o velikoj i *homogenoj Srbiji*. Po Moljevićevom teritorijalnom planu, takva Srbija i njeni Srbi imaju pravo da budu vodeća nacija na Balkanu. Kako to postići? Okupljanjem u etnički homogenoj srpskoj državi. To znači da Srbi, kao preduvjet ostvarenja njihovog prava na položaj vodeće nacije na Balkanu, najprije moraju postati vodeća nacija u Jugoslaviji. Jugoslavija bi, nakon završetka rata, bila uređena na federativnoj osnovi, sa Srbijom, Hrvatskom i Slovenijom kao federalnim jedinicama, ali u njoj hegemoniju treba da imaju Srbi. Kako piše Moljević, Srbi se *ne mogu odreći svoga vodstva na Balkanu. Oni svoju istorijsku misiju moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji u okviru Jugoslavije koju će zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat. Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu moraju prethodno imati hegemoniju u Jugo-*

*slaviji.*³⁴² Po Moljeviću kao tvorcu toga elaborata, prva i osnovna dužnost Srba je *da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja... Te strateške saobraćajne linije i čvorovi potrebni su za sigurnost, život i opstanak Srbije i ako gdegdje danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu.*

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, a gde su Hrvati i Muslimani s planom išli na istrebljenje Srba.

Kartu koju je 23. I 1943. objavio *Hrvatski Narod* u Zagrebu Moljević je izradio i priložio svom elaboratu *Velike Srbije*. Ona uključuje glavninu teritorija i najveći dio Jugoslavije. Pridodata su joj i neka područja u susjedstvu Kraljevine Jugoslavije - sjeverni dio Albanije, po dva okruga u Bugarskoj i Rumuniji, te tri u Mađarskoj. Prostirala bi se na prostorima Makedonije, Kosova, Metohije, Crne Gore, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, uključivši hrvatske zemlje, Dalmaciju sa gradom Dubrovnikom koji bi dobio posebni status, pa područje Dalmacije od ušća Neretve do blizine Šibenika; neke općine s hrvatskom većinom u zapadnoj Hercegovini i Bosni činile bi posebno autonomno područje unutar Srbije. Velikoj Srbiji bi pripali, dakle, veći dio Like, cijeli Kordun i Banija, teritorij istočno od Pakraca, na sjever do mađarske granice, dio Slavonije sa Osijekom i Vinkovcima, sav Srijem, Baranja, Bačka i Banat. Slovenija bi postala Velika Slovenija. Njoj Moljević dodaje Istru, Slovensko primorje dio italijanskog teritorija, veliki dio Koruške u Austriji. Ta *Velika Srbija* bi imala 65 do 70 odsto ukupnog stanovništva i teritorija Jugoslavije. Hrvatska bi bila smanjena za više od polovine svoga područja i stanovništva upoređeno sa avnojevskim granicama i bila bi okružena Velikom Srbijom i Velikom Slovenijom.

Taj plan je predviđao vrlo opsežna, kako Moljević kaže, *na zakonu zasnovana proterivanja nesrpskog stanovništva iz raznih područja, kao i razmenu stanovništva*. U pogledu razgraničenja sa Hrvatskom Moljević piše Dragiši Vasiću u januaru 1942.: *Što se tiče našeg unutrašnjeg razgraničenja sa Hrvatima, tu držimo da treba odmah, čim se ukaže prilika, prikupiti sve snage i stvoriti surven čin: (a) zaposesti na karti označenu prostoriju; (b) očistiti je pre nego li se iko pribere. Evo kako on zamišlja zaposedanje i čišćenje zaposednute prostorije: Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo tako ako bi se jakim odredima zaposela glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slav. Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik, te Mostar i Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, a ostalima*

340 Branko Lataš, n. dj., 8.

341 Zb. NOR-a, XIII, 3, str. 439-461.

342 VII. Ča, k. 12, fas. 1, d. 32-2.

bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju).³⁴³ Moljević smatra da bi se tako ispravila osnovna greška koja je bila učinjena 1918. kada nisu bile udarene granice Srbije. Te se granice danas moraju udariti, i one moraju da obuhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobo-
bodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora.

On je definisao i socijalno-ekonomsku organizaciju zamišljene Velike Srbije. Predviđao je i zagarantovanu slobodu ličnosti, inicijative, misli, štampe i vjeroispovijesti. Prva funkcija štampe bila bi da služi narodu i državi i da unapređuje javni moral. Valja reći da su Moljevićeve zamisli podudarne, ako nisu i direktni proizvod, onih prijedloga sa istim idejama koje je formulisao Beogradski četnički komitet u ljeto 1941. godine. U septembru ih je iznio iz zemlje i kasnije predao emigrantskoj vladi u Londonu dr. Miloš Sekulić.³⁴⁴ Taj program je podijeljen u četiri dijela. Jedan se bavi radom u ratu, drugi u prelaznom periodu, pa pripremama za normalno stanje i pitanjem unutrašnjavanja stanovništva. U zamišljenoj Velikoj federalnoj jedinici postalo bi 2.675.000 ljudi, kako bi stanovništvo u srpskoj federalnoj jedinici postalo čisto srpsko. Među protjeranim je jedan milion Hrvata, dok bi se uselilo gotovo 1,5 miliona ljudi, od toga 300.000 Srba iz Hrvatske. Ti projekti su sastavni dijelovi programskih ciljeva u autorstvu dr. Stevana Moljevića, politike Dražinih četnika i njihove propagande.

METAMORFOZA PROPAGANDNE RETORIKE - OD ANTIKUPATORSKE DO PROKUPATORSKE

Sva ta suštinska politička obilježja, uz vojna, jasno su iskazana i u formiranju i djelovanju četničkih formacija. Podjednako se to može vidjeti na primjeru Dinarske četničke divizije osnovane na Tromedi Dalmacije, Like i Bosne. Kroz tu diviziju, njene jedinice, njihove komande i borbene aktivnosti projicirane su sve metamorfoze kroz koje su prošli, manje ili više, i svi drugi dijelovi ravnogorskog pokreta. Te mijene je slijedila i četnička propaganda. One su izražene i u pisanim oblicima propagandne aktivnosti spomenute divizije u proglasu naslovljenom *Svoj svesnoj braći slavenskih plemena*.

Mi smo u drugim krajevima stvorili organizaciju vojne i civilne vlasti našeg naroda. Seoska i gradska vijeća koja predstavljaju našu civilnu vlast. Četničke odrede, bataljone i pukove koji predstavljaju našu vojnu vlast i narodno oslobo-

*dilačku vojsku. Vaš predeo spada u delokrug rada naših pukova, naše Dinarske divizije. Otuda nastaje potreba da se i vaš kraj u tom duhu organizuje i priključi zajedničkoj akciji celokupnog našeg naroda. Naša organizacija ukratko sastoji se u ovom: civilnu vlast u jednom selu predstavlja seoski starišina sa još nekoliko ljudi. To se zove seosko vijeće. Oni su u selu sudije i kadije, oni se brinu o seoskim potrebama naroda i rešavaju sve sporove. Njihovim odlukama narod mora da se pokorava. Zatim u selu osim civilne vlasti ima i vojna vlast. Svako selo ima svoj četnički odred, odnosno četu. Ona je organizovana potpuno u vojničkom duhu: komandir čete, njegov zamjenik, vodnici, desetari i redovi. Četa jeste borbena jedinica koja za vreme borbe učestvuje u borbi, a inače pomoću straža i patrola održava red i mir u selu, sprečava krađu, svadu, pljačku, apsi sumnjiva lica i špijune, kažnjava nepokorne itd. Svaka četa pripada nadležnom bataljonu, bataljonu puku a puk diviziji koja ima svoje sedište u Dinari planini. Ova divizija stoji u direktnoj vezi i pod naredbama našeg Ministra Draže Mihailovića, vojvode narodnooslobodilačkih odreda.*³⁴⁵

Politička i vojna organizacija četničkog pokreta predstavljena je i u citiranom proglasu štaba puka *Petar Mrkonjić* u okviru Dinarske četničke divizije. Objavljen je 6. II 1942. godine. *Svoj svesnoj braći slavenskih plemena* naslov je proglasa kojim je 15. veljače te godine praćeno stvaranje Dinarske divizije na tromedi Dalmacije, Like i Bosne. Ta organizacija, u koju su ušle i neke jedinice sa Korduna, Banije i Gorskog Kotara, začeta je u Kninskoj krajini. Njeni organizatori su pravoslavni sveštenik Momčilo Đujić i Pajo Popović, pod rukovodstvom Ilije Trifunovića - Birčanina i uz otvorenu pomoć Italijana. Osnovni akcenti u tom proglasu su: (1) *oružani ustanak koji je izbio protiv ustaškog režima označava se kao ustanak srpskog naroda. Osim borbe protiv NDH ističe se i borba protiv italijanskog i njemačkog okupatora. Digao se srpski narod sa zavjetnom mišlju i odlukom: da za svagda uništi krvavu ustašku državu i nosioce njene vlasti, da protjera sa svojeg ognjišta drskog fašističkog okupatora... Digao se srpski narod da progna mrskoga Germana koji po drugi put raspinje na krst stradanja i muka našu majku Srbiju i staru našu postojbinu Veliku Slavensku Rusiju;* (2) *Proglas ukazuje na značenje četničkog pokreta kao vojne i političke snage koja je glavni nosilac otpora i borbe za oslobođenje. Mi smo organizovali našu narodno-oslobodilačku vojsku, vojnu i civilnu vlast. Naše čete svrstane u pukove već se nalaze na putu ostvarenja velikog dela oslobođenja. Po snežnim planinama, po razbacanim selima, povezani u jedinstven front, od Vardara do Jadrana, pod komandom već legendarnog vojvode Draže Mihailovića - kao izraz naše snage i najveća zaloga za slobodu naroda;* (3) *Poziva se srpsko stanovništvo da poštuje i izvršuje naredbe predstavnika svoje vojne i civilne vlasti i ne traži zaštite pred vlastima ustaša i okupatora. Posebno se apeluje na jedinstvo naroda i oslobađanje od svih onih elemenata koji rade na njegovu razbijanju;* (4) *Ističe se da će se posebnim proglasom uputiti apel poštenim Hrvatima,*

³⁴³ Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 102.

³⁴⁴ Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941.*, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova I, Beograd, 1959., str. 153-233.

³⁴⁵ AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 5/1.

ukoliko ih ima i koliko ih ima, jer dalje oni snose svu odgovornost za sudbinu hrvatskog naroda. Sramna izdaja Hrvata peta kolona i naša Srpska plemenita Slavenska velikodušnost, širokogrudost i slepo verovanje svakome - dovelo je do privremene propasti našu Otadžbinu i stavilo nas pod ropstva našeg starog dušmanina Nijemca i Latina u okviru povampirene crno-žute Austrije - današnje krvave ustaške države. U proglasu se Hrvati pozivaju na uključivanje u borbu sa srpskim narodom.

Početna retorika zastupljena u četničkim glasilima o borbi protiv mrskih okupatora izražena je i u euforiji stvaranja Dinarske divizije. Uz borbu protiv NDH naglašava se borba protiv italijanskog i njemačkog okupatora. Srpski narod se digao sa odlukom da za svagda uništi krvavu ustašku državu i nosioce njene vlasti, da protjera sa svojeg ognjišta drskog fašističkog okupatora... da progna morskoga Germana koji po drugi put raspinje na krst stradanja i muka našu majku Srbiju i staru našu postojbinu Veliku slavensku Rusiju.

U prvim mjesecima ratne kataklizme u toj propagandi je značajno zastupljen i vokabular o borbi protiv talijanskog i njemačkog okupatora, drskog fašističkog okupatora, ropstva starom dušmaninu. Nije pravljena razlika između Italijana i Nijemaca kao okupatora. U početnoj fazi rata evidentno je anti-okupatorsko opredjeljenje te propagande. Ono je uočljivo i u prvobitnim dokumentima, u lecima i proglasima kao njenim javnim glasilima.

Ali je to, kako će pokazati nastupajuća kretanja, domalo napušteno kao usmjerenje četnika i njihovog pokreta. I njihova propaganda se pridržavala, poput komandi u jedinicama, učinjenog zaokreta. Retorika o borbi protiv talijanskog i njemačkog okupatora sve više je nestajala iz letaka, proglosa, listova i političkih govora četničkih funkcionera. Ustupala je mjesto, uz ustaše, borbi protiv komunista kako su nazivani partizani, Muslimana i Hrvata kao glavnih neprijatelja.

I vodstvo pokreta i njegove oružane formacije pridržavali su se naredbe Mihailovića da se dok je to moguće izbegava borba i sa Nemcima i sa Italijanima. Ubrzo je uspostavljena prisna saradnja četnika sa italijanskim okupacionim trupama. Prvi kontakti s njihovim predstavnicima pripali su Dobroslavu Jevđeviću i Iliji Trifunoviću - Birčaninu. Prve veze među njima datiraju od kraja septembra 1941. godine. Čelni ljudi Dinarske divizije smatrali su, kako piše Enver Redžić, da bi italijansku okupaciju trebalo proširiti na cijelu Bosnu i Hercegovinu. U njoj bi ta okupacija predstavljala najbolje rješenje za Srbe. Iskazivali su uvjerenje da bi takav korak podržalo 80 odsto bosanskohercegovačkog stanovništva.³⁴⁶

U toj saradnji s italijanske strane najznačajniju ulogu odigrao je general fašističke milicije Alessandro Lusana. Situacija u južnoj Bosni i Hercegovini je

naslov njegovog izvještaja Mussoliniju. Na temelju svojih kontakata sa četničkim predstavnicima Lusana je zaključio da su četničke aktivnosti i djelovanja Jevđevića i Birčanina u strateškom smislu antikomunističke i antigermanške, neposredno antiustaške a u cjelini italo-filske.³⁴⁷

Vojvoda Dobroslav Jevđević je javno govorio da su Italijani zainteresovani da svoje vojnike ne izlažu pogibeljnim rizicima u borbama protiv partizana. Opasnosti od borbi s njima prebacivali su na četnike, koji su i sami zainteresovani za uništenje partizanskog pokreta. Tako su postizali dvostruki cilj: čuvali su svoju živu vojnu silu, a podrškom četnicima i njihovim angažovanjem računali da slamaју NOP i njegove formacije, koje su i jedni i drugi smatrali svojim glavnim protivnikom. Italijanskim okupacionim pretenzijama koristilo je i četničko ratovanje protiv ustaša. Od njih su za takvu svoju ulogu naplaćivali oružjem, municijom, hranom i osiguravali svoje materijalne i ekonomske uslove za ostvarenje ratnih ciljeva.³⁴⁸

Baš zbog toga što su Talijani okupirali teritoriju na kojoj ima da operiše Dinarska divizija, gde su oni sproveli jaku vojničku organizaciju potpomognutu solidnim vazduhoplovstvom i što uvek mogu da upute kaznene ekspedicije, koje će u svakom slučaju da potpomažu Ustaše, Turci, pa i hrvatska vojska, prema Talijanima se mora zauzeti stav koji će biti u svakom slučaju povoljan za Dinarsku diviziju, a može se definisati u ovo nekoliko reči: 'Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli'. U politici prema Nijemcima je rečeno da 'na svakom mestu i u svim prilikama imaju da napadaju sve delove Nemaca na koje budu naišli'. Odnos prema partizanima, kao suprotnoj ideji 'koja dovodi do sudara i krvavog obračuna, definisan je kao rat do krajnjih mogućnosti života'.

I elaborat o Dinarskoj diviziji je u osnovi dokumenat programskog karaktera. Projekat Velike Srbije primijenjen na konkretne uvjete djelovanja te četničke organizacije. U konačnoj izvedbi on značajno odudara od već citiranog proglosa *Svoj svesnoj braći slavenskih plemena*. I jedan i drugi dokumenat su objavljeni u razmaku od nepun mjesec dana - proglas 15. februara, a elaborat 12. marta 1942. U njima je potpuno različit odnos prema italijanskim i njemačkim okupacionim snagama. U proglasu su i jedan i drugi izjednačeni kao okupatori. Srpski narod je pozvan da ih uništi kao neprijatelje. U elaboratu, nastalom skoro mjesec dana kasnije, italijanski okupator je izuzet. Amnestiran je i ne spominje se kao neprijatelj. Izmijenjeno je i uljepšano njegovo dušmansko, kako ga nazivaju u proglasu, i neprijateljsko lice. Kako je to objašnjeno u tom programskom dokumentu?

NOP je u ciljevima izjednačen sa ustaškim režimom. Čak su im, po toj propagandi, i programski ciljevi istovjetni. Na toj paroli je zasnovana propa-

347 Rade Petrović, *Pisnici saradnje Jevđevića i Birčanina sa italijanskim okupatorom 1941. godine*, Prilozi br. 19, Sarajevo, 1982., 203-204.

348 Šire o tome Enver Redžić, *Isto*, 224.

346 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998.

gandno-politička djelatnost četničkog pokreta. Ustaše nalaze svoju najbolju zaštitu kod partizana i oni opet ubijaju Srbe, samo sada pod drugom formom. Dobro maskirani tom novom formom - partizanstva, a željni srpske krvi, ustaše se pretvaraju u partizane, da bi opet produžili pokolj Srba, koji su započeli po naređenju krivog poglavnika.

Za razliku od italijanskog okupatora, koji naprečac mijenja okupatorsku i neprijateljsku dobijajući pozitivnu ulogu, odnos prema Hrvatima i Muslimanima najuže se povezuje sa stavom prema NOP-u. Partizanski pokret je sve privlačniji za pripadnike hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Da se partizanski pokret ne bi širio sve brojnijim pristupanjem Hrvata i Muslimana, zadatak četničkog pokreta je da onemogući taj proces. U hrvatskom stanovništvu treba glavnu pažnju usmeriti prema 'nacionalnim Hrvatima' koje treba privlačiti i od njih formirati čisto nacionalne odrede 'u čisto hrvatskim predelima'. Ti odredi mogu delovati pod imenima 'Hrvatska zaštita' ili "Garda kralja Petra". Prema muslimanskom stanovništvu 'treba biti strpljiv, ne ubijati ga i nepljačkati ga'. To znači primeniti metode da Muslimani 'zaista steknu ubedenje, da su im vojno-četnički odredi prijatelji'. Svaka preuranjena akcija protiv muslimanskog življa pojačala bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo.

Dinarskoj diviziji i njenoj ulozi dat je čisto politički karakter. Ona je izrazito nacionalnog elementa... Ponikla je na istoimenom polju, gde je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva i ima da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći i da, kao jedan veliki gvozdeni malj, vaspstavi čisto nacionalni poredak u svim zemljama, gde žive Srbi, pa i u onima, na koje Srbi aspiriraju. Prema tome uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada, dok rat još uvek traje ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, Severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspstavi čisto nacionalni poredak, sa Kraljem Petrom na čelu. Eto, to je uloga ove divizije, izneta u najširim koncepcijama.

Odluka, načela i elaborat - uz letke i proglase - određuju nacionalno obilježje Dinarske divizije kao izrazito srpske i time što se popunjava čisto Srbima. Na toj su osnovi formirane i stale da djeluju i sve druge jedinice ravnogorskog pokreta. Potencirana su i dva Kosova: ono u južnoj Srbiji - gde je Srbin izgubio svoju državu, te ono u sjevernoj Dalmaciji - gde Srbin mora vaspstavi svoju nacionalnu misao. I tu je definisana zamisao o stvaranju Velike Srbije. To bi bila srpska jedinica u kojoj ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.

Sva ta načela se izlažu u elaboratu koji je izrađen u Mostaru od 8. do 12. III 1942. Elaborat su načinili major Borivoje S. Radulović, kapetan I klase Radovan S. Ivanišević i kapetan II klase Mile Rakočević.³⁴⁹

U elaboratu se određuje stvaralačka uloga ove divizije. Uspostavljanje vlasti u tim krajevima, presecanje ostupnice i ofanzivni mostobran za dalja iskrcavanja, koja se moraju kao verovatna pretpostaviti. Njeno nacionalno obilježje je u tome što je njena uloga izrazito srpska; ona se mora popunjavati čisto Srbima (kako borcima, tako i oficirima i podoficirima). Dva ista imena Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Severnoj Dalmaciji te istorijska povezanost ovog imena, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne Velike Srbije, koja bi obuhvatala: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reči o nekim savezima ili državnim savezima ili u najširem smislu te reči o Balkanskoj konfederaciji. U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.

Time je, istovremeno, na ovom području izražen velikosrpski program četničkog pokreta. U elaboratu su utvrđeni zadaci divizije: širenje nacionalne misli, pribiranje nacionalnih elemenata i čišćenje terena po Lici, severnoj Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Osim podizanja vojne formacije, u zadacima divizije definisana je i propagandna djelatnost. Odmah preduzeti najpješnije mere propagande, kako bi se svaki uticaj štetne partizanske akcije, bar donekle sprečio. U tom okviru je širenje nacionalnih ideja po srpskim selima i kod srpskog življa po gradovima, zaštita srpskog življa od terora partizana, ustaša i Turaka, vaspstavljanje jednog nacionalnog koridora duž planine Dinare za vezu Hercegovine sa Severnom Dalmacijom i Likom i uspostavljanje jedne solidne baze u reonu Nevesinja, kako bi se održala veza sa Bosnom i Crnom Gorom, uspostavljanje čvrste i pouzdane veze sa odredima iz Srbije, Bosne i Hercegovine, pomaganje nacionalnog pokreta pukovnika Bajce Stanišića u Crnoj Gori, ojačavanje svojih redova novim borcima itd.

Kao komandant pokrajine i Dinarske oblasti Đujić je 12. prosinca 1942. godine objavio proglas Srpskom narodu čitave Like i zapadne Bosne. Najavio je i dolazak jedinica srpske vojske iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore, te okupaciju čitave Like. Zainteresovan je za pojačanje četničkih snaga na svom području, jer su se počele voditi žešće oružane borbe s partizanskim snagama, a uz to je i dolazak proleterskih brigada na čelu s Vrhovnim štabom u Bosansku krajinu. To je imalo šireg odjeka za razvoj NOP-a u Dalmaciji i širem području. Četnici su preduzimali vojne operacije zajedno s Italijanima protiv partizanskih snaga s ciljem da izvrše čišćenje podinarske oblasti od komunista.

349 Elaborat objavljen u: NOB u Dalmaciji 1941-1945, Zbornik dokumenata, knj. 2, 124-140.

Osmi dio

**STRATEGIJA NACIONALNE PROPAGANDE
U RAVNOGORSKOM POKRETU**

Sistem instrukcija za praktičnu izvedbu nacionalne propagande

PROPAGANDNO-PSIHOLOŠKI RAT I NJEGOV UTICAJ NA BORBENO RASPOLOŽENJE NARODA

Rat na dva fronta: fizičkom (po oružju) i duhovnom (po idejama) i propagandom

Na dva velika fronta vodio se veliki svjetski rat za vojničku pobjedu i za budući mir. Ili bolje: u upotrebi je dvojako oružje. Fizičko: topovima, avionima, lađama, puškama i tenkovima. I duhovno - idejama ili tzv. propagandom. Ovo duhovno oružje nije ništa manje važno od fizičkog. Štaviše, duhovno upravlja fizičkim. U tom ratu se moglo vidjeti, kako i dobro oružane države, kako razne Mažino-linije padaju pod udarcima bolje opremljene propagande.

Za opredjeljenje ljudi u ratu veoma je značajan nivo saznanja, društvene svijesti, kulture. Taj faktor je bio bitan iako ne isključiv za polarisanje pripadnika raznih socijalnih grupacija prema NOP-u ili okupacionom sistemu i četništvu. Pripadnici nižih, još iz vremena Kraljevine ugnjetenih slojeva, shvatali su postojeću situaciju kako su je vidjeli, smatrajući je prisutnom i trajnom. Propaganda je išla za njihovim pridobijanjem. Ljudi dubljih saznanja i više društvene svijesti sagledavali su retrogradnost sistema čiji je nosilac bio fašistički okupator, uz vjerovanje da će u konačnom ratnom raspletu pobijediti antifašistička koalicija. Faktor svijesti na sociološko-psihološkom planu je vrlo važna odrednica za ponašanje, opredjeljenje ljudi i socijalnih grupacija.

Stoga je četnička propaganda, radi homogenosti svojih jedinica, nastojala da djeluje u dva pravca: unutar formacija i stanovništva, te prema protivnicima i vanjskom svijetu.

Po svojoj prirodi i po uslovima u kojima je vođen to je bio složen i zamršen rat. Sav u previranjima. Zamršen po ideološkim, političkim i vojnim svojstvima i protivrječnostima. Milija Stanišić³⁵⁰ misli da je to bio najsloženiji rat do tada vođen na tlu Evrope. U njemu su sukobljeni različiti tabori. Izuzev okupacionih snaga, žestoko su suprotstavljena tri pokreta, tri ideologije sa oprečnim političkim i programskim ciljevima: ustaški, četnički i nopovski. Oružana je isprepletana i sa političkom borbom. Uspjesi na bojnopolju zavisili su od pobjede u političkim bitkama. Svi su težili da prošire svoj politički uticaj i protivniku preotmu dio pristalica i simpatizera. Dinamična su ratna zbivanja, sa naglim obrtima i smjenama plima i oseka, kriza i uspona u

ustaničkom raspoloženju naroda. Učestala su bila i prelaženja dijela stanovništva sa jedne na drugu ili treću stranu.

Grčevita i žestoka je borba za uticaj na mase, prvenstveno na seoske. Ona je preduslov razmaha ustanka i njegovog prerastanja u trajnu narodnu borbu. Iz toga je proisticala složenost vođenja političko-propagandnog rata na tlu okupirane Jugoslavije. Za ravnogorski pokret je najveću prepreku predstavljala NOP-ovska propaganda u vođenju političke borbe. NOP-u je, opet, jednu od najvećih teškoća predstavljala propagandna djelatnost četničkog i drugih protivnika - okupacionog i ona u rukama kvislinga. Tu je i propaganda zapadnih saveznika dugo vremena na strani ravnogoraca. Ona je NOP prešućivala i uzdizala četništvo.

Njemačka je ušla u Drugi svjetski rat sa najviše razvijenom sposobnošću za vođenje propagandno-psihološkog rata. Za nju je to predstavljalo bitan element pobjede. Zato je odmah po okupaciji Jugoslavije konstituisala moćne propagandne centre. Podigla ih je u Beogradu i Zagrebu. Osposobljavala ih i usmjeravala kako svoju tako i kvislinšku. Državna mašinerija NDH prožeta je mrežom propagandnih organa od vrha do dna. Slično je učinjeno i sa propagandom marionetske vlade Milana Nedića u Srbiji. I četnički pokret Draže Mihailovića je od početka nastojao da organizuje razgranatu propagandnu mržu. To je postizao sve više kako je odmicao rat. Ona je stalno nastojala da odvraća narod od oružane borbe protiv okupatora. Napadala je NOP kao glavnog neprijatelja. Širila je šovinističku mržnju prema nesrpskim narodima.

Različito strukturirana od okupacionih vlasti, kvislinških režima i četničkog pokreta propaganda je imala jedinstven zadatak: gušenje narodnog ustanka i uništenje NOP-a. Prevashodno joj je valjalo slomiti volju kod naroda za otpor. Mobilisati stanovništvo protiv NOV-a i raspirivati vođenje bratoubilačke borbe. Usmjereni takvim ciljevima propaganda i njeni centri su relativno dobro opremljeni savremenim sredstvima informisanja - dnevnim i periodičnom štampom u većim gradovima, centrima, radiostanicama, lecima, proglasima, plakatama, filmovima, fototehnikama, pozorištima, muzičkim sastavima sa nemalim efektima koje su postizali.

Zastrašivanje naroda nije svrha samo propagande. Tom cilju su kao efikasno sredstvo uticaja na raspoloženje služile masovne odmazde okupatora i kvislinga nad stanovništvom. Činjena su u tom cilju masovna zvjerstva. Pustošene slobodne partizanske teritorije. Smanjivana je živa sila ustanika. I postizana demoralizacija naroda za bilo kakav vid otpora. To nije bez uticaja na smanjivanje borbene spremnosti ljudi. Splašnjavanje borbenog raspoloženja uz masovne odmazde podupirala je propaganda protiv partizana i komunista. Otuda i osipanja jedinica zbog kolebanja izazvanog različitim političkim i propagandnim uticajima.

NOP-u je jedino preostalo da osnovni strateški kurs svoje propagande i agitacije usmjeri ka svojim pripadnicima i simpatizerima, pa i neutralnom stanovništvu. Bitno je da oni shvate zašto ratuju, šta će im donijeti NOB-a, zbog

čega ta borba iziskuje žrtve. Tipovao je na patriotsku, političku i moralnu svijest i njen razvoj. Smatrao je da je to najubojitije oružje toga pokreta. Htio je da oni na taj način prihvate i usvoje programske i ratne ciljeve, pored ostalog, i dobrovoljnim stupanjem u borbu protiv okupatora i kvislinga. Narod se ne može dići na ustanak po komandi. Trebalo ga je postepeno pokretati. Stoga je uspostavljena mreža propagandnih i agitacionih organa i ustrojeno njihovo plansko djelovanje. Vrhovno rukovodstvo NOP-a je od prvih dana rukovodilo svojim organom za agitaciju i propagandu. Pokrenulo je svoja glasila. Agitaciono-propagandni organi su obrazovani u oružanim formacijama i pri pokrajinskim, okružnim, sreskim i mjesnim rukovodstvima. Za rad u njima su angažovani najuzdignutiji kadrovi. Težište u masovnoj političkoj borbi počivalo je na agitaciji živom riječju svih aktivista NOP-a.

NOP-ovska propagandno-politička djelatnost je postavila osnovne ciljeve i zadatke: prvo, popularisanje ratnih uspjeha Antifašističke koalicije, naročito Sovjetskog Saveza, drugo, razjašnjavaње ratnih ciljeva NOP-a, treće, pridobijanje i mobilisanje u borbu što većeg broja stanovništva, četvrto, podizanje političke, moralne i obrazovne svijesti svih pripadnika i simpatizera pokreta, peto, širenje u svijetu istine o NOR-u. Glavno geslo nopovske propagande je istinom protiv okupatora i njegovih slugu.

U Smederevu se štampa komunistički propagandni materijal: listovi, brošure, letci i dr. Zahvaljujući ovakvim vezama i polimerama naših nadležnih faktora za taj kraj ovaj srez je postao najvažniji komunistički centar u Okrugu beogradskom. Engleska propaganda i brzo napredovanje Sovjeta u Rumuniji ide im na ruku. Ovih noći Englezi su bacili letke u kojima takođe hvale partizane. Sve to i naša neaktivnost, koju oni tumače kao slabost, čini da u tim krajevima, gde je naš uticaj slab, broj njihovih boraca i pristalica raste.³⁵¹

Major Svet. Trifković 22. aprila 1944. godine tako piše Mihailoviću o stanju komunizma u susjednom srezu Podunavskom. Kaže da su sela toga sreza potpuno organizovana u komunističkom duhu. Imaju svoje straže i svoju organizaciju u svim njenim vidovima. Omladina muška kao i ženska sva je komunistizirana i na sve strane pevaju se komunističke pesme i širi propaganda, dele komunistički listovi i letci. Naši odredi ovde retko dolaze. U nekim selima nisu nikada bili.

U prilogu Trifković kao ilustraciju razvijene kom. propagande šalje Glas jedinstvenog NOF-a Srbije, Radio-vesti od 1. IV do 6. IV 1944., Proglas KPJ Pokrajinskog komiteta za Srbiju Živio nacionalni komitet... 3 komada angloameričkih letaka bačenih iz aviona.

Koliko se otkrivala nemoć četničkog pokreta, u vojnom smislu prema NOV-u, toliko se ispoljavala slabost njegove propagande naspram one u okviru NOP-a. Mnogo puta su javno isticali nedoraslost svoje prema partizanskoj propagandi.

351 Arhiv VII, Ča, k. 54, reg. br. 1374 - S-V-6502.

Ravnogorci su često isticali kako se NOVJ bori samo protiv četnika. Svjesno su zaobilazili i skrivali borbu NOP-a i njegovih jedinica protiv svih okupatora i njihovih kvisinga. Odjek takve propagande gubio se u narodnim masama, koje su na djelu i u praksi vidjele borbu četnika samo protiv partizana i nestrpskog življa, a saradnju sa Italijanima, Nijemcima, ljotičevcima, nedicevcima, domobranima, pa i ustašama.

Četnicima je preostalo da plaše ljude partizanskom propagandom. Kao propaganda koja masno laže. Ni o čemu ne govori istinu. Predstavljali su je kao pokret koji primami sebi čovjeka slatkim i primamljivim riječima. Kad je žrtva u njihovim rukama, kada više ne može pobjeći - jer ako bježi ne izostaje metak u glavu.

PROPAGANDA ISTO ŠTO I ORUŽANA AKCIJA

Danas je propaganda od isto toliko velike važnosti koliko i oružana akcija.³⁵²

Te riječi Mihailović je napisao u svojstvu ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Kraljevskoj izbjegličkoj vladi u Londonu, te načelnika štaba Vrhovne komande i armijskog đenerala JVUO (Jugoslovenske vojske u otadžbinu). Upućene su u martu 1942. u pismu jednom od crnogorskih komandanata pukovniku Baji Stanišiću. Da bi pojačao utisak o značaju propagande, Mihailović je dopisao da *naši protivnici to vrlo dobro znaju i zato je razvijaju bez ikakva obzira na štetu morala našeg nesrećnog sveta i opštih interesa zemlje.*³⁵³

DRAŽINE DIREKTIVE O CILJEVIMA PROPAGANDE

Vodstvo ravnogorskog pokreta je od početka, shvativši ulogu propagande, postavljalo složene zahtjeve njenim djelatnicima. Ti zahtjevi su saglasni neizmjerne važnosti koja je pridavana toj djelatnosti. Oni su u skladu i sa ukupnom strategijom četničkog pokreta i njegovog političkog djelovanja. Opređijeljeni su za pridobijanje aktivne podrške pokretu u masama. Draža je, u septembru 1942. i sam formulisao njene ciljeve. On ih je napisao u posebnoj direktivi u pet osnovnih tačaka:

352 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 27, dok. 7.

353 Nakon sloma u aprilskom ratu i okupacije zemlje Bajo Stanišić se povukao u pećinu kod sela Vinića i živio usamljenički sve do februara 1942. godine. Pošto se izvukao u javnost sazivao je zborove i držao govore po kojima je borba protiv okupatora uzaludna. Isticao je da treba s njima sklopiti savez za borbu protiv glavnih neprijatelja - partizana. Osnovao je i Komandu narodne vojske Crne Gore i Hercegovine i počeo da organizuje četničke jedinice na tim područjima.

a) borba protiv komunista, koje treba napadati kao trockiste, kako se ne bi kvarili odnosi između vlade u izbjeglištvu i Sovjetskog Saveza;

b) iscrpna obrada masovnih zločina koje su počinili komunisti, ustaše i njemačke okupacione trupe;

c) razglasavanje masovnih streljanja talaca koje vrše njemačke okupacione trupe;

d) pomoć regrutaciji za Jugoslovensku vojsku u otadžbini;

e) jačati pouzdanje u konačnu pobjedu Saveznika.³⁵⁴

Usmjeravanje četničke propagande nije se završavalo samo Dražinim direktivama. Uz njega je prvih mjeseci u Vrhovnoj komandi i major Zaharije Ostojić. On je 30. jula 1942. godine uputio direktivno pismo četničkim komandantima. U tom pismu se od tih komandanata traži *da razvijaju što jaču usmenu i pismenu propagandu. Narod se mora uveriti - piše Ostojić - da su mu jedini prijatelji Ravnogorci i da od njih treba da očekuje slobodu i srećan život... Raditi danju i noću i održavati duh naroda; čas slobode je blizu. Pomoć Saveznika sigurna je za Ravnogorce i ceo svet im se divi.*³⁵⁵ Uz Mihailovića i Zahariju Ostojića su ne samo vrhovna komanda nego i Centralni nacionalni komitet (CNK) kao ogranak političkog djelovanja vodstva ravnogorskog pokreta. Svi su propagandi pridavali veliki značaj. Svugdje i na svakom mjestu. Podjednako kod kuće, što će reći na jugoslovenskim prostorima koje su pokrivala četničke oružane formacije. Toliko isto i u inostranstvu. Naročito u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama kao saveznicama antihitlerovske koalicije sa Sovjetskim Savezom u Drugom svjetskom ratu. U vrhu četničkog pokreta propaganda je instalisana u okviru Centralnog nacionalnog komiteta, tačnije u Izvršnom odboru toga komiteta. Mozak propagande ravnogorskog pokreta ili, bolje rečeno, štab četničke propagande nalazio se upravo u tom Izvršnom odboru. Na njegovom čelu je u prve tri ratne godine bio Dragiša Vasić, a zatim Stevan Moljević.

Izvršni odbor je, u isto vrijeme, služio i kao savjetodavno političko tijelo štaba Vrhovne komande. U njemu su stolovali politički savjetnici Mihailovića

354 Mikrofilm, br. T-312, rola 470, snimci 8,060, 434-35; Jozo Tomasević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 171.

355 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 14/2, kutija 1. Zaharije Ostojić (1907. Gluhi Do - Bar, 1945), Vazduhoplovni generalštabni major vojske KJ. Učesnik avipuča 27. marta 1941. godine kao bliski saradnik generala Borivoja Mirkovića. Iz zemlje avipuča pobjegao nekoliko dana prije kapitulacije. U Jugoslaviju došao kao član jugoslovensko-britanske obavještajne grupe koja se 20/21. septembra 1941. iz podmornice iskrcala u blizini Petrovca n/m. Po dolasku u Dražin štab, postao je načelnik Operativnog odsjeka, a od kraja 1942. komandant Istaknutog dijela Vrhovne komande (IDVK) JVUO. Rukovodio je svim većim četničkim operacijama u proljeće i ljeto 1942., u Crnoj Gori, na Neretvi i Drini marta i aprila 1943. i na Limu početkom 1944. Oktobra 1944. došao u sukob sa Mihailovićem, okrivljujući ga za sve neuspjehe četničkog pokreta na vojnom i političkom planu. Aprila 1945. pokušao da se, sa dijelom potčinjenih jedinica, a u dogovoru sa više poznatih četničkih komandanata, prebaci do zapadnih saveznika. U tome nije uspio. Smatra se da je ubijen od ustaša u Lijeveć polju krajem aprila 1945. godine.

i drugih lica iz vojnog dijela ravnogorskog vodstva. Stoga se nisu razdvajali. Stalno su, takoreći, i pri bivakovanju i u pokretima bili zajedno.

Vrhovna komanda i štab ravnogorskog centra su na teren, u štabove i komande četničkih jedinica, otpremali instrukcije, naredbe, zapovijesti, depeše i druge dokumente namijenjene vojnim operacijama. Isto tako je i Centralni nacionalni komitet, tačnije njegov propagandni štab, slao isturenim punktovima za propagandu na terenu tzv. *Instrukcije za nacionalnu propagandu*. Nazivane su instrukcijama a mogle su se zvati smjernicama, direktivama ili uputstvima. U saglasnosti s njima je djelovala četnička propagandna mašina. Uputstva su slata sukcesivno, prema dogovorenom tematskom planu, po pojedinim sadržajnim segmentima propagande. Zavisno od aktualnosti i neočekivano iskrskih događaja i aktualnih zahtjeva vojno-političke situacije u zemlji i svijetu sačinjavane su i vanredne instrukcije. Sve je bilo sračunato da se pomogne referentima, šefovima ili odjelima za propagandu stacioniranim u štabovima, komandama i drugim organima četničkog vojnog i političkog ustrojstva. Instrukcije su izdane serijski, obilježene po redu rimskim brojevima, štampane na ciklostilu. Na terenu su još bile i prekucavane, te ponovo umnožavane kako bi dospjele u ruke svih koji su se bavili njome.

Članovi Izvršnog odbora obavljali su i druge čisto operativne poslove u sferi propagande. Pokretali su pojedine listove, poglavito glavne organe ravnogorskog pokreta. Pojedinci iz toga sastava preuzimali su i funkcije glavnog i odgovornog urednika u tim organima. Oni su, osim toga, pisali skice ili nacрте za letke posvećene pojedinim temama, događajima, ili ličnostima. Slali su ih terenskim propagandistima koji su konceptima tako načinjenih letaka davali formu u smislu potpisa dotičnih jedinica na čijim su prostorima raspačavani. Eventualno su dodavali i kakvu poruku prilagođenu lokalnim prilikama područja na kojem su plasirani.

Instrukcije, za razliku od letaka, bile su nepromjenjive i obično su predstavljale ideološku okosnicu, u sadržajnom i orijentacionom smislu, propagandne aktivnosti u praksi. Te smjernice su, uostalom, praktična politička primjena strategije i utvrđenih političkih programa četničkog pokreta. One su izražavale trajne orijentire koji su morali biti poštovani u svim mogućim vidovima političkog djelovanja i propagandne aktivnosti na terenu - u govorima, proglasima, lećima, parolama, biltenima, listovima itd. Njihov temelj i osnovni pravac čini velikosrpska ideologija čiji je istorijski koncept i smisao u ostvarivanju državno-političkog jedinstva srpskog naroda u cjelini na južnoslovenskim prostorima.

Kako izgledaju, u sadržajnom smislu, ta uputstva ili instrukcije za nacionalnu propagandu ravnogorskog pokreta u cjelini?

PRIRUČNIK O TOME KAKVA TREBA BITI ČETNIČKA PROPAGANDA

U vodstvu ravnogorskog pokreta su 1942. godine izdali u obliku brošure politički priručnik. U njemu je poseban dio posvećen organizaciji propagande i obavještajne službe.

U tom priručniku se podrobno objašnjavaju principi organizacije propagande. Opisuje se i tip ljudi koji treba da budu angažovani u ovim poslovima. Primjerice, nosioci kao neposredni izvršioци propagande i oni koji je nadziru poučavaju se u tome kakav pristup se mora imati u pojedinim segmentima propagandnog rada. Recimo, objašnjava se vještina vođenja propagande među Hrvatima. Ili one propagande kojom se brani monarhija. Ili, kako pristupati objašnjavanju političke uloge Jugoslovenske vojske u otadžbini nakon završetka rata. Spomenuti priručnik se bavi i odgovorima na druga veoma delikatna pitanja koja se otvaraju u tom vremenu.³⁵⁶

Из svega što je već rečeno o sadržaju propagandnih instrukcija nedvosmisleno proizlazi da su četničkoj propagandi postavljani veoma odgovorni zahtjevi. Oni su bili proizvod složenih ratnih okolnosti u kojima su bitisali i četnici i njihov pokret. Nisu slučajno iz Izvršnog odbora CNK osim o suštinskim programskim opredjeljenjima, u instrukcijama o organizaciji, ciljevima i pravcima djelovanja davane i pouke o tome kakva treba biti četnička propaganda. Šta o tome, u najkraćem obliku, propisuju instrukcije iz političkog centra ravnogorskog pokreta?

Propaganda mora biti organizovana - piše u direktivi. Šta to znači?

Propagandista se mora naći svuda i na svakom mestu, intervenisati u svakom nejasnom slučaju i od lica koja imaju propagandističke sklonosti stvoriti svoje organe, koje će sistematski poučavati u svim važnim pitanjima.

Direktive određuju i karakter parola. Navodi da *osnovne parole (krilatice) propagande moraju biti proste u toj meri da ih na prvi pogled shvati svaki prosečan čovek. Najveći deo propagandističke vještine sastoji se u svodenju čitavog jednog političkog programa na nekoliko prostih i u svakom momentu shvatljivih istina. (Primer: kad su Lenjinu prebacivali zakulisna savezništva, on je odgovorio: i sa crnim đavolom ako ti koristi u borbi protiv neprijatelja).*

Tako se Lenjin upotrijebi kao pokriće za vlastita zakulisna savezništva: četnika i Italijana, četnika i ustaša, četnika i Nijemaca. Htjeli bi da kažu kako cilj opravdava sredstva - saradivati i sa crnim đavolom ako ti koristi protiv tvog neprijatelja.

356. Mikrofilm, br. T-511, vol. 192, snimci 345-355; Jozo Tomasević, *Isto*.

Pa se kaže: propaganda mora da bude **konkretna**. Treba izbegavati praznu frazeologiju i tezi: opšta mesta, što više stvarnih podataka i ilustracija, iz kojih će na kraju logično proizlaziti opći zaključak parole, poklici, itd. Eto jedne od njihovih zapovesti dobre propagande. Apstraktna izlaganja za mase ne dolaze u obzir.

Pritučenik insistira da propaganda, ako hoće da bude dobra, mora da **pri- sluškujе želje narodnih masa**. Ali, kako se kaže, ona mora da uči i same mase. Okrenuta seljaku, koji voli da uči, od propagandiste se očekuje da u svakom govoru, svakom proglasu itd. seljaka nećem novom nauči, naročito ako se radi o lekovima protiv njegovih konkretnih i svakidašnjih nevolja. Zatim se navodi da propaganda mora da bude **neprekidna, svestrana i po formi zanimljiva**.

Nalaže se da ni za momenat ne ostavlja svoj objekat samom sebi. Ona mora nad njim neprestano bditi, kontrolisati ga, pomagati mu, učiti ga i idejno hraniti. Insistira se da ima svoje specijaliste, koji se isključivo bave propagandnim radom. Kada vodi računa da bude stalna, ako uz to raspolaže i ostalim osobinama u pogledu efikasnosti, onda ona može očekivati da će kod svojih ljudi razviti požrtvovanost kakvu obično ne srećemo kod običnih ljudi.

Šta još mora da obuhvati četnička propaganda? Sve strane života – odgo- vara se u Direktivi. Života ljudi kojima se obraća. Mora biti prisutna, inter- venisati i onda kada se oni raduju, rade, igraju, a ne samo kada su spremni da politički misle i delaju.

Direktiva zahtijeva svestranost i stalnost nacionalne propagande. Ne sme biti jednolika po formi. Insistira ne samo na živoj i pisanoj riječi. Igra, pesma i glu- ma moraju biti njena oruđa. Njen jezik mora biti najbolji narodni jezik. Propa- gandista mora da bude naoružan pravim arsenalom narodnih poslovice, citatima iz narodne poezije itd., a mora se izvežbati i u govorništvu.

Dobra nacionalna propaganda, po Direktivi, mora da vodi računa i o mo- mentanoj političkoj situaciji. Prema toj situaciji smenjuje svoje parole ističući u datoj situaciji jednu kao glavnu, naglašavajući je i specijalno obrađujući.

I naredna još jedna Direktiva vrši edukaciju nosilaca propagandne djelat- nosti na terenu. Ona insistira da se stalno ima na umu i prati psihologija naših narodnih masa. Te mase su danas umorne i, očigledno, zadovoljne što ih je čet- nički pokret oslobodio žrtava koje im je nametao partizanski režim. Zbog toga su spremne da prime disciplinu nacionalnog pokreta bez roptanja. Međutim, sutra, kada bude trebalo, usled moguće akcije četničkog pokreta, moraju se podnositi nove žrtve. (Moramo verovati da će neprijatelj bivati sve svirepiji ukoliko se bude više približavao svome kraju. Dokaz: njegove sadašnje represalije u Srbiji, koje vrši često tražeći i provokatorski povod za njih). Kada se umešaju novi faktori (npr., pušteni zarobljenici i internirani) te iste mase tražiće sigurno radikaln **ocijalno-politički program za budućnost i iskrenu kritiku naše državne prošlosti**, a poverovaće onome koji ih bude još iz ranije pripremio politički i duhovno za nova vremena.

Propaganda mora biti **usmerena prema omladini**. Omladina još i sada vidno teži za novim socijalno-političkim programom i traži oštru kritiku

prošlosti - kaže se u Direktivi. Mladi ljudi i u običnim vremenima uvek vide samo mane onih koji su radili pre njih. Sa osećanjem za čistoću nematerijalnosti, oni žele da izgrade budućnost prema zamisli svojih maštanja i da nagnaju život da se prikloni pravilima njihove doktrine. Utoliko više u današnje vreme, kome prethode režimi puni nepravde.

U Direktivi se priznaje da omladinu nisu zgrozila 'partizanska zverstva'. Njen dobar deo još ima naklonosti za bujne i požrtvovane njihove drugove u partizanskim redovima. Pred njihovim očima uvek stoje poroci bliske prošlosti: ogromna i brza bogatstva onih koji su se obogatili na zločinački način, preteranost njihovog luksuza i raskoš, koji su vredali bedu većine, koja je bila očevidac kako se prosipa ono što se je nepravедno zaradilo. I zaista ništa im nije opasnije od dve krajnosti: onih što zaraduju hleb svojim radom i onih koji se lako bogate.

Pri tome se niukom slučaju ne dira i ne skrnavi monarhija pod dinastijom Karadorđevića, restauracija monarhije i konstituisanje Velike Srbije. Oni se odvajaju od bivših režima i korumpirane politike pokvarenih ljudi.

Upravo zbog toga se, ko zna koji put u ovim instrukcijama, govori o po- trebi najoštrije kritike bivših jugoslovenskih režima. Na udaru moraju biti i njihove nesavesne, korumpirane i sebične politike, koju su vodili većim delom pokvareni ljudi i avanturisti. Može se pretpostaviti da je opetovana kritika bivših jugoslovenskih režima, i u instrukcijama za nacionalnu propagandu i u njihovoj praktičnoj primjeni na terenu, proistekla iz potrebe da se katalizira NOP-ovska agitacija i propaganda. Shvatili su da su komunisti i NOP na toj kritici, kako su rekli u centru ravnogorskog pokreta, imali uspeha u masama. Stoga je ni četnici nisu mogli ostaviti po strani. Tim prije što je u pitanju režim koji je doživio brzi slom u aprilskom ratu 1941. godine. Preuzimali su oni, silom prilika, i još neke druge segmente partizanske propagande obručući ih u smeru koji je njima i njihovom opredjeljenju ponajbolje odgovarao.

Govori o kolonizatorskoj agrarnoj politici prije Drugog svjetskog rata, o najnemoralnijoj pljački u trgovini, u kojoj su stranci, podmitivši odlučujuće, pos- tizavali i imali što su hteli. Pominje se i konkordatsko pitanje, kada je nekoliko silnika bivših jugoslovenskih režima htelo da baci ceo naš narod, crkvu Svetosav- sku, školu i sve ustanove u duhovno ropstvo i potpunu zavisnost od neprijateljskog nam i latinskog Rima. Zato će biti jedan od prvih zadataka četničkog pokreta da se takvi režimi više ne ponove.

Pokušavajući da definišu socijalno-politički poredak u Kraljevini Jugo- slaviji nakon svršetka rata, autori instrukcije otvoreno priznaju da još nije defi- nitivno formulisan ovaj program za propagandu. Da se ne bi predočavalo nešto čega nema ni u koncepcijama, zahtjev je da u četničkoj propagandi dolazi u obzir popularisanje osnovnih socijalno-političkih načela toga programa: dosljedna agrarna reforma, kontrola i delimična etatizacija industrije, zadrugarstvo, unu- trašnja kolonizacija i onemogućavanje besposlice. Napominje se da se svim ovim pitanjima mora baviti nacionalna propaganda, braniti i objašnjavati (makar i nepostojeći) program socijalne pravde. Uvek treba isticati da četnički pokret

neće ispuštati oružja iz ruku sve dotle dok svome narodu ne osigura socijalne i političke uslove života. Pošto sam četnički pokret i nije ništa drugo nego oružani i organizovani ceo srpski narod, to je ovaj stav i najbolja garancija za narod da će četnički program socijalne pravde biti i ispunjen.

Instrukcija prva: ISTORIJSKA MISIJA - MESIJANSTVO SRPSKOG NARODA

Instrukcija izdata u Izvršnom odboru Centralnog nacionalnog komiteta na Ravnoj gori tiče se *Istorijske misije srpskog naroda*. Obznanjena je kao prva i nizu što je zatim uslijedio. Ona sugerše stvaranje čitavog kulta u pogledu te misije. *Treba dokazati na osnovu podataka iz naše istorije, kao i iz nedavne prošlosti, da je srpski narod superiorniji od bilo kojeg drugog naroda na Balkanu* - piše u prvoj instrukciji. Uz takvu izrazito rasističku postavku data je, doduše, napomena po kojoj se *pri tome treba čuvati i ne zapadati u mistiku rasizma*. Ta superiornost se, po tim uputstvima, ogleđa u *visokom duhovnom svojstvu toga naroda, njegovom heroizmu, smislu za vojničku organizaciju i dr.*, što sve mora biti *prосто opevano*. Ovo srpsko mesijanstvo mora biti glavni elemenat ideologije pokreta, vjeruju omladine, idejni pokretač akcije i žrtve. Njegova vodeća uloga među Južnim slavenima, kao i narodima Balkana, uslovljena je i izvršenjem jednog određenog zadatka - što će stvoriti organizacione, državno-pravne i socijalne uslove za buduću ravnopravnost i bratski život među narodima na Balkanu, u prvom redu među Južnim slavenima. *Da naš narod neće zlopotrebiti ovu vodeću ulogu, najbolja garancija za to su njegova visoka vojnička moralna i duhovna svojstva, koja je dokazao i sada dokazuje u praksi i koja ga izdižu iznad svih naroda na Balkanu. Nijedan proglas, nijedan govor, nijedan propagandni materijal ne sme biti parola koja neće u sažetom obliku izražavati ovu istorijsku misiju srpskog naroda.*

Ovu misiju treba obrađivati u čitavom nizu specijalnih pitanja: srpsko etničko područje, specijalno njegove granice, potrebno je dokazati da je područje daleko prostranije nego što nam neprijatelji priznaju; srpska nacionalna kultura, obzirom na vrlo veliku umetničku i etičku vrednost naših narodnih umotvorina, kao i na postignuća naših umetničkih pojedinaca, neće biti teško dokazati da i u kulturnom pogledu, naročito što se tiče samoniklog razvitka kulture, srpski narod stoji na čelu svih balkanskih naroda; politička i vojna svojstva: pri obradi ove teme treba maksimalno iskoristiti istorijske podatke koji će pružiti dokaze da je državna misao kod Srba samonikla i uslovljena visokim političkim svojstvima srpskog naroda, koji, pored njegovog centralnog položaja na Balkanu, skorašnje borbe naročito protiv okupatora, pa čak i međusobno, pružaju dovoljno materijala za prikaz njegovih velikih vojničkih svojstava.

Instrukcija druga: O ULOZI RUSIJE

Nazivi ove vrste dokumenata su mijenjani, premda su osnovni ideološki postulati ostali isti i nepromjenjivi. Jednom su nazivani instrukcijom, drugi put smjernicama, treći put uputstvima. Drugi koji se pri redu pojavio u propagandnoj radionici Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta na Ravnoj gori nazvan je direktivom, a odnosi se na položaj i ulogu Rusije. Sovjetski Savez je bio član antihitlerovske koalicije u istom frontu sa Velikom Britanijom i Amerikom. S njim je izbjeglička vlada u Londonu, koja se u cjelini oslanjala na ravnogorski pokret Mihailovića, još održavala zvanične diplomatske odnose. U Sovjetskom Savezu su komunisti na vlasti. A u Jugoslaviji Narodnooslobodilački pokret takođe predvode komunisti, koje su četnici smatrali svojim glavnim neprijateljem. Zato su se i vodstvo čitavog četničkog pokreta, ali i njegov propagandni aparat našli u nedoumici: kakav tretman dati komunističkoj Rusiji naspram komunističkog NOP-a u Jugoslaviji, a ne skrnaviti postojeće odnose ni među saveznicima ni između emigrantske vlade u Londonu i Sovjetskog Saveza. Imajući to u vidu, i sam Mihailović je u svojoj septembarskoj direktivi 1942. godine smatrao potrebnim da napomene da u četničkoj propagandi *komuniste treba napadati kao trockiste kako se ne bi kvarili odnosi između vlade u izbeglištvu i Sovjetskog Saveza*. Takva direktiva je *mogla dati ruke* u prvo vrijeme, ali to nije bilo dovoljno. Sve je to, uz tradicionalne simpatije Srba i Crnogoraca prema Rusiji, trebalo što je moguće prije dobrobrano razjasniti u jednoj od instrukcija za nacionalnu propagandu.

Najsloženije pitanje za tvorce propagandne orijentacije je kako opravdati odsustvo četničke borbe protiv okupatorskih vojnih formacija, pa i već do tada uspostavljene i znatno razvijene prve oblike kolaboracije s njima. Uz nedostatak te borbe i snažno prisustvo kolaboracije valjalo je objasniti, pa i naći prihvatljive razloge za opštu pojavu u četničkom pokretu - stav čekanja, odlaganje oružane borbe protiv okupatora. Proklamovani su i čvrsto zauzeti principi čekanja *najpogodnijeg momenta za tu borbu*. Čak i ako se eventualno upustio u borbu njegovo je pravo da je obustavi, jer je ona *u svojoj suštini samoubilačka*. To su razlozi zbog kojih su tvorcii propagandnih instrukcija ubrzali donošenje direktive pod brojem dva. Njom će se obrazložiti vlastita pozicija, ali i olakšati snalaženje propagandista u svakodnevnom djelovanju, naročito u njihovim kontaktima sa ljudima koje i u takvim okolnostima treba pridobijati za sebe i svoju ideologiju.

Utuda je već u drugoj direktivi učinjen pokušaj da se objasni položaj i uloga Rusije. Autori direktive su na osnovu položaja Rusije, makar i u kontraverznim konstrukcijama, uvidjeli mogućnost da utvrde vlastiti položaj, ulogu i praksu u domaćim relacijama. Kako je u toj direktivi objašnjena uloga Rusije?

U njoj je najprije dato *polazno gledište*: Rusija je toliko nacionalna i skoro isto toliko egocentrična u svojoj politici koliko i Engleska. *Današnji rat koji ona vodi protiv Hitlerovske Nemačke nema revolucionarni nego otadžbinski ka-*

rakter. I sama činjenica što Rusija na svojoj teritoriji tolerira kominternu ide u prilog teze da ona vodi odbrambeni rat, služeći se pritom istim onim sredstvima kojima se služi Engleska vekovima. Danas mora svima biti jasno da Kominternu ima da razara neprijateljsku pozadinu i da na taj način, angažujući neprijateljske snage, olakša otadžbinski rat koji vodi Rusija. Kao i Engleska u mnogo slučajeva u svojoj imperijalnoj istoriji, tako ni Rusija ne vodi računa o onome što će ta razaranja Kominterne naneti nenadoknadivu štetu narodima koji se nalaze pod Hitlerovom vlašću. Što je razumljivo: ona na sve pojave u svetu gleda kroz prizmu sopstvenih nacionalnih interesa što je dosada priznavano kao jedno od osnovnih prava svake nacije. Međutim, isto pravo koje se danas priznaje Rusiji mora, logično, biti priznato i drugoj naciji, pa i onima koji su danas izgubili svoju nacionalnu slobodu. Polazeći sa gledišta svojih najbitnijih interesa kao nacije i imperije, sasvim je razumljivo što je Rusija čim je zaratila, pozvala porobljene narode na oružani ustanak protiv okupatora. S druge strane, isto je toliko razumljivo što su porobljeni narodi, opet s pravom, gledajući na ovaj ruski poziv sa gledišta svojih sadašnjih i budućih nacionalnih gledišta, zadržali sebi pravo da same odluče o momentu oružane borbe protiv okupatora. Ukoliko su pak neki narodi, kao što je to slučaj sa srpskim narodom, ušli neblagovremeno u ovu borbu, pravo je tih naroda da svim sredstvima pristupe obustavljanju ove borbe, samobilačke u svojoj suštini. Ni najisključiviji moralista u istoriografiji ne odriče ovo pravo ni jednoj naciji. Uostalom, u istoriji nema slučaja da se jedan narod žrtvovao do samouništenja radi interesa nekog drugog naroda ili nekih Opšte čovečanskih interesa, koji ne bi bili istovremeno i najkrupniji interesi tog naroda.

Cilj propagandne direktive je providan i očigledan: trebalo je opravdati do tada već izvršeno obustavljanje borbe koju su početka rata četnici započeli protiv okupatora. Umjesto te borbe promovisana je strategija čekanja opšteg ustanka u četničkoj izvedbi i odlaganja svog vlastitog doprinosa borbi anti-fašističke koalicije (AFK) u koju je taj pokret i sebe svrstavao. U prilog takvoj svojoj vojnoj orijentaciji iskonstruisana je razarajuća uloga Kominterne. Naglašena je i navodna istorijska analogija imperijalne politike Engleske i Rusije sa njihovom savremenom antifašističkom ulogom u Drugom svjetskom ratu. Tvorcima direktive preuzimaju sebi isključivo pravo da govore u ime cijelog srpskog naroda. Oslobođilačke pokrete porobljenih naroda protiv nacističke i fašističke okupacione vlasti tumače kao samobilačke u svojoj suštini. Oružani otpor tih naroda posmatra se kao njihovo žrtvovanje radi interesa nekog drugog naroda a ne kao borba za izvojevanje izgubljene nacionalne slobode. Borba tih naroda protiv okupatora u direktivi se ne posmatra kao podrška i pomoć državama članicama antihitlerovske koalicije i doprinos kako skraćanju rata i bržoj pobjedi Saveznika tako i izbavljenja vlastitih zemalja ispod okupacije i porobljivača.

Uputstvo se upušta i u prikazivanje unutrašnjeg socijalno-ekonomskog razvika Sovjetskog Saveza. Za četničke propagandiste je to značilo objašnjenje razlika a dijelom i identifikacije između unutrašnjeg uređenja Rusije, odnosno onoga poretka koji je u osnovi strategije ravnogorskog pokreta. Propagandi se

nalaze da unutrašnji socijalno-ekonomski razvitak Sovjetskog Saveza prikazuje u svetlosti istine sa gledišta koje je, uostalom, bar formalno Rusija prihvatila (između ostalog, u svojim sporazumima sa Engleskom - pristupanjem Atlantskoj platformi i njenim preuzimanjem obaveze da se 'neće mešati u unutrašnje stvari pojedinih naroda' da je u pitanjima za unutrašnje uređenje svaki narod suveren. Sve dok nije poistovijećen ideal društvene pravde i ideal otadžbine u Rusiji koji je danas i naš ideal.

Propagandisti treba, pri obradi ovog pitanja, da imaju u vidu *sovjetski poradak od 1917. do 1923. godine* (tj. od perioda ratnog komunizma koga karakteriše nastojanje ruskih vlastodržaca da dođe do privredne obnove zemlje) kao i promene do kojih je došlo u Rusiji posle uvođenja u život novog ustava, najzad i promene do kojih je došlo u unutrašnjem poretku Rusije za vreme onog rata mogu biti od interesa za nas. Vraćanje porodici kao osnovnoj ćeliji društvenog života, verska trpeljivost, borba protiv socijalnog izjednačenja (egalitarizma), poštovanje nacionalnih kultura, nadovezivanje savremene nacionalne kulture na kulturne vrednosti ruske prošlosti itd., sve ove pojave savremene ruske stvarnosti novijeg su datuma i predstavljaju vrlo krupna odstupanja od klasičnog komunizma ka jednoj novoj formi nacionalizma. Specijalno treba obraditi pristupanje Rusije Atlantskoj platformi i njeno obavezivanje da se neće mešati u unutrašnje stvari pojedinih naroda.

Treba razbijati verovanje našeg sveta da postoji mogućnost spuštanja ruskih padobranaca, tenkova itd. kod nas. u vezi s time treba naglašavati da veličanstveni otpor koji danas pruža ruski narod ne dolazi toliko od vojničke snage Crvene Armije koliko od patriotizma ruskog naroda koga nikakav režim ne bi mogao uništiti. Pristanak na neizmerne žrtve u današnjoj, u istoriji najkrvavijoj borbi, jeste prvenstveno za ideju Otadžbine. Jer je pouzdano jedno: da za dvije decenije sovjetske vladavine ideja društvene pravde nije u toj meri ni primljena ni ostvarena da bi se samo za njezine tekovine prošlo onoliko more krvi. Ako je radnička klasa donekle u ovom zadovoljena, široke narodne mase nisu ni iz daleka tako zadovoljne da bi se moglo reći kako se one danas bore da bi očuvale, za protekle dve decenije stvoreno, blagostanje. Naprotiv, one su nam pružile samo dokaz o tome: da je ljubav prema otadžbini jedno instinktivno osećanje prema otadžbini, koje je mržnja zbog nepravdi ranijih vladavina učinila da privremeno utrne i koje se prirodno pojavilo istog trenutka kada se nacija kao takva osetila ugroženom.

Ideja otadžbine duboko je usadena u čoveka. Zato pristalica borbe za društvenu pravdu nikad nije iskren kad tvrdi da je navodušan prema otadžbini, da za njega nacionalno osećanje nije važno, navodeći da se bori za jedan mnogo širi i veći ideal. Zajednička prošlost, zajednički naponi i patnje, zajedničke borbe i podvizi nacije, istovetna sudbina, običaji, vaspitanje, jednom reči zajedničko nasleđe... stvorili su i zajedničko osećanje koje neraskidivo vezuje ljude istog naroda.

Poznato je uostalom da ono što pokreće istoriju i nije i nikada razum sa smišljenim planovima i proračunima, već strast i osećanje. Onda je dopisana dopuna: Ovo nije borba da se isključi socijalna pravda, nigde ne stoji da patriotizam

ustaje protiv socijalne pravde. Radilo se samo o tome da se za račun neke svetske socijalne pravde ne žrtvuje jedna... nacija).

Tako je i Rusija postala pozornicom dveju velikih i moćnih ideja (ideja otadžbine i ideja društvene pravde) i za jedan period vremena značila jednu od najvećih revolucija u istoriji čovečanstva kojoj bi tačno bilo dati ime revolucije velikih traženja. Ovo traženje donelo je najveću, u istoriji, destrukciju, ali je imalo i drugih rezultata. Prvi zaključak dao je Lenjin kad je rekao: da ruski narod mora da voli onu mučeničku Rusiju. Ova misao je evoluirala sve dok ga Rusi javno i otvoreno nisu vratili na ljubav prema rodbini, tj. na ljubav prema otadžbini. Danas se nedvosmisleno može tvrditi da ako Rusija nije sasvim ravnodušna prema boljševizaciji Evrope i sveta, da ako ovaj ideal za nju nije baš sporedan, da je on ipak manje opija, nego što je opija ideal da samu sebe odbrani i čuva i samu sebe uređi. Ideja otadžbine, i da u njoj bude ostvaren ideal društvene pravde, to je danas i naš ideal.

Instrukcija treća: RAZVIJATI SVIJEST NARODA

Komanda JVUO sa položaja je 7. novembra 1941. godine razaslala komandama Uputstvo broj 3. o pitanjima propagande u ravnogorskom pokretu. ... Neophodno je potrebno da se odmah po svim odredima ustroji obaveštajno-propagandni otek. Sastav odseka: potreban broj mlađih ljudi... dobri govornici...

Razvijati nacionalnu svest naroda i pripremati za borbu protiv glavnih neprijatelja: Nemaca, Talijana i komunista. Savetovati narodu da se ostavi političkih trzavica i razmirica, jer Samo Sloga Srbina Spasava.

Stalno i stalno saopštavati i obaveštavati narod da jugoslovenska vojska postoji u Otadžbini i da istu priznaju i dalje naši saveznici Englezi, Rusi i Amerikanci, što je objavljeno od strane engleske vlade celom svetu preko radija. Isto tako objavljeno je preko radija da je komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini poverena pukovniku Draži Mihailoviću. Saopštiti da je naš Vrhovni komandant Njegovo Veličanstvo Kralj preko Radio-Londona objavio celom svetu naređenje svim vojnim obveznicima da je komandant Jugoslovenske vojske u Otadžbini pukovnik Draža Mihailović, čijim se naređenjima moraju da povinuju svi vojni obveznici i ceo narod... Vođa našeg naroda je pukovnik Draža Mihailović...

... Zakletva poziva... Ukazivati na to da su sve partije, a napose komunistička, 20 godina podrivale našu Otadžbinu... Oni su bili i petokolonaši... čak i oružjem ubijali naše sinove.

- Ukazivati na to da se na čelu komunističke stranke nalaze stranci... Oni naručavaju bosanske muslimane i arnaute iz Sandžaka... I pevaju čak i pesme 'Ne bojte se, braćo muslimani, u pomoć vam idu partizani'...

... Svaki odred treba da izdaje, na osnovu slušanja, radio-vesti i bilten pod nazivom 'Vidovdan'... Vesti umnožavati na lapirografu tako da se za svako selo izda više komada... U potpisu je komandant JVUO deneralštabni pukovnik Draža Mihailović.

Instrukcija četvrta:

KRITIKA PROŠLOSTI U PRETHODNOM REŽIMU

Istoriju političke propagande čine ona pitanja koja propagandisti, u skladu sa aktuelnim trenutkom, obrađuju kako za rukovodeća lica i pripadnike i pristalice neke politike ili jednog pokreta, u ovom primjeru četničkog, tako i za same narodne mase. Čine to u različitim formama i na način koji zavisi od toga kome se ta propaganda obraća. Njihovu ulogu čine složenijom, a dostignuća relativizira postojanje i rasprostiranje propagandnih poruka suprotstavljenog usmjerenja.

I ravnogorski pokret sa svojom ukupnom propagandom je od svoga postanka sučeljen sa bitno drugačijim programskim opredjeljenjima NOP-a. Potonji se radikalno distancirao od prethodnog društvenog i državnog ustrojstva u Kraljevini Jugoslaviji. Ravnogorci su odmah mogli uvidjeti da je za mnoge ljude privlačan partizanski program, baš zbog temeljite kritike prethodnog društvenog sistema i zbog nuđenja posvemašnjih promjena u društveno-ekonomskoj i političkoj sferi. Bio je primamljiv za omladinu, dosta široke slojeve radnika, seljaštva, inteligenciju. Od početka je sve više sticao povjerenje i u širim narodnim masama. Ravnogorci su to pripisivali, kako su govorili i pisali, *supremaciji komunističke propagande*. Premda su u svojim programskim načelima sačuvali bitne komponente kontinuiteta sa državnom tvorevinom kakvu je predstavljala Kraljevina Jugoslavija, oni su bili primorani da u tom pogledu pariraju NOP-ovskoj orijentaciji. Shvativši rašireno nezadovoljstvo ljudi svojim socijalnim položajem u prethodnom društvenom sistemu, oni nisu smjeli potpuno upasti u apologetiku prethodnih režima. Kad bi nastavili tim pravcem ugrozili bi vlastite pozicije pri ostvarivanju utvrđenih ciljeva.

Zbog toga jedna od direktiva za nacionalnu propagandu postavlja zahtjev da se izvrši oštra kritika prošlosti. U toj direktivi piše da treba isticati načela socijalne pravde za budućnost. *Svakovrsnom propagandom aktivnošću treba istaći da je omladina baš ta koja je u današnje vreme podnela najveće žrtve, ali koja je bila vođena avanturistima, strancima i zločincima svake vrste, koji su mrzili njen narod. Tako je moguće omladinu privoleti da sa istim elanom učestvuje u nacionalnom četničkom pokretu.*

Direktiva propisuje da četnička propaganda stalno isticke da *koren svega našeg zla leži u politici bivših jugoslovenskih režima*. Ovu kritiku, piše u direk-

tivi, prvi su ozbiljno započeli komunisti. Zato su imali uspeha i privremeno zadobili poverenje masa. Naša propaganda treba objaviti borbu protiv starih političara, koji će se truditi da se ubace u nacionalni pokret da bi povampirili bivše naše žalosne političke prilike, dok bi vraćanje tih političkih prilika bilo katastrofalno po naš narod i našu sutrašnjicu. Stoga je neophodnost samokritike i čišćenja nacionalnog pokreta očigledna. Ona treba da ide uporedo sa antikomunističkim programom.

Direktiva je naslovljena sa *Dvadeset godina pod Jugoslavijom*. Naročito se ističe socijalna politika tih režima kao nedosljedna, negativna i u suštini asocijalna. Danas, kada je svakim danom sve više ratnih invalida, ratnih udovica i ratne siročadi, važno je isticati zapostavljenost pod Jugoslavijom onih koji su najviše u toku prošlog rata nastradali.

Treba dokazati da je pod Jugoslavijom i ogromna većina Srba trpela često više od drugih jugoslovenskih plemena od šaćice koruptivnih elemenata koji su se dočepali vlasti i tobož vodili velikosrpsku politiku, vodeći u stvari politiku svojih najsebičnijih interesa.

Niko nije tako ignorisan kao omladina pod Jugoslavijom. Na nju se gledalo kao na sredstvo politikantske borbe, koju treba sebi privući putem korupcionaških metoda, iskoristiti za momenat, a zatim opet ostaviti samoj sebi. Omladinu je trebalo skovati i od nje stvoriti telesnu gardu korupcionaških režima. I zbog toga nije ni čudo što je ona postala plen tuđe propagande, jer je za nju bilo očigledno da jugoslovenski režimi nisu bili rukovođeni velikim idejama, kojima se omladina, naročito intelektualna, svih vremena i naroda zanosila. Ovom pitanju mora se prići odlučno i sa velikom merom kritičizma prema bliskoj prošlosti, inače će omladina i dalje biti u opasnosti da postane odnosno da ostane plen tuđe propagande.

Spoljna politika, trgovačka politika, kolonizatorska politika prema nacionalnim manjinama, industrijska politika - sve te grane opšte politike bivših jugoslovenskih režima moraju postati predmet oštre i neumoljive kritike vršene od strane nacionalne propagande, jer sve one nose žig nedosljednosti i nesavesnosti, korumpiranosti i neučestvovanja čega su naše narodne mase više postale svesne, što ih je ustalom usled odsustva pravilno vršene nacionalne propagande i bacilo privremeno u naručje komunističke propagande.

Direktiva za nepovoljan položaj seljaštva u ujedinjenoj kraljevini optužuje *age i begove*. Svesno ispušta iz vida da su zemljoposjednicima, bar u primjeru Bosne i Hercegovine, agrarnom reformom 1919. godine oduzeti zemljišni posjedi za koje im nikada nije isplaćena nikakva naknada. Time su oni prestali da igraju bilo kakvu ulogu u prethodnom režimu, a još manje su mogli da po osnovu vlasništva koje im je taj režim uskratilo nad zemljom postanu *prvoklasna politička sila*, kako se to objašnjava u ovoj direktivi.

Agrarno pitanje i njegovo rešavanje bilo je jezičac na političkoj vazi jugoslovenskih režima, što je još više otežalo i inače sve teži položaj našeg seljaštva. Umesto da budu uništene u samom početku jugoslovenske *age i begovi* su postali

prvoklasna politička sila, sa kojim je morao računati svaki režim. Treba naglasiti da nema grane državne politike bivših političkih jugoslovenskih režima koje bi smele izmaći oštrici kritike nacionalne propagande, jer je narod postao svestan svih nedostataka te politike. Treba uvideti da je samo usled nedostatka nacionalne propagande u ovom pogledu i dobar deo nekomunističkih javnih radnika, pa čak i jedan broj mladih oficira, podlegao komunističkoj propagandi koja je na vreme izvršila ovu kritiku i to bez ikakve konkurencije.

Instrukcija peta: STRATEGIJA "ČEKANJA" U PROPAGANDNIM DIREKTIVAMA

Čekanje kao strateški princip i orijentacija za odlaganje početka borbe protiv okupatora kad za to dođe pogodan momenat morali su biti objašnjeni u četničkoj propagandi. Uz to je u očima mnogih svojih pripadnika, ali i u narodu, valjalo opravdavati pojave otvorene i prikrivene kolaboracije ravnogorskog pokreta i njegovih oružanih formacija sa okupacionim trupama i kvislinškim režimima uspostavljenim na prostorima Jugoslavije. Čekanje, odlaganje borbe pa i svoju kolaboraciju ta propaganda je nastojala da od ozbiljne slabosti pretvori u prednost. Ta preimućstva je po svaku cijenu tražila naspram partizanskih jedinica koje su širom zemlje vodile žestoke bitke i sa okupacionim i sa oružanim snagama kvislinga.

Kako propagandna instrukcija iz ravnogorskog centra pokušava da objasni i opravda čekanje i odlaganje borbe protiv okupatora? Najrečitija je o tome jedna od direktiva namijenjenih političkim propagandistima i načinjena u Izvršnom odboru Centralnog nacionalnog komiteta.

U toj instrukciji se otvara ključno pitanje: istorijat borbe između četnika i partizana. Koji je prvi zahtjev propagandistima? Da se iz materijala po ovom pitanju valjano obrade i sistematizuju sljedeći zaljućci:

(1) U početku borbe protiv okupatora i četnici su svim svojim snagama kao gerilci uzimali učešće u borbi. Pa se nabrajaju mjesta tih borbi - kod Krupnja, Zavlake, Loznice, Zajače, Koviljače na pravcu Šapca kod Ravnja, na Mišaru, Šapcu, na Ceru, na frontu prema Zvorniku, na Goraždu, na Romaniji, kod Višegrada, na Palama kod Sarajeva, na frontu prema Sarajevu (opsada Sarajeva), zatim u opsadi Kraljeva, onda borbe prema Kragujevcu, Arandelovcu (oko Rudnika), na pravcu Šatornje, na Kolubari, Čačku, Ovčarskoj klisuri, u Bosni između Višegrada i Romanije, na Srebrenici, Višegradu (na toj prostoriji), na Homolju, Kopaoniku, Goliji Mučnji i Suvoboru;

(2) U zemlji agrarnoj industrijski nerazvijenoj sabotaža kao oblik akcije protiv neprijatelja ne može biti efikasna; primeri: da bi razorili jedan drveni most, malo čvršći, partizani su često ostavljali po nekoliko sati, dok je okupatorskoj

vojski trebalo najviše po pola sata, pa da taj isti most osposobi za prevoz svojih trupa preko njega:

(3) U zemlji relativno malih prostora, kao što je naša, ni gerilske akcije ne smiju biti stalne, inače zemlji i narodu prete ničim neisplative posledice;

(4) u zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, zemlji malih prostora, kao što je naša, zemlji ustaničkih tradicija oružani ustanak je onda kada je blagovremen, jedino efikasna forma borbe protiv okupatora. Oružanom ustanku mogu prethoditi gerilske borbe, ali i to u velikim vremenskim razmacima;

(5) komunisti, polazeći od svog internacionalističkog stanovišta, odlučili su se za oružani ustanak, pa makar i u ne vreme. U daljoj konsekvenci oni su na oduševljenim teritorijama organizovali neku vrstu državne vlasti i usled toga izgubivši pravo da se više zovu partizani, a u želji da tu vlast osiguraju za sebe nego za budućnost, oni su počeli fizički da uništavaju ne samo svoje aktivne, nego čak i same potencijalne neprijatelje. Logično ovakav njihov rad morao je neizbežno dovesti do bratoubilačkog rata.

Antikomunistički program provlači se u suštini kroz sve Direktive, Uputstva, Instrukcije ili Smjernice za nacionalnu propagandu namijenjene edukaciji četničkih propagandista na terenu, tako i držanju ideološkog pravca kod komandi i jedinica. Program je formulisan u cjelokupnoj vojno-političkoj strategiji ravnogorskog centra i njegovog pokreta u zemlji. Direktive zahtijevaju da svi zborovi sa predavanjima budu u smislu rodoljubne (nacionalne) i antikomunističke propagande. Na tim zborovima naročito treba isticati i dokazivati da su četnici narodna vojska. *Ta vojska brani svoga Kralja i Otadžbinu i bori se za njih, čuva i štiti narod svoj od nasilja i pljačke, od tuđinskih navrtanja i zuluma, od partizanskih i ustaških ubijanja, paljenja, pustošenja i drugih zverstava, kao i od svih drugih razornih i terorističkih elemenata. U dugoj i teškoj borbi protiv svih unutrašnjih i spoljnih neprijatelja četništvo je uvek bilo od svog postanka prožeto osećajima pravde i rodoljublja, čojstva i junaštva; vazda se pokazivalo kao zaštita i odbrana naroda svoga i njegovih svetinja u njegovim najtežim danima. Takvo je ono i danas i mora da ostane i sutra i uvek dokle god bude postojalo. Kad čovek upozna istoriju i upozna se sa herojskim podvizima naših četnika, postaje mu milo što je Srbin, jer su četnici osvetlali obraz srpski i preneli slavu srpskog imena daleko preko granica naše zemlje.* (U zagradi data napomena: *setiti se borbe protiv Turske i bugarskih nasilnika u Južnoj Srbiji i Makedoniji - kolevci srpstva, u Bosni i Hercegovini - Crni Potoci - protiv Austro-madžarskih okupatora i u I svetskom ratu naročito na Kajmakčalanu - vidi Srpsku Trilogiju od Jakovljevića).*

Instrukcija šesta: NOP I NJEGOVA PROPAGANDA

Instrukcije za nacionalnu propagandu su bez potpisa i datuma, bez mjesta izdanja i umnožavanja. U njima se veoma često priznaje organizovanost i širina i, kako pišu, *supremacija komunističke propagande*. Zato joj *podležu javni radnici, mladi oficiri, omladina i dr.* Otuda je proistekla potreba četničkog vodstva da izvrši obračun sa propagandom svoga protivnika.

NOP-u, a naročito njegovoj propagandi, posvećena je šesta Direktiva za nacionalnu propagandu unutar četničkog pokreta. Kako su obmanjivanje i neistine među postulatima četničke propagande, u instrukciji se kaže da, u primjeru NOP-a i njegove propagande, *ne treba primenjivati neistine protiv njih*. Šta u stvari piše u Direktivi upravljenoj protiv partizana i partizanske propagande?

Najprije piše *da istina u tolikoj meri tereti i partizane i čitav njihov pokret, specijalno njihovo vodstvo, da uopšte nema potrebe da se primenjuje neistina u propagandi protiv njih*. Ovo naročito važi kada se u ovoj propagandi dosledno polazi sa gledišta sadašnjih i budućih interesa srpskog naroda. Na čemu je u toj direktivi oslonjeno težište te propagande?

*Neosetljivost partizanskih odnosno komunističkih vođa prema žrtvama srpskog naroda. Neozbiljnost, lakomislenost i avanturizam tih vođa, njihov kukavičluk (uklanjanje vođa u pozadini i istovremeno nemilosrdno izvođenje naše najbolje omladine na klanicu), njihovo vlastodržačko besnilo, i njegove posledice (ubijanje, zverstva itd.), njihov internacionalizam, nemoral u partizanskim jedinicama (usled same činjenice neprestanog bliskog dodira partizana i partizanki, činjenica o kojoj vodstvo nije htelo da vodi računa, iako je ona bila očigledna), kriminalno (podvučeno u tekstu direktive - op.a.) vaspitanje omladine (osnovno pravilo: *uvući omladinca u krv, pa on zatim nema kud nego da ostane sa partizanima do kraja*), demagoško manevrisanje sa narodnooslobodilačkim parolama, podržavanje vere kod partizana o kratkotrajnosti rata, politička i vojnička nesposobnost partizanskih vođa naročito vojnička koja je često u najodlučnijim momentima pretvarala partizansku vojsku u neorganizovanu rulju itd. Sva ova tvđenja moguće je potkrepiti i ilustrovati velikim brojem primera, slika, izjava itd., koje su narodu vrlo dobro poznate, ali o kojima on pod uticajem komunističke propagande još i sada nepovratno rasuđuje. U ovom pogledu cilj nacionalne propagande mora biti: na osnovu vlastitih iskustava našeg naroda, iskustava koja još nisu prešla u narodnu svest i dobila formu osude, treba pokazati ne samo nacionalni nihilizam partizanskih vođa, nego i potpuno razoriti veru naroda, naročito omladine, u tobožnju vojničku i političku sposobnost tih vođa.*

Potcjenjivački su govorili o partizanskim vojnim starješinama. Osporavali su im vojna znanja i vještine ratovanja i kad su četnici bivali poraženi u direktnim oružanim sukobima s njima. Minimizirana im je, čak, i politička sposobnost i pored toga što *narod pod uticajem njihove političke propagande još i sada nepovratno rasuđuje*. Po četničkoj propagandi taj narod ima negativna

iskustva sa partizanima, ali ta iskustva još nisu prošla u narodnu svest i dobili formu osude. Te osude od naroda nema čak ni sa iskustvom koje otkriva bezobzirni i neumoljivi teror partizana koji su protiv vere, Boga, crkve i popova, narodnih običaja i istorijskih tradicija. Zaslужuju li partizani da im verujemo? postavljaju pitanja tvorci propagandnih instrukcija, ali i mnogobrojni autori letaka i drugih vidova koje je četnički pokret primenjivao u praksi svoga sistema obavještanja. Bože sačuvaj - sami odgovaraju na to pitanje koje pokušavaju da potvrde saradnjom partizana sa ustašama, klanjem Srba i pljačkanjem srpske imovine, pa i kad im je na čelu naš zakleti neprijatelj - hrvatski pustolov Josip Broz zv. Tito, čime uspevaju da prevare i zavedu nekoje žalosne Srbe i Srpkinje.

Kada sve to znaju kako Srbi i Srpkinje uopšte pristaju uz partizane? Iz neobaveštenosti, neznanja ili pokvarenosti pristaju uz njih i pomažu im na razne načine.

U svemu što je sa Ravne gore upućeno kao edukacija četničkih propagandista na terenu u najvećoj mjeri su instrukcije za antikomunističku propagandu. Komunistizam se u tim dokumentima definiše kao sistem vladavine, koji danas vlada u Rusiji, a po kome se ruši dosadanje društveno i državno uređenje i prisilno zavodi novo sa diktaturom proletarijata, tj. radnika. Sredstvo sa kojim se to postizava i održava jeste bezobzirni i neumoljivi teror, koji se provodi bez ikakvih obzira i milosrđa. Komunistizam ne priznaje ni veru, ni Boga, ni besmrtnost duše, ni slobodu savesti, ni krsnu slavu, ni ostale svetkovine; ni nacionalnost, ni nacionalnu kulturu, ni istorijske tradicije, ni brak ni porodicu, ni privatnu svojinu. On zavodi najstrašnije ropstvo i duhovno i materijalno i sobom donosi najveću beđu i siromašenje, pustoš i očajanje stavljajući čoveka na stepen životinje.

Mi se ne borimo za komunistizam, nego protiv okupatora, a za slobodu sviju nas. Mi nismo ni protiv vere, ni protiv Boga, ni protiv crkve ni protiv popova, ni protiv narodnih običaja ni protiv istorijskih tradicija. Mi smo samo protiv narodnih izdajica i izroda. Tako nam govore na sva usta naročito u poslednje vreme naši crveni đavoli: partizani-komunisti i njihovi vođe i agitatori uspevajući na taj način da prevare i zavedu nekoje žalosne Srbe i Srpkinje, koji iz neobaveštenosti, neznanja ili pokvarenosti pristaju uz njih i pomažu im na razne načine navaljujući tako na sebe prezir i prokletstvo celog našeg naroda.

Za svakoga ko ih poznaje jasno je kao dan da je svaka njihova tvrdnja laž; a ovo govore samo zato da prevare narod pa da pođe za njima, a kad oni već jednom dobiju vlast u ruke, veruju da će lako obračunati sa svima i provesti svoj teroristički program do kraja, što bi zaista i bilo kad bi se njihove želje ostvarile.

Zaslужuju li oni da im verujemo? Bože sačuvaj! Ta ceo njihov život i rad pokazuje i dokazuje da celu njihovu organizaciju vodi komunistička partija i da je ona osnov svemu. Oni se dakle bore samo za vlast komunističke partije, računajući: sad ili nikada, pa u tu svrhu osnivaju nekakve svoje vlade; ubijaju najzaslužnije i najsvesnije sinove našeg naroda; izvršuju najstrašnija zverstva i za sobom ostavljaju samo groblja, pustoš i zgarista.

Njihovo manevrisanje sa narodno-oslobodilačkim parolama takode je laž i obmana, jer njihova vojska niti je narodna, niti oslobodilačka, niti se oni bore za narodno oslobodenje. Nije narodna zbog toga, što u svoju vojsku pozivaju i primaju i nenarodne elemente kao npr. Madare, Arnaute i dr., a ni zbog toga što se oni ne bore za narod i njegovo oslobodenje, nego baš protiv, bore se samo za crvenu diktaturu proletarijata, a to znači: za mračnjaštvo, za teror i ropstvo naroda.

Permanentno su izjednačavani partizani sa ustašama i ustaškim zločincima. Dugo vremena i hrvatski narod u cjelini je identifikovan sa ustašama i njihovim režimima. Identifikujući partizane sa ustašama ona je pokolje izvršene od ustaša nad srpskim življem u NDH pripisivala NOP-u. U četničkim lecima je prepoznatljiva argumentacija i leksika preuzeta direktno iz propagandnih instrukcija.

Kad znamo da su nam se Hrvati pokazali najveći neprijatelji, da hrvatski ustaše sa svojim oficirima, popovima i drugim predstavnicima hrvatske vlasti saraduju sa partizanima; da su i jedni i drugi pobili i poklali preko milion Srba i opljačkali na milijarde srpske imovine, zavivši u crno i uništivši sasvim bezbrojna naša sela i gradove: kad uzmemo u obzir da je i vrhovni komandant partizana naš zakleti neprijatelj - hrvatski pustolov Josip Broz zv. Tito, koji je i našem Kralju tobože zabranio povratak u ovu zemlju, a sve Srbe koji nisu s njim proglasio izdajicama; kad naposljetku znamo za vlastodržačko besnilo partizansko i neosetljivost njihovih vođa naročito sa srpskim žrtvama, njihovu lakomislenost i neobitljivost, njihovu laž i avanturizam, njihovo zločinačko vaspitanje naše omladine uvlačeći je u krv s verom da je kompromituje dotle da posle mora da ostane s njima izvodeći je na klaonicu, njihov nemoral koji se s partizankama provodi po njihovim jedinicama, političku i vojničku nesposobnost njihovih vođa, zar može biti i jednog Srbina ili Srpkinje, koji bi više verovali Hrvatcu Josipu Brozu i voleli ga, nego svome čestitom Kralju Petru II i našim proslavljenim herojima i rodoljubima? Zar su nam bliži i miliji partizanski redovi koji seju smrt i pustoš na svakom koraku, nego naši četnički - narodni, koji se danas bore za naš novi i bolji život, za pravdu i istinsku slobodu? Osvesti se, brate Srbine i sestro Srpkinjo, jer ako to ne učiniš na vreme, teško tebi, i deci tvojoj!

NOP se optužuje za sve nedaće. Glavni je krivac za teror nad srpskim stanovništvom. Svrstan je i među krivce za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije pred naletom fašističkih okupacionih sila. Optuživši ga za teror nad srpskim žiteljstvom četnička propaganda govori o partizansko-ustaškoj bandi. Time je htjela da navuče gnjev srpskog naroda sa ustaša na NOP i partizane. Tvrdi da partizani i ustaše djeluju u sponizumu sa Pavelićem i da su na partizanskim vodstvima sve sami Hrvati-ustaše. I pozdrav Smrti fašizmu - slobodu narodu, koji je formulisao NOP još prije početka rata, četnička propaganda je preokrenula u Smrti fašizmu i komunistizmu - demokratska sloboda srpskom i svim slovenskim narodima.

INSTRUKCIJA O KRALJU U ČETNIČKOJ DIOPTRIJI

Valja reći da su četničke parole o kralju i otadžbini bile prijemčive za znatan broj ustanika. pogotovo za ogrezle privrženike monarhije i ravnogorskog pokreta. Propaganda u praksi je slijedila i, u mnogo čemu, išla ponegdje ispred uputstava koja su propagandistima prispijevala iz ravnogorskog centra, u stvari iz Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta (CNK). Kralj i Petar II bio je ugrađen u njihovu osnovnu parolu: *S verom u Boga - za Kralja i Otadžbinu*. Četnička propaganda, i ona iz ravnogorskog centra i ona u praksi na terenu, nastojala je da objasni pojam i sadržaj termina sadržanih u toj paroli kao što su *Kralj*, *Otađzbina*, *Vera* i *Pobožnost*.

KRALJ - I u direktivi za nacionalnu propagandu kralj zauzima najistaknutije mjesto. *Kralj je Božji izabranik i pomazanik* - piše u toj direktivi potpisanoj sa *Slobodne srpske planine*. Zanimljivo je da ona potiče iz januara 1944. godine. *Što je otac u jednoj porodici, to je - pa i još više - Kralj u državi. Kao što se otac kao domaćin stara da mu kuća bude ugledna, jaka i napredna i da svak u kući bude miran i zadovoljan, tako se i Kralj stara da naša država bude ugledna, moćna i napredna, da svi budemo zaštićeni, mirni i zadovoljni. Naša je sveta dužnost da svog Kralja ljubimo i poštujemo, da Mu pomažemo i budemo vazda verni, odani i poslušni, da Ga branimo, pa ako ustreba i život svoj za njega položimo. To nam i sam Bog zapoveda, a to smo dužni učiniti tim pre što je naš Kralj Nj. V. Petar II, krv naša, ponos i nada Srbinova. On potiče iz slavne dinastije Karađorđevića, prapraunuk je besmrtnog Vožda Karađorđa, koji je oslobodio Srbiju od Turaka, unuk velikog Kralja Petra I Oslobodioca, koji je osvetio Kosovo i Slivnicu i oslobodio sve srpske zemlje pod turskim jarmom, a sin mučeničkog i Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja, koji je oslobodio i ujedinio sve naše zemlje gde žive Srbi, Slovenci i nebraća Hrvati... Dinastija Karađorđevića narodna je dinastija, koja je uvek živela, radila i borila se za narod i njegove najsvetije ideale, pa je zato stekla neprocenjivih zasluga, a to nam daje pravo da verujemo da će i naš mladi kralj Petar II poći stopama svojih velikih i slavni predaka i biti na diku i ponos celokupnog Srpstva, o čemu je dao neoborivih dokaza.*

S kraljem na usnama su počinjali i završavali zborovi i konferencije, kralju se polagala zakletva, otpočinjale vojne operacije i borbena dejstva; u njegovo ime je vršeno fizičko istrebljenje nesrpskih naroda, prije svega Muslimana i Hrvata sa prostora koji su uplanirani u Veliku Srbiju. Cjelokupna četnička propaganda, naročito ona u pisanim oblicima kao što su listovi, leci, proglašenja, depeše, instrukcije, javni apeli i druge poruke pozivali su se na njega. Svako njegovo javno istupanje u izbjeglištvu praćeno je donošenjem njegovih govora u cjelini ili u citatima na razne načine i u sredstvima obavještavanja pripadnika ravnogorskog pokreta.

Tako je pod naslovom *Govor Njegovog Veličanstva Kralja prilikom posete kraljevske jugoslovenske mornarice na Malti* 17. juna 1944. godine objavljeno njegovo obraćanje oficirima, podoficirima i mornarima. Tada je on izrazio

zadovoljstvo što se, *obilazeći Vas i Vaše brodove, uverio o Vašoj nepokolebljivoj ljubavi i odanosti prema meni i Našoj zastavi koju ste tako odlučno vijali kroz oluje današnjice*. On je pohvalio njihovo vojničko držanje i pozvao da i *nadalje ustraju u teškim zadacima koji su još ispred njih za dobro mile nam Otadžbine*. Pohvalio je *svoje dične mornare u svim jedinicama kraljevske mornarice koje su aprila 1941. godine napustile zemlju da sa našim Saveznicima u Sredozemnom moru nastave borbu protiv neprijatelja*. Pohvalio je jugoslovensku mornaricu što je *na nedavno preuzetim jedinicama dodeljenim od strane Saveznika, ponovno smeono zaplovila morima i tako doprinela svoj udeo u borbi za oslobodenje Otadžbine*. Obećao je da će se jednom *kad uskoro budem ponovno na našoj oslobodenoj grudi sa ponosom i radošću sećati ovog lepog dana naše uzajamne ljubavi i bratske sloge*.

PROPAGANDNA INSTRUKCIJA O OTADŽBINI

Uz kralja je, u ravnogorskoj propagandi i osnovnoj četničkoj paroli, dominirala i otadžbina. Autori Instrukcije za nacionalnu propagandu, dakako, nisu mogli zaobići ni objašnjenje kojim bi se pothranila široka upotreba otadžbine u redovima četnika, u govorima i na zborovima, u lecima i biltenima, proglašenjima, narednjima i pozdravima. Šta je po tom tumačenju otadžbina?

To je zemlja naših otaca (po čemu se tako i prozvala). To je zemlja naših dedova i pradedova; zemlja u kojoj smo prvi put ugledali sunce Božje i sve lepote ovoga sveta; zemlja u kojoj prebiva narod naš, gde se nalaze svetinje naše, pesme naše, običaji naši; zemlja u kojoj leže grobovi naših milih i dragih; zemlja za koju nas sve vezuje i od koje zavise sreća i zadovoljstvo naše, veličina i sloboda naša; Otadžbina je zajednička majka sviju nas i zato je prva i najglavnija dužnost naša da se s njom ponosimo, da je čuvamo i branimo, pa i život svoj za nju žrtvuemo da nam bude velika i slavna, napredna i slobodna.

Za otadžbinu kaže se još *da je to njiva, na kojoj se seje i žanje, mi žanjemo ono što su sejali naši pretci, a sejemo ono što će žeti naši potomci. Kakav bude naš rad, takav će biti njihov život*.

INSTRUKCIJA O VERI, POBOŽNOSTI I CRKVI

Direktive za nacionalnu propagandu definišu vjeru *kao najsvetiji i najplemenitiji osećaj u čoveku. Ona veže čoveka s Bogom i kazuje mu kakav je Bog i kakva je i kolika je ljubav Božja prema čoveku, dok s druge strane govori čoveku: kako treba da živi i šta treba da radi pa da ugodi Bogu, da spretno i zadovoljno*

poživu na ovome svetu, da bude koristan i drugim ljudima i da spase dušu svoju. Vera nas uči svemu što je lepo i uzvišeno, časno i pošteno i ko nju odbacuje, odbacuje najveću svoju sreću i zadovoljstvo i postaje gori i svirepiji i od divlje zveri, jačnji i očajniji od svih nesrećnika i stradalnika.

(...) Stoga radi našeg spasenja dužnost je svakoga od nas da svoju veru čuvamo i poštujemo, da je volimo i branimo, da se Boga uvek sećamo i da Mu kroz molitvu i dobra dela služimo. To su na prvom mestu Srbi i Srpkinje dužni da čine, jer su vera i Crkva kroz vekovno ropstvo i svakovrsne muke i patnje spasili srpstvo i ime i jezik i lepe narodne običaje i kulturu i njegovu čast i slobodu i dušu njegovu, pa i sam opstanak njegov. Radi toga sramota je da crkve naše budu prazne. To ne sme unapred da bude iako stariji ne mogu redovno da dolaze na bogoslužjenje, moraju bar decu svoju da upućuju da ne podivljaju i ne postanu danas-sutra najveći zločinci i nesrećnici.

INSTRUKCIJA O UNUTRAŠNJIM I SPOLJNIM NEPRIJATELJIMA

U jednoj od direktiva za nacionalnu propagandu objašnjava se *ko su naši unutrašnji a ko spoljni neprijatelji*. Navodi se da *borba protiv unutrašnjih neprijatelja mora biti onakva, kakvu upotrebljavaju i unutrašnji neprijatelji prema nama*. Prvo to su partizani i ustaše, a zatim i njihova savršena propaganda. *Pre svega, najjača snaga partizana i ustaša koju oni ispoljavaju protiv nas, sastoji se u njihovoj savršenoj propagandi*. U njoj se ne biraju sredstva da pronađu ili izmisle i najmanju sitnicu kojom bi nas kod naroda zlonamerno mogli da kompromituju. Drugo njihovo oružje sastoji se u odličnoj obavestajnoj službi koju su organizovali, a posle toga dolaze njihovi napadi i nemilosrdno uništavanje svijui i svakoga ko je protiv njih ili ko ne pristaje uz njih.

U Direktivi se insistira na istovjetnosti četničke borbe svuda i svakad. *Danas više niko ne može ostati po strani kad se vodi borba za opstanak; ne mogu jedni ginuti, a drugi sedeti skrštenih ruku, mora se svako opredeliti za nas ili za njih*. *Opredeliti se za njih značilo bi postati najcrnji izdajnik i grobar svog vlastitog naroda i svojih najvećih svetinja*. *Stoga je dužnost svakog čestitog i poštenog Srbina i svake Srpkinje da svesno i složno, neustrašivo i smelo pristupi u redove četničke i da svi od deteta do starca budu zadahnuti jednim duhom i jednom ljubavlju prema Bogu i veri, prema narodu svom, Kralju i Otadžbini, prema četničkom pokretu i njegovoj borbi, pa da doprinesu kolikogod mogu za konačnu pobjedu Pravde i Slobode*. *Svi mi bez razlike u savršenoj slozi moramo širiti propagandu svugde i na svakom mestu u korist pomenutih naših svetinja i obavestavati četničke vlasti o svemu*. *Na taj način olakšaće se teška i krvava borba četnicima i ubrzaće se dan njihove konačne pobjede i slobode narodne*.

UZ PISANE I - USMENE INSTRUKCIJE Prenošenje informacija "od usta do usta"

Podrobniji prikaz sadržaja instrukcija za nacionalnu propagandu bio je nepohodan iz više razloga. Riječ je, na prvom mjestu, o prvim dosad poznatim a posve malo obznanjivanim četničkim dokumentima te vrste i karaktera. Oni omogućavaju da se upoznaju početne etape, tok i dalji razvoj četničke propagande u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti su zanimljivi i zbog toga što je u njima razrađivana i konkretno formulisana primjena u praktičnoj propagandi onih zadataka koji su usaglašeni sa ratnim i političkim velikosrpskim ideološkim ciljevima ravnogorskog pokreta i na određenim područjima i u cjelini.

Instrukcije, smjernice, uputstva ili direktive pokazuju da je vodstvo toga pokreta, posebno Izvršni odbor CNK, shvatilo značenje propagandnih aktivnosti za uspjeh pri ostvarivanju utvrđenih programskih ciljeva. Da to uoče i shvate nagnala ih je i dobro organizovana propaganda njihovih najdirektnijih protivnika u tom ratu. Mnogo puta su i sami isticali kako NOP ima odličnu propagandu. Naspram nje su se osjećali inferiornim. Zato su bili zainteresovani da se njihova propaganda brže razvija, kako bi mogla parirati protivničkoj odnosno neprijateljskoj.

Sve to je uočljivo i u planovima i u praktičnim koracima za stvaranjem čitave mreže propagandnih punktova. Oni su nicali u jedinicama, područjima i mjesnim vlastima formiranim na teritoriju koji su htjeli da drže pod vlastitom kontrolom. Shvatili su da je to jedan od osnovnih preduvjeta za ostvarivanje što većeg političkog uticaja na srpsko stanovništvo. Taj uticaj je važan i za sve druge faktore kojima su se obraćali propagandnim porukama izvan srpskog nacionalnog korpusa. Praksa će pokazati da taj pokret i njegova propaganda nisu mogli biti ostvareni onako kako su željeli njegovi kreatori i praktični izvođači. Ona će, onakva kakva je bila, postići stanovite rezultate iako daleko od mogućih a pogotovo od željenih.

Ono što je projicirano u instrukcijama ili uputstvima dobijalo je svoj epilog u bezbrojnim lecima, proglasima, listovima i drugim glasilima. U taj sistem propagande posebno spada interpersonalno prenošenje informacija *od usta do usta*. Tako je načelnik vrhovne komande nazivao one informacije koje se ne smiju pismeno širiti nego biti i ostati svojina samo određenih krugova, često i personalno naznačenih, unutar četničkog pokreta.

Iz ravnogorskog centra su intenzivno otpremene odgovarajuće smjernice. Njihovim odrednicama će se pokrivati potreba aktuelnog trenutka ili događaja koji iziskuje odgovarajuću pažnju. U tom centru su htjeli propagandi da daju sva obilježja i karakter regularne djelatnosti cjeline pokreta. Ta djelatnost, smatrali su, odvija se na području koje će sutra biti njihova država - Velika Srbija.

Instrukcije nisu obavezno morale imati samo pisanu formu. Mnogim kanalima su one otičale do krajnjeg korisnika na sastancima sa komandantima koji su ih prenosili do propagandnih punktova u svojim jedinicama. Održavani su i direktni kontakti sa referentima, šefovima ili rukovodiocima tih centara. Registrovani su sastanci posebno sa glavnim urednicima četničkih glasilara. Autorima priloga namijenjenih za objavljivanje. Osim pisanih, Mihailović i drugi vojni i politički funkcioneri su u neposrednim susretima sa svojim komandantima i drugim ljudima sa terena *izdavali* i usmene instrukcije. One su se često odnosile na sve ono što nije bilo moguće uvijek pismeno saopštavati. Ili što je skopčano sa nekontrolisanim raspačavanjem i korišćenjem. Usmene instrukcije, što je nosilo obilježja stroge tajnosti, ili finesa koje se odnose na saradnju s okupacionim njemačkim, italijanskim i kvislinškim jedinicama relativno su jednostavnije objašnjavani odnosi sa komunistima - partizanima kao glavnim neprijateljima s kojima ne može biti nikakve saradnje. Iako su usmene instrukcije, iz razloga tajnosti ali i brzine prenošenja na teren, davane u neposrednim susretima i pri dogovorima, one su, htio ne htio, postajale javne na četničkim skupovima. Do jedinica su najveće tajne dopirale u najšire krugove. Obznanivale su ih često baš one ličnosti koje bi trebalo da ih čuvaju. Jer, jedna od raširenih pojava u ovim sredinama ticala se shvatanja da onaj ko raspolaže tajnim informacijama predstavlja važniju i uticajniju ličnost u četničkom vrhu. Blizi je Vrhovnoj komandi i Draži kao načelniku njenog štaba. Osim toga, činjenice i podatke dobijene u usmenim instrukcijama iznosili su i sami govornici na skupovima čiji su sudionici tražili da saznaju šta je sve rekao ili poručio general Mihailović ili neka druga ličnost iz vrha četničkog pokreta.

Pored instrukcija, bez obzira bile one pisane ili usmene, treba istaći i praksu obavještanja o dodatnim materijalima što prate ta uputstva. Referenti za propagandu ili nacionalni povjerenici dobijali su iz ravnogorskog centra i upute o pratećem materijalu na osnovu kojih se mogu praviti propagandni sadržaji naznačeni u instrukciji.

Referenti za propagandu ili nacionalni povjerenici unutar pokreta dobijali su upute koji sve materijal i literaturu treba da imaju za obradu, primjerice, komunističkog pitanja. U tom raspisu, recimo, u 11 tačaka je nabrojano sve što moraju imati pri ruci da bi vodili uspješnu propagandu protiv NOP-a i njegovih oružanih formacija. Po tim zahtjevima se unaprijed sugeriše i fabricovanje podataka kojim bi se ocrnio protivnik ne birajući sredstva: *izveštaji komandanata o izbijanju sukoba u toku operacija protiv partizana; podaci o komunističkim nedelima: lista ubijanja, progona, pljačke stoke i hrane, prinudnog mobilisanja, naročito zverstva o ubijanju žena, dece, staraca, četnika, oficira, intelektualaca, pustošenja sela, istrebljenja čitavih nacionalističkih porodica, glad i zaraza; podaci o kazni, komunističkim izveštajima o pobedonosnim bitkama, zauzećima mesta kao i o lažnim izveštajima o broju ubijenih neprijateljskih vojnika; izveštaji o suradnji i prelaženju brvatskih trupa, oficira, političara, a naročito ustaša u komunističke redove; izveštaji o stupanju komunista u službu okupatora,*

ljotičevaca, ustaša, radi borbe protiv našeg pokreta; izveštaji i izjave očevidaca i posmatrača o načinu vladavine, metodama, sredstvima komunista u zauzetim krajevima; podmetanja i klevete komunističke propagande u borbi protiv našeg pokreta; pored slanja zaplenjene komunističke arhive i literature dostavljati stalno i izjave uhvaćenih ili razočaranih komunista; dostavljati sva dosadašnja štampana dokumenta o komunističkoj akciji, nedelima kao i niz brošura 'Pakao ili Komunizam u Crnoj Gori'; podaci o nedelima kaznenih ekspedicija kao represalija na komunističku vladavinu, štete, ubistva, odvođenje u koncentracione logore, paljevine itd. Naročito skupljati i dostavljati komunističku literaturu iz 1941. godine kada su istupali sa nacionalnim parolama i iz 1944. godine kada otvoreno istupaju protiv Kralja, Monarhije i Srpsva.

INSTRUKCIJA O TAKTICI DO KRAJNJEG CILJA ČETNIČKE BORBE

Izgradnja samo jednog srpskog mišljenja i prava - prostorno ili teritorijalno

Četnički program je predvidio da *sve srpske zemlje i svi Srbi imaju biti ujedinjeni u Srbiju, a svi Hrvati iz srpskih zemalja imaju iseliti u Hrvatsku. Onda će slobodno izabrana srpska narodna skupština imati da odluči da li hrvatski narod zaslužuje da se primi u širu jugoslovensku državu.* Taj program, međutim, ne otvara pitanje: da li bi hrvatski narod htio ući u tako zamišljenu državnu tvorevinu?

Programski ciljevi ravnogorskog pokreta definisani su još u prvoj godini rata. Time su određeni strateški pravci njegovog djelovanja. Toj strategiji je saobražena i taktika i propaganda četništva.

Jedna od direktiva za nacionalnu propagandu kratko objašnjava i krajnji cilj četničke borbe: *odbrana Kralja i Otadžbine i konačno izvojevanje Slobode; čišćenje zemlje od svih neprijatelja; uređenje zemljoradničkog, radničkog i svih ostalih pitanja; zavođenje socijalne pravde, pravde, mira i reda, blagostanja i sigurnosti narodne, širenje prosvete u nacionalnom duhu i stvaranje boljih uslova za držanje i čuvanje narodnog zdravlja; nacionalizacija kapitala, industrije, svih grana privredne proizvodnje itd. Itd.*

Taj krajnji cilj je određenije formulisan u Homogenoj Srbiji Stevana Mojljevića, Instrukciji Mihailovića od 20. decembra 1941. godine i drugim programskim dokumentima. Iz tako postavljenih ciljeva proizlazi i taktika četništva. Ta taktika se objašnjava u jednoj od direktiva za nacionalnu propagandu. U čemu se ona sastoji? *Zašto smo kroz ove tri godine borbe izabrali ovakav način borbe, koji vam je poznat, a u kojem smo se okomili naročito na komuniste?*

I odgovor je nedvosmislen: zato što smatramo da je komunizam najveći neprijatelj čovečanstva i naše nacije, koju oni u svojim avanturističkim pothvatima dovode do istrebljenja, a što je urodilo i takvim posledicama: da se po našim specijalno srpskim selima vide samo bezbrojna groblja, užasna zgarista i pustoš. Radi toga životni interes našega naroda i zaštita njegovih života i njegove imovine rukovode nas da i dalje istrajemo na dosadašnjem putu naše borbe do konačne pobeđe.

Ta konačna pobeđa podrazumijeva Kraljevinu Jugoslaviju koja će biti obnovljena nakon rata. Ona bi okupljala sve Srbe i unutar i izvan Srbije. Ona podrazumijeva opšti srpski narodni blok organizovan sa svrhom da se u svim nacionalnim pitanjima današnjice i sutrašnjice zauzme jedno opšte srpsko gledište i da se ujedinjenim srpskim snagama to gledište obezbedi, sprovede do kraja, pri rešavanju državnih pitanja, koja se tiču srpskog naroda. Tako bi i prostorno ili teritorijalno samo jedno srpsko mišljenje i jedno srpsko pravo bilo izgrađeno i ostvareno.

Tako piše i u letku pronađenom u Mostaru i štampanom pod naslovom *Srpski nacionalni front*. Po njemu bi obnovljena Kraljevina isključila svako miješanje stranih sila specijalno u pitanju odnosa između Srba i Hrvata. Hrvati su, prema tom letku, ne samo politički izdali svoju nacionalnu državu Jugoslaviju nego su izvršili i zločinstva nad Srbima. Moraju podneti odgovornost za to primernim i osetnim odmazdama odgovornih izvršilaca i podstrekača i to pored kazni Srba i Slovenaca za koje se utvrdi da su učinili zločine.

Saglasno tako utvrđenoj orijentaciji zadatak prve vlade u oslobođenoj zemlji je da ukine Banovinu Hrvatsku. Sa Slovencima Srbi žele da ostanu u državnoj zajednici, a vladajući kralj sleduje primer kralja Petra I - kaže se u tom letku. Ta vlada će, naravno, utvrditi šta i kako treba da rade vlada i skupština, kakve socijalne mere da sprovodi. Program Srpskog nacionalnog fronta, međutim, predvidio je i to da sve srpske zemlje i svi Srbi imaju biti ujedinjeni u Srbiju, a svi Hrvati iz srpskih zemalja imaju iseliti u Hrvatsku. Kad srpski narod bude ujedinjen u svim srpskim zemljama na svom narodnom teritoriju onda će slobodno izabrana srpska narodna skupština imati da odluči da li hrvatski narod zaslužuje da se primi u širu jugoslovensku državu, ili pak da se ostavi da sam stvara svoju posebnu državu. Još ako srpska skupština odluči svojom običnom većinom, da se zadrže Hrvati u državnoj zajednici ona će izgraditi i utvrditi jednovremeno i uslove pod kojima se ima nastaviti državni život sa hrvatskim narodom. U tom letku se nigdje ne otvara pitanje: da li bi hrvatski narod htio ući u tako zamišljenu i državnu tvorevinu?³⁵⁷

TELEGRAFSKE INSTRUKCIJE:

FRIZIRANIM INFORMACIJAMA ZAVARAVATI NAROD I VOJNIKE

Sav propagandni materijal primljen od komandanta korpusa komandant brigade odmah pomoću svojih propagandno-obaveštajnih organa rastura po svome reonu ili predaje licima kojima je upućen ovaj materijal.

Obaveze u organizaciji i vođenju propagande Draža je osobito vezao za komandante. Podjednako kao i funkcionisanje vojno-obaveštajne službe. Propisivao im je da prilikom obilaska svoga reona obaveštavaju narod o situaciji i ovaj upućuju na dužnosti i vršenje službe odgovorne prema Kralju i Otadžbini. Slične funkcije odredio je i drugim javnim glasilima kojima je raspolagao. Njegov štab Vrhovne komande imao je stanicu za vezu sa Amerikom, novinske agencije i radiofonsku stanicu, koja je dobila naziv *Ravna gora*. Šef ove grupe stanica bio je Đura Đurović. On će preuzeti rukovođenje propagandom u 1944. U sklopu te propagande djelovale su i neke radiostanice u inostranstvu. Tako su putem radio-talasa i listova - *Ravna gora*, *Vidovdan*, *Ujedinjeno Srpstvo*, *Istok*, *Polet*, *Glas Beograda*, *Glas Cera*, *Glas Topole* i dr. - te proglasa popularisane sve četničke borbene i političke aktivnosti, naročito u suzbijanju partizanskog pokreta.

Instrukcije za nacionalnu propagandu često su rasprostirane i depešama. Telegrafska propagandna uputstva su otpremena sa Ravne gore u hitnim slučajevima koji ne dopuštaju nikakva odlaganja. Ona su bitno kraća od uobičajenih. Slata su na teren kada se od propagandista tražilo brzo reagovanje na pojedine unutrašnje i međunarodne događaje, vojne ili političke poteze protivnika. Jedna od tih instrukcija proizvod je potrebe da se naglasi značaj nekog cilja koji se postiže propagandom. *Početi odmah propagandom protiv komunista i svugde i na svakom mestu objasniti istinu da je do ovoga žalosnog stanja došlo zato što su oni u želji da preotmu vlast počeli borbu prerano.*

Frizirane informacije su prilagođavane ciljevima relativno snažno razvijene propagande koja je opravdavala politiku, rat i četničko ponašanje na način kako ih je vidio i vodio Mihailović. Te informacije su po pravilu bile dezinformacije, ali je iz njih svaki iole pažljiviji čitalac mogao dosta saznati o stanju duha u tom pokretu. Računalo se, pogrešno dakako, da se time može da prevari i svjetska i domaća javnost. Zato propaganda, ne obazirući se na posljedice svoga djelovanja, produžava po starom i uhodanom. Primjerice, o Britancima i njihovoj politici. Oni su mnogo puta tražili da se pomire četnici i partizani, da objedine svoje snage i vode zajedničku borbu protiv sila Osovine. S takvim sugestijama istupao je na BBC-u i Antoni Ildn, ministar inostranih poslova Velike Britanije. Na tu njegovu izjavu Mihailović 31. januara 1943. godine u *Raspisu svima* piše: *Izjava Ildnova o mirenju ne važi. Čistiti komuniste do poslednjeg. Mi našu kuću uređujemo i niko drugi. Oni neka pregovaraju to se nas ništa ne tiče.*

Dražinim *Raspisom* za sve dati su ujedno neposredni orijentiri ne samo komandama i četnicima nego i njihovoj propagandi. Usmjerenost kampa-

nje protiv partizana, nakon toga, još čvršće je iskazivana i potvrđivana. Na sugestije Ildna, britanske vlade i Londona Mihailović 28. januara 1943. otprema depešu majoru Zahariju Ostojiću: *O pokušaju Londona za mirenje nas sa komunistima razviti propagandu da je to naš i engleski marifetluk da komuniste malo uspravimo dok ih ne potučemo...* On traži da se akcija ka Čajniču priprema obostrano, *vi otuda, mi odovud, da tetkice (Talijane) ucenjuju komunističkom opasnošću iz istočne Bosne, a da akciju prema Čajniču pripreme politički kao da je protiv komunista.*³⁵⁸

U proglasima i lecima su, umjesto Ildnove sugestije, sva nastojanja usredotočena u prvom redu na to da se likvidiraju domaći neprijatelji. Mihailović je 28. februara 1943. godine, na jednoj svečanosti u selu Gornje Lipovo, te domaće neprijatelje klasifikovao ovim redoslijedom: partizani, Hrvati, Muslimani i ustaše. *Tek posle toga, kada jednom obavij taj posao, povešće borbu protiv osovinskih sila.*³⁵⁹

Krah četničke strategije razbijanja NOP-a u saradnji s okupatorom i izgrađivanja vlastite vojne i političke organizacije otvorio je krizu međunarodnog aspekta i pozicije četničkog pokreta. Javile su se rezerve prema četnicima i u britanskoj vladi. Paralelno sa jačanjem takve rezerve jenjavala je propaganda savezničkih radiostanica i štampe u korist četnika. Na kraju su četnici ili kompromitovani u međunarodnoj javnosti zbog saradnje s okupatorom i kvislinzima.

Kao prepreka bilo kakvom obliku jugoslovenskog jedinstva u borbi protiv sila Osovine četnički pokret je prestao da bude od bilo kakve pomoći za savezničke zemlje. Zbog odsustva spremnosti za djelovanje u skladu sa zahtjevima antifašističke koalicije, te zbog saradnje sa okupatorima i kvislinzima, Saveznici su ga prepustili izolaciji i prihvatili da pomažu NOP i njegove oružane aktivnosti. Kako se u tim okolnostima ponaša četnička propaganda?

Mihailović i oni koji ga podržavaju šire i podgrijavaju lažnu predstavu da četnički pokret i njegovo vodstvo nisu toliko izolovani u svijetu. Naročito im je stalo da se širi uvjerenje u neprekinutu privrženost saveznika njima. Oni hoće da im većina u narodu i u vlastitim jedinicama poklanjaju vjeru da nisu bez saveznika, kao što jesu, da imaju njihovu podršku, kao što je nemaju. Hrijeli su da sve druge UCVRSTE u sigurnosti baš u ono u čemu su i sami izgubili čvrsto tlo pod nogama. Taj oslonac i sigurnost je u propagandi da njihova politika i dalje uživa zaštitu od SAD-a, Velike Britanije, pa i SSSR-a. Čine to svjesno se držeći varljivog i krhkog uvjerenja kao jedne od najznačajnijih poluga za vlastito održanje i opstanak.

Kada će te narodne većine na koje se naslanjaju početi da otvaraju oči, kada će uvidjeti da su vođene pogrešnim i opasnim putem? Kada će se okrenuti,

358 VII, ČA, k. 209, f. 1, d. 18, knjiga depeša.

359. Elizabet Barket, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1978., str. 336.

radi ostvarenja i osiguranja sopstvenih životnih interesa, interesa svoga naroda i svoje zemlje, onoj politici za koju se zalaže neko drugi? Baš taj drugi je krivac za sve. Propaganda se usredsredila da diskredituje NOP. Namjera da mu zada što teži udarac kao glavnom neprijatelju njihove politike, da još širi krug ljudi okrene protiv partizana kako bi ih potpuno vojno i politički uništila.

Vrijeme izmiče, kriza je iz dana u dan sve dublja i sve očiglednije bremeni nita velikim opasnostima. Na njih kao da se ne osvrće zvanična politika i propaganda zajedno sa ponašanjem vojnih i političkih krugova koji stoje uz tu politiku. Sada su u znaku žestokih napada na SAD, Veliku Britaniju i Rusiju. Optužuju ih za izdaju. Nadmeću se sa fašističkom propagandom u oštirini i glasnosti optužbe i osude svojih dojučerašnjih saveznika.

Držala se devize: ko nije s njima - protiv njih je, a ko nije protiv njih - za njih je. Trebalo je ratnom propagandom zavarati narod i vojnike. Tim zavodjenjem je usporavano sazrijevanje svijesti o tome šta se stvarno događa na ratištu izvan onih područja koja su pod kontrolom četnika.

Zločini, ma koliko da ih je, zločini su, ma ko da ih je počinio.

NOP-u se pripisivalo ono što nije mislio, ni govorio, ni radio.

Sumorno i mračno je djelovala scena četničkog pokreta. Nigdje zračka optimizma i vjere u sutrašnjicu. Jedino je ta sutrašnjica svijetla i jasna u propagandi koja proizvodi optimizam i *svijetle perspektive* i toga pokreta, i Mihailovića.

Ispod površine političkog života četničkog pokreta nagomilava se nezadovoljstvo i ozlojeđenost običnog čovjeka.

U LAŽI SU KRATKE NOGE

Četnička propaganda je, i nakon jasno nagoviještenog zaokreta u britanskoj politici prema NOP-u i Titu, stalno isticala *da je javno mnjenje u inostranstvu protiv komunista i svi zahtevaju da se likvidiraju komunisti. Saveznici jasno uviđaju da su komunisti izgubili bitku*³⁶⁰ Posebno je bila grlata kada dobije bilo kakav povod da detronizira NOV i POJ. Za jedan od tih povoda poslužio je i desant njemačkih padobranaca na Drvar 25. maja 1944. godine. Da su komunisti izgubili bitku *najbolji dokaz je nesposobnost Titova da sačuva svoj štab koga je potukao jedan padobranski nemački bataljon.*

Danas se inostranstvo pita preko slobodne štampe gde je ta silna Titova vojska od tri stotine hiljada vojnika. Zar nisu sposobne da sačuvaju svoj štab i savezničke misije koje su stradale. Inostranstvo jasno vidi da su komunisti slabi i da je njihova moć izduvani mehur koji je prsnuo.

360 18. VI 1944. - VII, ČA, k. 61, teg br. 35/L

U proglasu štaba Kolubarskog četničkog korpusa piše da su *sada komunisti u vrlo teikom položaju, pa zato pristupaju intrigama i podvalama kao da će im to nešto pomoći. U laži su kratke noge. Mi poznajemo komuniste. Oni uvek kada su u teikom položaju otpočinju naročito jaku kampanju za lažima. To i sada počinju, ali mi znamo da im otkucavaju poslednji časovi. Komunizam je propao u celom svetu, a propaće i kod nas.*

Objavljeno je to u vrijeme kada je, krajem maja 1944. godine, britanska vlada povukla sve svoje vojne misije koje su bile stacionirane u četničkim štabovima. U junu 1944. godine obustavljena je i vojna podrška četnicima. Britanska vlada se okrenula partizanskim jedinicama i počela da im pruža materijalnu i vojnu pomoć. Sapletena u svojoj nemoći, ne znajući kuda će dalje, četnička propaganda je i dalje gacala utabanim stazama: NOP i Tito su ostali na pravcu njenog glavnog udara.

Uz emisije Londonskog radija u zemlji je na vatru četničkog gnjeva dolio ulje general Simović 20. februara 1944. godine. Tada je on na BBC-u podržao NOP i partizanske vojne formacije. U Dražin štab su stizale depeše pune ozlojeđenosti i na Simovića, i na britanskog premijera. U jednoj od njih, od 28. februara, piše:

General konj, ministar, idiot, Dušan Simović izdao je Kralja, narod, otadžbinu. Sada služi tuđinu u Londonu odakle vređa našu nacionalnu čast, ime, nas i obeštajuće grobove naših najsvetlijih žrtava koje padoše za bolju budućnost naše nacije. On je za nas i naš narod pokojni. Radi toga tražimo od naše vlade da ga briše sa spiska živih, a prema tome iz spiska penzionera. Našu pomoć ne mogu uživati oni koji pljuju na nas. Istovremeno tražimo od naše vlade, da upozori mister Čerčila, da mi nismo njegovi kolonijalci, Afrikanci, Crnci, Indijanci i ostali. Mi smo slobodari, koji za poslednjih sedam vekova u temelje svoje slobode uzidujemo milione života svojih najboljih sinova ne želeći da nikom robujemo. Mi se i sada borimo protiv svih naših neprijatelja pa i protiv komunista koje smatramo neprijateljem čovečanstva, komunista koji ubijaju naše najbolje sinove i raskopavaju naša narodna ognjišta. U toj borbi mi smo nekompromisni i neustrašivi. Mi ćemo tu borbu nastaviti do kraja protiv njih i protiv svih onih koji ih pomažu makar to bili i Englezi, Englezi koji nanose uvrede našem Kralju i našoj naciji i koji su nas kao saveznici svojim nečovečnim držanjem razrešili svake obaveze savezništva. Englezi koji danas radi svojeg sramnog i izdajničkog držanja prema nama ni po čemu više ne liče na naše saveznike. Neka Englezi znaju i neka ne zaborave da smo mi vični prkositi carstvima i kraljevstvima i da nijesmo oklevali i ako mala nacija, i da udarimo velike šamare velikim narodima, onda kad je bila u pitanju naša sloboda i naša čast i naša budućnost. Neka prelistaju našu istoriju i neka se pouče dok im je na vreme. To će biti koliko u našem, još više u njihovom interesu.¹⁶¹

“TAJMS” U ČETNIČKOM LETKU

U vrijeme kad je britanska vlada pomagala četnički pokret engleska štampa je uzdizala Mihailovića kao heroja. Uz njega i njegove četnike kao anti-fašističke borce. Time je jačala i Dražu i njegov položaj kao komandanta Jugoslovenske vojske u zemlji, ali i kao vojnog ministra u emigrantskoj vladi u Londonu. Promjena toga odnosa prema četnicima nastaje od sredine 1943. godine. Tada su Britanci konačno shvatili i utvrdili kolaboraciju četničkih komandanata i ravnogorskog pokreta sa okupacionim i kvislinškim vojnim formacijama. U oba ova perioda, prije i nakon te promjene, londonski *Times* se smatrao zvaničnim organom Ministarstva inostranih poslova Velike Britanije. Taj list je, ne sluteći ona saznanja do kojih će se tek nadoći, objavio iscrpan članak o zadacima britanske spoljne politike i političkim smjernicama Velike Britanije pri uređenju najvažnijih evropskih sektora. I pored toga što je veoma obiman, članak je prenijela i četnička propaganda u svojim listovima. U toj analizi situacije na evropskom kontinentu odgovarajuća pažnja je poklonjena Balkanu i, napose, Jugoslaviji. U četničkim listovima su podvlačenjem citata istaknuti oni dijelovi tog članka koji idu u prilog ravnogorskom pokretu. U *Tajmsu* piše: *U Jugoslaviji je potrebna jedna posrednička intervencija, slična intervenciji koja je sa tolikim uspehom postignuta u Severnoj Africi. Potrebno je da jedan spoljašnji autoritet savlada unutarnje razmirice i dovede do obrazovanja jednog unutrašnjeg autoriteta. Izgleda nam očigledno da čovek oko koga treba da se obrazuje unutrašnja vlast, kao što se to učinilo u Severnoj Africi pomoću generala Girauda i de Gaullea - jeste Draža Mihailović. Vod one istinske Jugoslovenske revolucije koja je oborila vladu što je bila zaključila paktove sa Njemcima. Tim gestom on je založio sebe i svoju zemlju za stvar saveznika. Kad je on sa svojim četnicima otpočeo borbu protiv zavojevača, oni su bili napadnuti od partizana koji su na taj način poslužili stvari neprijatelja. I tek onda kad je Rusija bila napadnuta, partizani koji stoje pod uticajem komunizma, okrenuše se protiv zavojevača ne napuštajući ni tada borbu protiv četnika.*

Partizanski pokret koji je postao moćan na Balkanu i proširio se čak u Grčku, dok je nacionalna jedinstvenost izvesno vreme odolevala napadaču i počela da se raspada. Rusija potstrekava partizane, što je savršeno prirodna stvar, pošto kad bi imao da prevlada haos na Balkanu, ona bi morala, ako uzmogne, da nametne svoju vlast preko onih koji je već sada prihvataju. Po tome partizani, baš zbog činjenice što su oni odani jednoj stranoj sili, tj. Rusiji, nisu predstavnici ni nosioci jednog vitalnog principa nezavisnosti i imuniteta Balkana. Oni mogu da uspeju pomoću Rusije da utvrde svoju nadmoć, ali ta nadmoć ne bi mogla da bude trajna, pošto bi se balkanski nacionalizmi ponovo afirmisali, kao što se to uvek događalo protiv bilo kakvog poretka koji je dolazio iz inostranstva kad se to radilo u Turskoj, Austro-Ugarskoj ili Nemačkoj.

Engleska, međutim, koja nema nikakvih interesa na Balkanu, sem onoga da se utvrdi i održi načelo nezavisnosti i imuniteta, u stanju je da izvršava jedan autoritet, a da ne zavodi neku svoju dominaciju.

Bez ikakve sumnje, Jugoslavija će u budućnosti da bude jedna decentralizovana država, ili možda federativna, jer preterani centralizam pod Kraljem Aleksandrom služio je samo u tome da se pojačaju unutrašnje zategnutosti. Jugoslavi- ja, ako će da se održi u životu, ne može da postane jednostavno jedna još veća i Velika Srbija. Srbi, međutim, predstavljaju čvrsto jezgro jugoslovenske nacije i ma koje šire balkanske konfederacije, koja bi mogla da iskrсне. Samo dejstvom i radom Srba i njihovog sadašnjeg vođe Mihailovića biće moguće da se učini kraj balkanskom haosu i da se postigne jedna trajna stabilnost... Jedna mnogo ener- gičnija podrška Mihailoviću od strane britanske vlade, a u saradnji sa Rusijom koja ima gotovo apsolutnu vlast da drži na uzdi partizane, može samo da da Balkanu onu stabilnost koja predstavlja jednu balkansku, britansku, rusku i opšte evropsku potrebu.

ZAOKRET SAVEZNIKA PREMA ČETNICIMA I NOVA INSTRUKCIJA

Košmar koji je snašao ravnogorski pokret pojačavan je nesnalženjem pro- pagandista i neorganizovanošću političko-propagandnih aktivnosti. Iz toga se nametnula neophodnost donošenja aktuelnih smjernica. Duže zatišje u nji- hovom fabrikovanju proizvod je nepovoljnih kretanja na jugoslovenskim rati- štima, te zaokreta u politici saveznika prema Mihailoviću i njegovom vodstvu. Zato su izrađene nove instrukcije za nacionalnu propagandu.

U njima se govori o najnovijoj situaciji u komunističkom pokretu i u Ju- goslovenskoj vojsci u otadžbini, u njihovom političkom i vojnom položaju u zemlji i inostranstvu. Dio je posvećen raspoloženju naroda prema komunis- tima. Zanimljivo je da se u tim uputstvima, kao i u nekim prijašnjim, ponovo iznose falsifikovane i neistinite činjenice i dezinformacije. Od propagande u praksi traži se da ih kao netačne maksimalno iskoristi. Drugim riječima, da obmanjuje čitaoce i slušaoce u lecima, proglasima, govorima na zborovima ili da se netačnosti *prenose od usta do usta*. U isto vrijeme, pojedine od tih in- strukcija nose naslov, primjerice, *Kako komunisti varaju narod*.

One dosta opširno opisuju oružane snage koje se na tlu Jugoslavije bore protiv NOP-a i njegovih formacija. *Protiv komunista u akciji su osam Nemačkih divizija, hrvatsko domobranstvo u jačini od trideset hiljada, dve bugarske divizije, jedna hrvatska SS divizija, jedna hrvatska legija pod nemačkom koman- dom, tri legije italijanskih fašista koje su ostale sa Nemcima u Jugoslaviji, jedna kozačka divizija, ustaški odredi Hrvatske, u svemu oko stotinu i četrdeset hiljada ljudi. Tome treba dodati u Srbiji trideset hiljada vojnika nemačkog eksponenta u Beogradu generala Nedića i petnaest hiljada slovenskih domobranaca.*

Rusko-sovjetske, kako ih nazivaju, engleske i američke vojne misije kod ko- munista se, po tim objašnjenjima, više ograničavaju na stav posmatrača nego na

aktivno sudelovanje kod operacija. Njihovo aktivno učešće, inače, ne dopuštaju ni ljubomorni a nesposobni novopečeni komunistički generali. Tome pridolazi i to što se Englezi, osetivši pravo raspoloženje komunista, drže vrlo distancirano. U krajevima pod neposrednom kontrolom Jugoslovenske vojske u otadžbini te u svim drugim delovima zemlje ima stajaće vojske generala Mihailovića oko četrdeset korpusa u ukupnoj snazi od sto i pedeset hiljada vojnika, koji u svako doba mogu biti dvostručno pojačani. Jugoslovenske trupe su svrstale komuniste - kaže se u ovoj instrukciji - u red svih ostalih neprijatelja Otadžbine i treba ih čistiti svugde gde se stave nasuprot vojsci ili je napadnu.

Instrukcije za propagandu, kao i druge u raznim sferama djelovanja, preu- veličavaju brojno stanje i ukupnu snagu svojih formacija. Ovdje se spominje 150.000 vojnika koji u svako doba mogu biti dvostručno pojačani. Tim broj- kama se u raznim periodima manipuliralo. Još 1. decembra 1941. godine Mihailović je u svom proglasu srpskom narodu naveo da četnici u zemlji ima- ju jednu jaku vojničku organizaciju koja broji preko 300.000 ljudi. (Zbornik NOR-a, tom I, sv. 2, str. 377). Kasnije je u lecima, proglasima i usmenoj agi- taciji isticana brojka od 200.000 do 300.000 ljudi. Ukupno ih je bilo 30.000 do 31.000 ljudi, o čemu će još biti riječi. (Izveštaj Nijemcima 31. XII 1943., Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 232, 237)

U instrukciji se opet govori o odgađanju velikih četničkih vojnih pokreta i čekanju momenta da se razorene komunističke snage same raspadnu. Opet se komunistima pripisuje saradnja sa ustašama, umanjuje brojno stanje jedinica NOP-a, a preuveličava broj zarobljenih partizana dezertera. Rukovodstvo NOP-a je htjelo i postiglo punu pokretljivost svojih jedinica i izvan područja sa kojih potiču njegovi borci. Četnici su značajan broj svoga ljudstva držali kod njihovih kuća s tim da budu spremni na poziv. Takve su i sami zvali *poku- ćarima*. Pokretljivost partizanskih jedinica u instrukcijama se naziva *sakrivan- jem teških gubitaka pred porodicama*. Stavljajući do znanja da te jedinice ne- maju svojih *pokućara*, propaganda odvrća od NOP-a sve one koji su čekali kod kuće svršetak rata.

Velike vojne operacije četnika i dalje se odgađaju - kaže se u instrukci- jama. Do tada je godinama najavljivani opšti ustanak u četničkoj izvedbi ne- prekidno odlagan do iskrcavanja Saveznika na Balkan. Invazija je bez prestan- ka označavana kao pravi trenutak širokog napada na *nemačku fašističku tvr- davu*. Čekanje je objašnjavano i strahom od represalija Nijemaca. Sada je na to dometnuto i čekanje da se razorene komunističke snage same raspadnu. Ili, šta- više, da *Nemci i Italijani... izvrše neki konačni udarac partizanstvu*. Kao da tom raspadu, konačnom udarcu ili uništenju protivnika uopšte ne treba doprinosti vlastitom borbom. Pokretljivost partizanskih jedinica kao stratešku prednost u borbi izvan zavičajnih područja odakle potiču njihovi borci u instrukcijama se objašnjava *sakrivanjem teških gubitaka poginulih pred porodicama*.

Teritorijalno su partizanske snage razmeštene vrlo nesretno i katastrofalno. Pojedine grupe nisu teritorijalno povezane, koncentracija je posve nemoguća i oni

se održavaju isključivo iz dva razloga. U odnosu na okupatora zato što su nemačke snage takođe razbacane po ogromnom jugoslovenskom teritoriju, pa nemaju ni vremena ni snaga za veliku akciju širih razmera, a i zato što i Nemci kao i Italijani iz nekih svojih razloga ne žele da izvrše neki konačni udarac partizanima. Drugi razlog u odnosu na Jugoslovensku vojsku leži u tom što general Mihailović neće da počne sa velikim vojnim pokretima iz razloga da poštedi narod u zemlji od fatalnih posledica koje nosi građanski rat sa sobom i što očekuje momenat da se razorene sporedne kao saradnju mnogih ustaških jedinica sa komunistima i jednim manjim delom Hrvatskih domobrana. Broj ranjenih, poginulih, nestalih komunista (zarobljeni i dezerteri) u prva četiri meseca devetstočetdeset četvrtine iznosi prema njihovim vlastitim podacima preko četrdeset hiljada ljudi. U stvari je taj broj mnogo veći. Kod pada Italije 8. IX 1943. godine nisu imali koristi saveznici nego jedino jugoslovenski komunisti koji su iskorišćujući odlično propagandističku situaciju prvih meseci posle pada utrostručili svoje trupe. Od tih trupa oni su apsolutno izgubili do danas polovinu celokupnih efekativa. Itd.

Šta se još kaže u instrukcijama za nacionalnu propagandu? Prvo da sredstva kojima se, još i pored svih nedaća, komunisti koriste su laž, propaganda i okrutno krvava disciplina i teror nad silom mobilisanim ljudstvom. Da bi sakrili teške gubitke pred porodicama poginulih, komunisti ne puštaju nikada svoje jedinice, da se bore na terenu gde su regrutovani, nego ih prebacuju u najudaljenije krajeve, a povremeno preko svojih štabova izveštavaju rođake da su pobednički borci živi i zdravi i da šalju na dom pozdrave.

Ono što su sami činili u svojoj propagandi pripisuju svom protivniku - NOP-u i partizanima: likvidacije bez suda i presude, prisilna mobilizacija ljudstva, rekvizicija hrane i drugih potreština od naroda. Iz vlastitog iskustva su znali da se njihovi pokućari, čim stiže poziv za mobilizaciju, skrivaju u šumama, a žene im iznose hranu noću. Za dolazak engleskih i američkih trupa u Jugoslaviju stalno su predviđali čak i rokove tog iskrčavanja koje su bombastično najavljivali. Tim najavama su podgrijavali lažne iluzije u narodu u skori kraj rata. Kako do iskrčavanja nije dolazilo izneverjena su očekivanja ljudi. Time je ta propaganda gubila poverenje i među vojnicima i u narodu. Kad su shvatili da na taj način čine krupnu grešku sada tu grešku pripisuju partizanima. U instrukcijama se bezočno traži da četnička propaganda laže bez obzira što je i do tada zbog tih obmana gubila poverenje ljudi. U instrukcijama se od nje traži da svoje grijehe pripisuje suprotnoj strani, da ističe imena nepostojećih tvrđava koje su osvojene, te bitaka kojih nije bilo. I pad morala u svojim jedinicama pripisivan je partizanima. Isticati - čitaj izmišljati - ogromne cifre dezertera koji se predaju okupatoru. Slobodu vjeroispovijedanja partizanskih boraca i naroda na oslobođenim teritorijama, uvođenje u službu sveštenika svih konfesija u jedinicama, slobodu vjerske nastave i obreda - izvrjavati ruglu. Zahtjev je da se izmišlja i promjena kursa britanske štampe, čak i liberalne i radničke koja u Engleskoj objavljuje planove o komuniziranju Balkana.

Dok četnici još ne stupaju u borbu protiv okupatora i dalje je odlazu - oni tu borbu u primjeru partizana predstavljaju da je od sporednog značaja. Do tada su isticali da partizani izmišljaju svoju tobožnju borbu protiv okupacionih trupa, a sada da je od sporednog značaja.

Na samo naslućivanje nezadovoljstva kod boraca odgovaraju odmah likvidacijom brez suda i presude. Politički u zemlji stoje komunisti gore nego ikad prisiljeni na rekvizicije, ogolili su narod do kože i izložili ga ovog proleća direktnoj gladi. Partizanska vojska je pojela dve trećine semena seljacima. Sve ovo izaziva prema njima strahovitu mržnju. Kao i pred raspad Austrougarske u svim terenima gde privremeno vladaju velike mase vojnih obveznika kriju se po šumama od njihovih regrutnih komisija i žene im iznose noću hranu. Ti se ljudi u Sloveniji zovu skricači, a u Hrvatskoj logosi. Ima ih na desetine hiljada. Svet prestaje da veruje i njihovoj savršenoj propagandi. Napravili su tešku psihološku grešku ustanovljujući sve iznova razne rokove kada će doći sovjetske ili savezničke trupe i kako ti rokovi prolaze, narod postaje sve nepoverljiviji. U našoj propagandi ukazivati naročito na taj momenat isto tako obzirom na teren koji lokalni narod poznaje. Isticati imena osvojenih tvrđava koje uopšte ne postoje i izveštaje o bitkama kojih nikada nije bilo a komunisti ih serviraju savezničkom svetu. Podvući da ih je strahovito ubo moral, fakat da nisu uspeali da provale u Srbiju, gde su ih do nogu potukle naše trupe. Od zauzimanja bilo koga kraja Srbije komunisti su očekivali jedini spas u odnosu na popravljavanje raspoloženja vojske i naroda. Isticati ogromne cifre dezertera koji se predaju okupatoru. Ponovno naglasiti u svakom letku da su se apsolutno sve političke stranke izjasnile protiv njih. Izvrjavati ruglu njihovu najnoviju lažnu pobožnost i od vrhovnog štaba imenovane popove. Podvući naročito činjenicu da ih je iz Crne Gore koju su smatrali svojom najsigurnijom oblasti proterao i krvavo potukao vojvoda Pavle Đurišić. U odnosu na njihove fale da su priznati kao jedina zakonita vojska od saveznika istaći da sad liberalna i radnička engleska štampa objavljuje njihove planove o komuniziranju Balkana i pripojenju njegovom Sovjetskoj uniji.

U instrukciji se potanko daju teme i smjernice za nove letke: isticati ogromne cifre dezertera partizana, izvrjavati ruglu njihovu najnoviju lažnu pobožnost i od vrhovnog štaba imenovane popove. Instrukcija je pisana u aprilu 1944. godine. Dugo vremena prije njenog nastanka pri brigadama i bataljonima NOVJ-a ustanovljeno je zvanje vjerskih referenata. Referenti za kršćane u partizanima imali su na lijevoj ruci križ, a oni za muslimane polumjesec. Oni su vodili knjige poginulih i umrlih drugova i drugarica, obavljali vjerske obrede krštenja, pričesti, vjenčanja i sahrana. Sa širenjem NOP-a osnovan je i Vjerski odsjek pri Izvršnom odboru AVNOJ-a uz čiju pomoć je angažovan potreban broj vjerskih službenika. Postojala su i vjerska poverenstva i komisije, slavljani vjerski blagdani - božićni, uskršnji i bajramski. Vjerski odsjek se brinuo o organizaciji vjeronauka u školama na fakultativnoj osnovi, organizovao mise i druge vjerske obrede. Vjerske škole, mektebi i klosteri na oslobođenim područjima radili su u pitanjima vjere i nastave bez miješanja partizanskih vlasti.

Jedini uslov je bio da se nastava vjere izučava u dubu vjerske trpeljivosti, vjerske discipline i dužnog poštovanja drugih vjeroispovijesti. Održavane su i konfesionije vjerskih službenika sve tri konfesije, a narodnooslobodilački odbori ostavljali pokretnu i nepokretnu imovinu u neprikosnovenoj svojini džamija, vakufa, manastira i samostana da njome upravljaju kao i do tada.

I instrukciji se četnička propaganda usmjerava ka razdoru Engleza i NOV-a. Jer ih komunisti smatraju svojim najvećim protivnicima. U trenutku kad je američka javnost bila na strani NOVJ-a traži se isticanje da je američka javnost zauzela otvoreni stav protiv komunista i Tita, da su ih saveznici nastojali pustiti da Sovjeti u svojoj politici igraju na kartu prenošenja mržnje naroda na Engleze i Amerikance. Londonski radio sa emisijama za NOP i zaokret u stavu londonskog radija prema četnicima je samo taktika Britanaca, koji o tome da ih komunisti smatraju svojim najvećim protivnicima. Isticati stalno da je američka javnost zauzela otvoreni stav protiv komunista i Tita i za nacionalnu vojsku. Obratiti pažnju uvek na to da su jugoslovenski komunisti čitave pokrajine u kojima živi naš narod ustupili mađarima, italijanima i bugarskim šovinistima. Svaki letak mora da ukoviri i jednu celinu, fakat da su komunisti vojnički tučeni, demoralisani, od saveznika napušteni, da je njihov način borbe protiv okupatora samoubilački, vojnički glup, a nacionalno zločinački.

Skrenuti pažnju na činjenicu da se svi zločinački napadi na otvorene naše gradove od strane saveznika na Beograd, Nikšić i Podgoricu vrše, kako to uvek javlja 'Slobodna Jugoslavija', na direktni zahtev bandita Tita. U ponekom letku naglasiti da sovjeti, samo ako imaju dovoljno avijacije, ne bombarduju ni okupirane zemlje, ni Nemačku, a u potajnoj nameri da se predstavljaju kao zastupnici svih naroda, a mržnju da prebace na Engleze i Amerikance. Povodom budalaste propagande londonskog radija upozoravati narod da je to taktika Britanaca, koji i o komunistima i o njihovim zaštitnicima u duši imaju isto mišljenje kao i mi. Naglašavati uvek da mi nećemo da budemo ničija hrana za topove i da Mihailović ne vodi Englesku ni rusku politiku nego da je on voda i predstavnik slobodnog naroda, koji svoje odluke donosi samo u interesu svoga naroda i u ničijem drugom.

Na osnovu takve instrukcije promptno su u javnost odaslan novi letci sa držajno intonirani po zahtjevima uputstava prispjelih iz centra ravnogorskog pokreta. Pod naslovom *Istinski odnosi među našim komunistima i angloamerikancima* doslovno piše: *Zarobljeni komunistički komandant brigade Petar Brzović Crnogorac, Miho Mišić, komandant brigade, Ante Novak, bataljonski politički komesar, Ferid, bataljonski komandant i Lojze Grbec, bataljonski komesar, dali su pod svojim potpisom u zapisnik sledeće izjave: Englesku sve sabotira i nije naša zaštitnica, kako se predstavlja. Zapadne plutokratske države veći su neprijatelji radnog naroda nego li i sama Nemačka. Naš je cilj revolucija, a borba protiv okupatora sporednog je značaja. Angloamerički plutokratski sistem mora iščeznuti iz sveta. Jedino beskompromisni komunizam trijumfuće posle rata. Na Balkanu*

smo mi gospodari i ako bi angloamerikanci pokušali invaziju na Balkan mogu to samo preko naših bajuneta. Svesni smo da nam je Britanija najveći neprijatelj, sada je samo iskorišćujemo. Naš je jedini iskreni saveznik Japan, koji se iskreno bori protiv zapadnih plutokratija.

U drugom letku se, takode, ubacuje kamen smutnje između saveznika antihitlerovske koalicije i partizanskih snaga: *23. aprila nadeni su od naših patrola u zoni Idrije zajednički letci jugoslovenskih i italijanskih komunista, štampani na slovenačkom i talijanskom jeziku. U letku se veli doslovno: Eksploatatori radnog naroda žele da zavodom jugoslovenskih i italijanskih radnika i seljaka osturaju ovaj naš siromašni teritorij za buduće issavanje od strane svojih plutokratskih drugova angloamerikanaca. Radnom narodu je jednak neprijatelj slovenski buržuj i talijanski fašista, nemački okupator i angloamerički imperijalista.*

U zoni Medveje na primorju - piše u trećem letku - bačeni su 15. aprila partizanski letci u kojima doslovno veli: Naše bi oslobođenje došlo davno, da nas ne izdaju zapadni saveznici. Radi odsustva njihove pomoći nije se mogla provesti nameravana ofanziva na Primorje, od Rijeke do Pulja. Da i crvena junačka vojska nosi na svojim leđima cijeli teret rata, angloamerikanci su kod Nettuna za tri meseca napredovali tri stotine metara.

Izmišljotine su i u četničkom letku na čijem kraju se nalazi imprimatur *Objaviti sa inicijalima lica koje odobrava njegovo umnožavanje. Sve partizanske jedinice u primorskim zonama dobile su naređenje da u slučaju iskrcavanja saveznika postupe ovako: Na eventualno iskrcavanje saveznika jugoslovenski odredi dočekati iste oružjem kao neprijatelje. Prema iskrcavanju Engleza i Amerikanaca zauzeti stav rezerve i u najbližoj pozadini prihvatiti položaje u stavu pripravnosti, dok ne stignu radiografska naređenja Vrhovnog štaba. Trupe denerala Badolja kao saveznika Moskve odmah primiti prijateljski i sa njima uspostaviti saradnju.*

Četnički pokret je nastojao da osmisli svoju propagandu saglasno svojim vojno-političkim ciljevima i načinu na koji te ciljeve ostvaruje. Mnogi njegovi letci kao najtiražnije i najmasovnije sredstvo informisanja posvećeni su ispostavljanju pojedinaca. Recimo, *Kako sam postao četnik*. U njima apriori bez potpisa obznanjuju mnoge detalje u vezi sa svojim putem od kuće, a najčešće od partizanskih jedinica, do stupanja u četničke odrede. I, usput, ispričaju sve pogrde na račun komunista i partizana. Kroz njihova usta progovore propagandisti i to prenose u letke i u govore na zborovima. To je prilika da se nagodno obradi i objavi stav četničkog vodstva prema nekom od saveznika, ili da se saopšti ono što njemu odgovara s tim da se to - ako uredba - pripiše u stavove svoga partizanskog protivnika.

Deveti dio

**JAVNA GLASILA U FUNKCIJI ČETNIŠTVA,
KVISLINŠKIH VLASTI I OKUPACIONOG SISTEMA**

GLAVNI OBLIK PROPAGANDE NA TERENU

Leci su u ratnim prilikama bili najmasovnije sredstvo informisanja, najrasprostranjeniji pisani oblici obavještanja i javne komunikacije među borcima i sa stanovništvom. Tim oblikom obavještanja najčešće je obraćanje narodu, pisanje i govorenje u njegovo ime. Ponegdje su izlazili redovno ili u stanovitim intervalima. Smatrani su glasilima koja su imala svoje urednike i autore, pojedinačne ili grupne, veoma često nepotpisane i anonimne. Njima su se služile sve strane u ratnom sukobu na tlu Jugoslavije. Nošeni su od kuće do kuće, lijepljeni po stablima kraj puta, po ogradama seoskih i varoških dvorišta, dijeljeni na zborovima i drugim skupovima. Iz aviona ih je bačeno više miliona primjeraka. Oprema im skromna: kucani su pod indigo pisaćom mašinom, ili umnožavani na ciklostilu ako se njim raspolagalo u ratnim (ne)prilikama. Katkad su nosili ustaljene naslove, koji bi se gubili kad treba promptno reagovati na kakav važan, dnevni događaj ili uzvratiti protivniku na njegove propagandne poteze. Štampani su i raspačavani po selima, naseljima, pa i gradovima različitim kanalima, posebno kada ih je potrebno rasturiti na teritoriji koju drži protivnička strana.

Ustaške vlasti NDH su u njima pozivale *odmetnike* da polože oružje, da se vrate kućama, posvete obradi svoje zemlje i podizanju svoga imanja. Četnici su na njihovim stranicama, zaklinjući ih u majčino srpsko mlijeko, tražili da Srbi *zalutali* u partizanske jedinice pobiju komesare i komandante i da se s oružjem priključe četničkim formacijama, ili čak da se vrate kućama. Partizani su pozivali narod na oružani otpor fašističkim okupatorima i kvislinzima; široko su otvarali svoje redove iz suprotnog tabora za sve koji nisu zločinom okrvavili ruke. Letke su rasprostirali kvislinške vlasti, pa Nijemci i Italijani. Namjera njemačke okupacione vlasti je da se razbiju *komunističko-četnički banditi*; okupacione vlasti su u lecima otpremali pozive na predaju, pa su odmetnicima slali poruke da je svaki njihov otpor uzaludan itd.

U tim glasilima je, saglasno uklonu onog koji ih piše i umnožava, obrazlagana političko-vojna situacija na domaćim i svjetskim ratištima. Služile su i za odgovore određene strane protivniku na kakvu propagandnu podvalu ili za raskrinkavanje neprijatelja. Često su upotrebljavana i za političku polemiku. Na njima su *in memoriami* pisani povodom pogibije kakve istaknute vojne ili političke ličnosti. Iz njihovih redova izbijala su zastrašivanja i prijetnje stanovništvu zbog diverzija na željezničkim prugama, cestama, mostovima, električnim stubovima, privrednim objektima, ili zbog napada izvršenog na kakvu vojnu kolonu u prolazu kroz pojedina područja. Izricane su i presude. Brojčano su ili poimenično navođene *glave koje će biti strijeljane za jednog ubijenog njemačkog vojnika ili četnika* ili za izvršenu diverziju i sabotažu. Nuđene su nagrade za hvatanje ili ubistvo kojeg istaknutog dužnosnika. Objavljivani govori pojedinih funkcionera, apeli ljudima da se strogo pridržavaju izdatih naredenja, pisani uvodnici ili komentari o određenim događajima i ličnostima.

Kako je i zašto prišao Draži Mihailoviću Mustafa Mulalić je opisao u svom rukopisu na 244 strane pohranjenom u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Napisao ga je u Sarajevu gdje je boravio pošto je odležao robiju nakon Drugog svjetskog rata. Naslov rukopisa je *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i prosuđivanja* i čuva se pod reg. br. 20378. U Beogradu - piše Mulalić - na sastanku istaknutijih Srba-muslimana, osim Mulalića, bili su beogradski imam Abdulah-ef. Hodžić, direktor medrese kralja Aleksandra u Skopju Mehmedbašić, beogradski kadija Mustafa-ef. Kulinović, profesor na Pravnom fakultetu dr. Mehmed Begović, upravitelj internata *Osman Đikić* Beg Čamalović, sekretar činovničkog zadrugarstva Ahmed Kemura i dr. Zak- ljučeno je da jedan od njih ode u štab Draže Mihailovića da bi *preduzeo nešto kako bi se obustavio bratoubilački rat na Drini. Izbor je jednoglasno pao na mene* - piše Mulalić. *Moje konačno sazrijevanje u srpskom nacionalizmu završeno je pod uticajem srpske književnosti, srpskih putujućih pozorišta, srpskih muzičkih kapela, te tako, kao izgrađen srpski nacionalista nisam imao dileme kako ću se onda u nastalim prilikama opredijeliti. Prema tome, ja nisam prišao Draži Mihailoviću, koga uopšte nisam ni poznao, ja sam prišao ideji kojoj se Draža Mihailović prvi, poslije katastrofe, stavio u službu. Stavio sam se i ja i, mada sam doživljavao mnoga razočarenja, ostao sam do kraja da toj ideji poslužim, ako ne kakvom snagom, a ono bar čistim osjećanjem.*

I iz Sarajeva su, do Mulalića, stizale slične poruke antifašističkog pokreta. Računalo se na njegove usluge. U knjizi *Moja generacija*³⁶⁶ Avdo Humo opisuje svoj razgovor u okupiranom Sarajevu u jesen 1942. godine sa Uzeiragom Hadžihasanovićem, koji je do rata bio desna ruka dr. Mehmeda Spahe, građanskog vođe Muslimana i predsjednika JMO (Jugoslavenske muslimanske organizacije). Uzeiraga je tada rekao Humi: *Poručio sam Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab da bi otupio četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Mi sada radimo na organizaciji i naoružavanju muslimanske milicije, i to će sa Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga naše politike. Možda ćete i vi partizani biti neki faktor kad se bude stvarala nova država, ali nikad glavni. Ja bih volio da budete nešto, jer biste pomogli nama Muslimanima da dobijemo što veća prava u državi...*

O Mulaliću je pisao i Derviš Sušić u svom spisu *Parergon* (Bilješke uz roman o Talu) 1980. godine: *Mustafa Mulalić je ostao dosljedan predstavnik onih koji su, umjesto Paveliću, služili Draži, odnosno kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu. Draža nije imao doglavnika ni poglavnika pobočnika, ali je imao Nacionalni komitet. Mustafa Mulalić je bio jedan od njegovih potpredsjednika.*

Tako se publicista i narodni poslanik Mustafa Mulalić pridružio ravnogorskom pokretu. A iz Novinske agencije *Demokratska Jugoslavija* prešao u štab

Dražine Vrhovne komande. Rasim Hurem³⁶⁷ piše da je na taj način nagovijestio mogućnost da ravnogorski pokret i dalje istrajava u namjeri da u borbi protiv svojih protivnika angažuje i Muslimane i Hrvate, domobrane i ostale snage koje bi mu mogle poslužiti za ispunjenje njegovih radikalnih ciljeva.

Velebit Press. - Ravnogorski pokret je imao i novinsku agenciju pod imenom Velebit Press. Ona je pripremala vijesti i informacije iz četničkog pokreta u skladu sa instrukcijama za nacionalnu propagandu koje je pripremao Izvršni odbor Centralnog nacionalnog komiteta. Slala ih je u unutrašnjost zemlje i u inostranstvo.

Dešavalo se, s vremena na vrijeme, da neko četničko glasilo ne bude uvijek na liniji vodstva sa Ravne gore. To se dogodilo više puta i *Velebit Pressu*. Zato je iz Mihailovićevog štaba 1. februara 1945. godine poslata depeša koja upozorava na slabosti u koncepciji sadržaja koje emituje *Velebit Press* i odudaraju od četničke političke linije. Usput se daje direktiva. Draža u toj depeši kaže da *Velebit Press* govori u ime nas. *Međutim, jasno se vidi da nije u skladu sa našom politikom i ne drži pravac koji joj je dat. Pravi česte greške protiv Saveznika. Ne sme napadati Čerčila onako otvoreno. Ne sme govoriti o nekim divizijama za koje se javno vidi da su Ljotičeve. Dajte joj uputstva i pratite njen rad da se uskladi.*³⁶⁸ Na kraju je dometnuta uputa: *U svim našim emisijama za inostranstvo i unutrašnjost, režim partizanski nazivati 'Titova okupacija'. Ovo dostavite Pavecu.*

Nisu samo *Velebit Press* i njegovi novinarski djelatnici pisali i puštali priloge koji nisu u skladu sa našom politikom ili ne drže pravac koji im je određen, kako to Mihailović upozorava ovu agenciju. Izjave suprotne toj politici davali su za javnost i pojedini četnički istaknuti funkcioneri. I na te propuste je upozoravao Draža i slao demantije putem Novinske agencije *Demokratska Jugoslavija*. Na jednu od tih izjava objavljenju u beogradskom *Novom Vremenu* on skreće pažnju u depeši od 24. maja 1944. godine. U *'Novom Vremenu'* od 21. i 22. maja izašla je Pavlova (Pavla Đurišića, jednog od četničkih komandanata - op. a.) slika sa ministrom Olćanom (Mihailom - o.a.), kao i Pavlova izjava u *Vremenu*. *Hitno smo ovo demantovali preko Demokratske Jugoslavije. Pavlu preporučujem da nam ne pravi ovakve nezgode jer posle toga dolaze napadi preko Londona, koje nam škode u narodu.*³⁶⁹

³⁶⁶ Avdo Humo, *Moja generacija*, Svjetlost, Sarajevo, Vojnoizdavački zavod, Beograd, Prosveta, Beograd, 1984., str. 787-789.

³⁶⁷ *Koncepcija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, Prilozi broj 4, Istorijske pretpostavke Republike BiH, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo 1968.

³⁶⁸ VII, Ča, k. 276, reg. br. 6/1.

³⁶⁹ VII, Ča, k. 276, reg. br. 5/1.

Mladen Žujović:
"LECIMA UDARAM PO PARTIZANIMA I USTAŠAMA I
DONEKLE IH ZBUNJUJEM"

Mladen Žujović 17. i 18. VIII 1943. godine u svom pismu Draži pod naslovom *Dragi prijatelju...* piše o propagandi. *Lecima udaram po partizanima i ustašama i donekle ih zbunjujem. Pretim trupama iz Srbije i Hercegovine, hvatim se potajnim organizacijama naoružanim do zuba itd. To unekoliko i naš svet umiruje, ali to je samo kamforna injekcija.*³⁷⁰

U jesen 1942. godine Đuro Vilović je stupio u četničku organizaciju koja je u Splitu javno saradivala sa italijanskim okupacionim vlastima. Vidio je kako Birčanin sa svojim štabom sjedi u Splitu pod zaštitom italijanskih karabinijera. Pisao je članke u lokalnim listovima splitskih četnika - *Krik iz jame*, naprimjer. U martu 1943. godine otišao je iz Splita u Vrhovnu komandu kod Draže. Tamo je pomagao Moljeviću na razvijanju propagande. I on je pisao članke u listovima *Ravna Gora* i *Ujedinjeno srpstvo*. Krajem juna 1944. godine izabran je u sastav CNK. Na sastanku 28-30. juna izabran je za predsjednika propagandnog odbora CNK. U tom svojstvu je do proljeća 1945. godine rukovodio propagandom. Urednicima listova je davao direktive u vezi sa saradnjama četničkih glasila. Zajedno sa Moljevićem organizovao je Kongres četničke štampe u septembru 1944. godine. Na kongresu je Moljević govorio o ideologiji ravnogorskog pokreta.³⁷¹

Na suđenju ravnogorskom pokretu on je izjavio da je prvi članak bio polemika sa splitskim biskupom Bonefačićem u vezi sa pastirskim pismom koje se čitalo u novembru po svim parohijskim crkvama. Tvrdio je da su Srbi naselili Dalmaciju prije 520 godina i zagorsku Dalmaciju držali gotovo isključivo u svojim rukama 180 godina, ali katolička crkva sa široko razvijenom akcijom pokatoličila ih je. Ti članci su, rekao je Vilović, davani na redakciju posebnom odboru koji je iz teksta izbacio istorijske osvrtne a dodavao svoje. Držao je kontakt sa Urukalom i Alfrevićem. U Splitu je ostao do marta 1943. u koje vrijeme je bio saradnik i šef propagande. Poslije je prešao u četničku vrhovnu komandu. Tamo je pisao članke za list *Ujedinjeno srpstvo* i u njima izjednačavao ustaše i partizane. U članku *Posljednja strofa ustaškog ciklusa* on piše:

370 Mladen Žujović je u maju 1943. godine otišao u Dalmaciju kao delegat Vrhovne komande za Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku. Tamo je preuzeo poslove koje je do svoje smrti vodio Ilija Trifunović Birčanin. Podržavao je i provodio njegove sporazume sklopljene još od 1941. godine sa Italijanima. Postao je komandant svih četničkih odreda u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici sve do kapitulacije Italije u septembru 1943. godine kada je pobjegao iz zemlje.

371 Đuro Vilović je dvadeset godina bio katolički svećenik. Napisao knjigu *Majstor duše*. U jesen 1942. je stupio u četničku organizaciju u Splitu, u gradu u kojem je Ilija Trifunović - Birčanin sjedio sa svojim štabom pod zaštitom talijanskih karabinijera. Vilović je pisao članke u lokalnim listovima splitskih četnika, primjerice *Krik iz jame*. Iz Splita je u martu 1943. prešao u Vrhovnu komandu Mihailovića i zajedno s Moljevićem radio na usmjeravanju četničke propagande.

Komunisti sa Hrvatim Titom na čelu produžile istrebljenje Srba i povećale broj srpskih žrtava. Liniju *Ujedinjenom srpstvu* davao je Đuro Đurović, a u listu *Ravna gora* Stevan Moljević. Kao predsjednik propagandnog odbora Đurović je izabran i za člana CNK.

LISTOVI RAVNOGORSKOG POKRETA

U toku Drugog svjetskog rata ravnogorski pokret izdavao je više listova. Pojedini naslovi su sloveli kao *centralni organ* tog pokreta i njegovog štaba Vrhovne komande. Takav je bio list *Ravna Gora*. Drugi su pokretani s pretenzijom da pokrivaju pojedina područja, srezove, regije ili zone djelovanja pojedinih četničkih formacija. Najviše ih je, ipak, izlazilo za potrebe četničkih jedinica, posebno pojedinih korpusa, grupa korpusa ili divizija.

Samo manji broj ih je štampan u klasičnoj štampi, negdje i sa kliširanim fotografijama. Ali to nije moglo da se održi u svim slučajevima. Zato su prvi ili prvih nekoliko brojeva štampani u malim lokalnim štamparijama koje su postojale na područjima pod kontrolom četnika. Ta područja i četnička kontrola nad njima podložni su mijenama. Morala su biti napušтана a jedinice premještenе u druge krajeve. U skladu s tim se mijenjala i tehnika štampe listova. U tim primjerima su pokrenute novine, mijenjajući tehniku štamparske izrade, prelazili na umnožavanje pisačom mašinom ili geštetnerom.

Jedna od karakteristika tih glasila je da su se pojavljivali sa vremenskim prekidima. Kontinuitet je nasilu uspostavljen po brojevima premda su proticali dugi intervale između prethodnog i narednog broja. To se događalo ukoliko bi se više uopšte pojavio bilo kakav naredni broj lista istog naziva, sadržaja i koncepcije započete u prvom ili prva dva ili tri broja. U tom slučaju bi čitalac teško mogao dovesti u vezu prethodne brojeve lista sa nekim surogatom od novine koji se pojavljivao s namjerom da eventualno sačuva kontinuitet jednog glasila.

Iz toga proizlazi još jedna karakteristika četničke štampe - kratak vijek postojanja listova. U tu štampu, po obliku, sadržaju i opremi, ne mogu se ubrojati neki drugi oblici pisane propagande. Primjerice, često je lecima davan naslov koji se javlja u više uzastopnih brojeva. Tako je umnožavanim šapirografom ili pisačom mašinom na jednoj ili dvije strane A-4 formata davan naziv po kojem bi to trebalo da bude novina. Novinom ili listom su ti leci i nazivani. S druge strane, pojedini listovi su štampani na više strana, izrubricirani i znatno bogatiji sadržajima, u čitateljstvu i službenoj upotrebi nazivani biltenima.

Svi su gotovo po pravilu uz pojedinačne izuzetke bez potpisa glavnog ili odgovornog urednika. Kao mjesto njihovog izdavanja naznačavane su *Slobodne srpske planine* ili *Slobodne planine porobljene domovine* itd. Najveći broj au-

torskih priloga je takođe bez potpisa. Iako ima podosta primjera da su tekstovi u tim listovima potpisani imenom i prezimenom autora.

Mnogi četnički listovi nisu uopšte sačuvani. Postoji tek po koji broj u pojedinih arhivima, ali i u tom slučaju najmanje u sarajevskim i zagrebačkim. Ukoliko ih ima onda su u Beogradu čiji arhivski fondovi u vrijeme rada na ovom djelu nisu bili dostupni. Do arhiva u Sarajevu ili Zagrebu nisu nikada dospjeli ne samo ovi listovi nego ni drugi propagandni materijali kojima su raspolagali bivši republički sekretarijati za unutrašnje poslove. Sve to je otežavalo namjeru da se sačini inventura četničkih listova makar po nazivima i osnovnim naznakama sadržaja koje su oni donosili.

LIST ZA BOSNU. - U cjelini četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini nedovoljna je bila međusobna povezanost i koordinacija djelovanja jedinica u vojno-operativnom pogledu. Odsustvo te saradnje je pogotovo izraženo u propagandnim aktivnostima. Pisana propaganda je usitnjena, neorganizovana i nepovezana, u nekim područjima nije ni postojala, ponegdje se katkad nekontinuirano javljala. Četnici nisu imali svoga glasila za čitavu Bosnu i Hercegovinu. To osjeća kao veliki nedostatak i potpukovnik Zaharije Ostojić, koji 4. februara 1944. godine u depeši Mihailoviću piše: *U današnjim prilikama od ogromne je važnosti za opštu stvar, izlaženje bar jednog jedinog lista za Bosnu, a ovo bih pitanje mogao uspješno rešiti, ako mi se upute novinari Bosanci, kojima je dužnost da se sad ovamo nađu.*³⁷²

Novinari mu, naravno, nisu upućeni. Ni Bosanci, ni bilo koji drugi, koji bi pokrenuli jedinstveno četničko glasilo za Bosnu i Hercegovinu. Oni na koje je Ostojić mislio držali su se beogradskog asfalta ili drugih sigurnijih skrovišta izvan Beograda pod kišobranom redakcija kvislinških režima i kolaboracionista u Srbiji. Ono čime je taj potpukovnik od novinarskih snaga raspolagao pri podređenim četničkim komandama angažovano je na drugim poslovima ili su, kako-tako, otaljavali propagandne poslove u komandama manjih oružanih formacija.

Na odsustvo međusobnih veza kako u vojno-operativnom tako i u propagandnom pogledu upozoravali su četnički komandanti mnogo prije nego što je Zaharije Ostojić zavapio Draži za jednim listom za Bosnu. ... *Za naše borbe se ne zna, nemamo dobre međusobne veze. Tako slušajući, sa najvećom radošću, Radio London, čujemo da se objavljuju imena: odlikovanja, unapređenja i priznanja heroja iz svih krajeva, ali nikako ne i zaslužnih sa poprišta borbi na teritoriji srpske Bosne...* To Sa položaja piše Komanda bosanskih četničkih odreda komandantu Cerske brigade kapetanu Dragoslavu S. Račiću 15. septembra 1942. godine.

Ujedinjeno srpstvo. - Dr Đ. Đurović je uređivao i list *Ujedinjeno srpstvo*.

Radio-informacije. - Kako je vodstvo pokreta poklanjalo izuzetnu pažnju svojoj redovnoj komunikaciji sa inostranstvom pokrenute su i *Radio-informacije*. Njihov redaktor bio je takođe dr. Đuro Đurović. To glasilo je bilo namijenjeno inostranim i unutrašnjim potrebama ravnogorskog pokreta.

RAVNA GORA. - U *slobodnim planinama porobljene zemlje, negde na Sijanjajevini* u toku 1942. i 1943. godine, Draža je sa svojim štabom boravio u selu Lipovu poviše Kolašina u Crnoj Gori. Bio je pod zaštitom vojvode Pavla Đurišića i njegovih četnika. U štabu s njim su se nalazili Dragiša Vasić, predratni novinar Milan Šantić, dr. Andrić i dr. Oni su dali nalog da se u Kolašinu izdaje list *Ravna Gora*. Pripreman za pokretanje tog glasila od Đurišićevih ljudi rukovodili su književnik D Mitar Đukić, doratni novinar beogradskih dnevnika *Pavda* i *Politika*, Milo Vasović koji je inače objavljivao i literarne priloge u almanasima *Na krčidbi*, *Novi dani*, u književnim listovima *Venac*, *Zapisi*, *Južnoslovenska iskra*, *Mladost*, *Zeta* i *Slobodna misao*. U njihovoj redakciji su u to vrijeme, uz *Ravnu Goru*, izlazili humoristički listovi *Zaoka* i *Debela Pozadina*. Pripremani su i bilteni za Mihailovićev štab Pavla Đurišića. Tu je pripreman i materijal za poznati četnički kongres koji je održan krajem novembra i početkom decembra 1942. godine u Šahovićima. Listovi su štampani u štampariji izvjesnog Rakočevića, koga su zvali *Genije*. On je donio štampariju iz Amerike, gdje je radio i svoju zaradu uložio u tu štampariju, koju su kasnije preuzeli partizani.

Ravnu Goru su zvali i biltenom. Njegov prvi broj izašao je 27. januara 1943. godine pod uredništvom dr. Stevana Moljevića. U jednoj depeši koja je predstavljala *Raspis za sve* emitovano je obavještenje: *Drugi broj Ravne Gore izlazi kroz koji dan. Odmah potom treći. Materijal imamo veliki samo je teškoća u tehnici štampanja.*³⁷³

Ravna Gora je bio centralni organ četničke Vrhovne komande.

ISTOK (MAŠRIK) - Zaharije Ostojić je tražio od Mihailovića da se pojača četnička propaganda u Bosni. Zahtijevao je osnivanje bosanskog lista i da dobije na raspolaganje novinare Bosance iz Beograda.³⁷⁴

Još prije tih zahtjeva startovao je list *Istok (Mašrik)* kao glas jugoslovenski orijentisanih muslimana. Njegov pokretač i urednik u *Slobodnim jugoslovenskim planinama* bio je Mustafa Mulalić, bivši doratni narodni poslanik. Na ravnogorskom četničkom kongresu u selu Ba, krajem januara 1944. godine, pripalo mu je jedno od potpredsjedničkih mjesta. U martovskom broju (1944.) *Istok* objavljuje *Poruku đenerala Draže Mihailovića Muslimanima širom Jugoslavije*. Načelnik Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini kaže da budući položaj u obnovljenoj državi *Muslimani stvaraju svojom saradnjom sa jugoslavenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udar-*

372 VII, Ča, k. 276, reg. br. 13/1.

373 VII, Ča, k. 289, reg. br. 8/1.

374 Zbornik NOR-a, XIV-3, dok. br. 74, depeša od 7. II 1943.

ju temelje svome položaju. On kaže i ovo: *Muslimani ravnopravnost i jednakost pred svim zakonima, slobodu građansku, slobodu vjersku, slobodu imovinsku oni mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa jugoslovenskom vojskom.*³⁷⁵

Od Muslimana se traži da se opredijele za jugoslovensku federaciju koja je naznačena u programskoj koncepciji usvojenoj na četničkom kongresu u selu Ba. Muslimanima se odriče *izdvojena etnička zasebnost*. Oni su, navodno, Srbi ili Hrvati. Usljed toga *muslimanska federativna jedinica* nema neophodnih geografskih, demografskih, ni prirodno-političkih uslova. Postoji *samo jedna* sastavu Srbije. Tako je pisao glas jugoslovenskih Muslimana *Istok* poslije četničkog kongresa u selu Ba održanog krajem januara 1944. godine.

U maloj grupi muslimanskih političara na liniji ravnogorskog pokreta Mustafa Mulalić je jedan od najaktivnijih u propagiranju kongresnih i postkongresnih odluka o uređenju Kraljevine Jugoslavije i definisanju položaja Muslimana u njoj. Enver Redžić piše³⁷⁶ da je to Mulalić činio u porukama svojim prijateljima, kojima je izražavao svoje priznanje za nacionalno-političko djelovanje u duhu ideja D. Mihailovića za *bratski sporazum između Srba i Muslimana*. U poruci Ibrahimu Pjaniću, komandantu *Legije-Soko*, Mulalić ga poziva da objavi svim Muslimanima da *đeneral Draža Mihailović, u ime njegovog veličanstva kralja, želi iskren bratski sporazum sa nama Muslimanima, osnovan na principima naše narodne etike i rešenje svih naših političkih, socijalnih, kulturnih i privrednih problema na osnovama bratske uzajamnosti*. Mihailović je *jedini faktor i garancija mira, poretka i državnosti... Jugoslavija samo kao kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost. Samo takav poredak može nama da jamči opstanak Islama dok 'komunistički poredak znači očitu propast Islama'*.³⁷⁷ Nastojanja su bila usmjerena na to da muslimanske milicije i legije budu neutralizovane te da se pridobiju za borbenu saradnju sa četnicima. Zato je u propagandnim djelatnostima i agitaciji ukazivano Muslimanima da se ne zavaravaju iluzijama koje stvara *Titova propaganda jer partizanstvo vodi u komunistički poredak a ovaj u očitu propast Islama* - kako to kaže i Mustafa Mulalić. Njegove poruke prijateljima, kao i njegovo djelovanje u listu *Istok* motivirani podrškom ravnogorskom pokretu, od neznatnog su značaja za učešće Muslimana na njegovom pročetničkom opredjeljenju i angažovanju.³⁷⁸

Jednom prilikom, na sjednici CNK (Centralnog nacionalnog komiteta) u Rošćima, podijeljen je najnoviji broj lista *Istok (Mašrik)* - piše urednik tog četničkog glasila Mustafa Mulalić. *Jedni su smatrali da taj list, posvećen muslimanima, nema nikakve svrhe, jer, ako treba nešto da se poruči muslimanima da se to*

375 AVII-Ča-10/6, k. 26, *Istok*, glas jugoslovenskih Muslimana, br. 7. Slobodne srpske planine.

376 Enver Redžić, Isto, 204.

377 AVII, Ča-br. reg. 36/1, k. 15.

378 Enver Redžić, Isto, str. 284.

može učiniti preko glasila 'Ravna Gora'. Drugi su ga podržavali. Ideja da se list pokrene pripada dr. Đuroviću. On je zastupao mišljenje da se Sarajevo ubuduće mora izgrađivati kao islamski univerzitetski centar. Predložio je da se list nazove arapskim imenom Mašrik i da se pored ćiriličnog pisma barem naslov napiše i arapskim slovima. On mi je pronašao i jednog seljaka koji u lipovini pravi odlične rezbarije, pa sam mu dao arapski crtež i on mi je izradio u lipovini odličan kliše - piše Mulalić. S tim se i Draža složio, a naročito je na sednici podržao list Adam Pribičević. On je iznio svoju konstataciju da je 'Istok' ili 'Mašrik' najuredeniji list u našoj ratnoj štampi - navodi Mulalić u svojoj hronici, zapravo obimnijem rukopisu koji je pohranio u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

List namijenjen Muslimanima Jugoslavije pod imenom *Istok (Mašrik)* Mulalić je izdao u desetak brojeva. Na njegovim stranicama je objavljivao i članke u skladu sa utvrđenom programskom orijentacijom ovog glasila. U prilogu *Demokratija i muslimani* (8-15. maj 1944.) poručuje čitaocima da su *duh demokratije muslimani primili sa Islamom. ... Od islamizacije 1463. godine stalno izgrađuju njenu tradiciju. I današnji su 'idealni osnovi našeg islamskog društva principi disciplinovane demokratije'*.

Muslimane na slogu obavezuju uspomene na *narodni ustanak Srba pravoslavnih i muslimana iz 1882.* - koji je buknuo u Ulogu silovitom snagom slobodarskog duha našeg naroda i koji se, brzinom poplave, proširio Nevesinjskim krajem, Konjičkom župom, zagorjem prema Drini i preko Trnova nadomak Sarajeva, ali koji se, uskraćenjem svake podrške Cetinja i Stambola, splahnulo i ugušilo, jedan je od najsvetijih primera naše sloge.

U članku se kaže da ustanak nije dokučio sebi pretpostavljenog cilja. Pa se tvrdi da je, ipak, postigao moralne rezultate od krupnog istorijskog značaja. Zatim se opisuju najupečatljiviji likovi ustanika iz srpske i muslimanske nacionalnosti: Salihaga Forta i Stojan Kovačević išli su kao dva rođena brata na čelu ustanka, a za njim, *rame uz rame, slijedili su ostali narodni prvaci, pa Peri Tunguzu i Vasi Buhi vjera nije smetala da idu pod ruku sa Čengićima iz Zagorja, sa Kurtovićima i Tanovićima iz Gacka, sa Šurkovićima iz Konjičke župe, Dedovićima iz Nevesinja, Murgama iz Trnova itd.*; svaki je borac bio musliman ili pravoslavni, *svjestan da naš narod nije uzalud skovao sebi poslovicu Brat je mio koje vjere bio; pred ovim junačkim odredima srpske sloge Lolić je nosio zajednički barjak, a na njemu je bilo ispisano zajedničko geslo borbe: 'Za krst časni i vjeru Muhamedovu'.*

Zar su Salihaga Forta i Stojan Kovačević bili u boljim prilikama? Zar je njihov vijek imao manje poteškoća? Zar je tadašnji okupator bio humaniji? Zar i u njihovo vrijeme nije bilo narodnih izdajnika koji su za novac i za aferim vršili kainska zločinstva protiv svog naroda? Ali ta dva čovjeka iz naroda umjela su da ta zločinstva prikažu da ih je paklenski podmetnuo naš narodni neprijatelj, da unese zabunu, da zametne zavadu i da braću baci u međusobno uništavanje.

Mladi Zlatiborac - List Ravnogorske omladine Zlatibora. Izlazio 1943./44. godine. Izdavač Propagandni odsek Omladinskog štaba 134 B.

Ravnogorski heroj - *Organ Požeškog korpusa. Pojavio se 6. januara 1944. godine.*

Vidovdan - Za list *Vidovdan* saznajemo iz izvještaja komandanta Rudničkog korpusa 26. jula 1944. godine. Članice Ž.R.O.S. (Ženski ravnogorski omladinski savez) priređuju priredbe propagandnog karaktera po selima i va-roičicama. Listovi 'Vidovdan' i letci izdaju se u još većem broju. Poslali smo novac za štampariju i dobićemo je za koji dan. Hartije imam u dovoljnoj količini, te ćemo celokupni posao na pismenom obaveštavanju naroda uvećati. Stavio mi se na raspoloženje novinar Samarđić iz Beograda. Molim ako raspoložete kakvim podacima o njegovoj ispravnosti da budemo obavješteni.³⁷⁹

SLOBODA ILI SMRT - Pročitaj i daj drugima da čitaju - moto je lista *Sloboda ili smrt*. Prvi broj se pojavio 3. oktobra 1941. godine sa naznakom da izlazi jednom nedjeljno. Mjesto izlazenja: Šume i planine. Na 8 strana A-4 formata donosi uvodnik *Braćo i sestre* koji govori o mučkom napadu nacističke Njemačke 6. aprila 1941. i poziva u borbu najbolje sinove našeg naroda iz svih društvenih redova pod vodstvom najpoštenijih i najspremnijih oficira koji nisu hteli pasti u ropstvo. U rubrici *Poslednje vesti* donosi informacije *Napadi engleske avijacije na Nemačku, Konferencija triju sila u Moskvi, Nemački gubici u dosadašnjem ratu, Opsadno stanje u Bugarskoj i Bombardovanje italijanskih gradova i aerodroma.*

Tu je i *Naš poziv - UJEDINIMO SE!* u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja. U tekstu se kaže da mi nećemo dozvoliti da se srpski narod pocepa. Mi hoćemo jedinstven srpski narod. Put srpskog naroda u borbi za oslobođenje je put jedinstvene akcije svih Srba protiv neprijatelja i protiv svih onih koji ga cepkaju.

Na trećoj strani je prilog *Sradanja našeg naroda i velika zverstva naših neprijatelja*. U njemu se pregledno iznose zločini švaba po Bačkoj, u južnim krajevima, po turskom pašaluku kojim su u doba Prvog ustanka vladali narodu neraspoločene paše i janičari. Posebno se iznose zločini počinjeni nad srpskim narodom na teritoriju NDH.

Naše narodno iskustvo - SAMO SLOGA SRBINA SPASAVA članak je objavljen na cijeloj četvrtoj strani. Prilog objašnjava kako za sva zla koja je Srbini do danas u istoriji trpeo, niko mu nije kriv više nego on sam. Od svih nesreća koje su ga stigle, najteža je ona koju je sam sebi načinio. *Krv, bedu, ropstvo, sram, glad - sve je to Srbini sam sebi nanosio.* Čime? Neslogom. *Nesloga je najveća bolest srpska. Ima li lek toj najopasnijoj bolji srpskog duhovnog organizma? Među mnogim uzrocima toga zla najglavnija su i najopasnija dva: otimanje o vlast i otimanje o bogatstvo.* Otimanje o vlast i bogatstvo dolazi otuda što se u našem duhovnom organizmu izgubio glavni sastojak prave duhovne snage: **POŽRTVOVANJE**, bez koga nema sloge, a bez sloge nema uspeha.

379 XVII, Ča, k. 76, reg. br. 17/4, S-V-11097.

Petu i dio šeste strane zauzima opsežniji članak komandanta - majora Jezdimira Dangića. On piše iz *Gorskog štaba Bosanskog četničkog odreda, 2. septembra 1941. g. sa Romanije*. Nadnaslov je *Pismo iz Bosne* a naslov *Rešeni smo da se borimo do poslednje kapi krvi*. Pismo daje pregled ratnih pustošenja Bosne i počinjenih zločina nad Srbima. O pokoljima nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom ne govori. *Povelj smo svetu borbu - pomozite nam.* Govori i o propagandi: *Svaka neprijateljska jedinica ima radio emisiju stanicu, a naši se pešaci kuriri probijaju kroz maglu i kišu na stotinu kilometara. Odsečeni smo od sveta i ne znamo šta nam se na kom sektoru događa, ali nas sve veže jedinstveni duh i želja za pobjedom i nepismene četovode javljaju o uspesima.*

Osim što opisuje pogibiju potpukovnika Veselina Misite u Loznici. list piše o *Nemačkom prećutkivanju - KO DOBIJA OVAJ RAT?*

Donosi i poziv na saradnju sa upozorenjem dopisnicima: *Pišite kratko i šalžite samo tačne i strogo proverene podatke. Ne zaboravite da se i vi nalazite u velikom frontu borbe za slobodu našeg naroda. Povezujte i proveravajte podatke pronalazeći stalno nove i nove načine.*

Osim pregleda sabotaža po Evropi, u Rumuniji, Bugarskoj, Belgiji, Grčkoj, Africi list *Sloboda ili smrt* objavljuje i *Šta misli Kosta Pećanac?* u obliku razgovora vojvode i ratnika. Objavljuje i četničku pjesmu: *Ko ne žali mladani umrijeti! Nek' se javi Ravne Gore četi. Ko ne želi život za slobodu! Nek' se javi Dražinome vodu. Draža ima kuću i imanje! To je junak od Užičke Banje.*³⁸⁰

Crnogorski vjesnik - 1943./44. godine. Iz Crne Gore gdje je jedno vrijeme izlazio u toku Drugog svjetskog rata kao njemački organ na srpskom jeziku taj list je dospijevao i u Bosnu i Hercegovinu. Na već do tada izraubovanu floskulu o komunistima i partizanima kao protivnicima *tri najveće svetinje u našem narodu: protiv Boga, protiv nacije i protiv porodice* na njegovim stranicama je mitropolit Joanikije dometnuo još i druge. Naime, 11. decembra 1943. godine *Crnogorski vjesnik* donosi njegov govor održan u Cetinju. Joanikije je

380 Prvi broj četničkog lista *Sloboda ili smrt* od 3. X 1941. godine snimljen je u Beogradu u Arhivu Vojno-istorijskog instituta (Četnička arhiva). Zbog različitih okolnosti nismo uspjeli pregledati i snimiti ostale četničke listove u Beogradu - *Ravnu Goru, Ujedinjeno srpsvo, Vidovdan, Istok (Matrik)* - glas jugoslovenskih Muslimana pod uredništvom Mustafe Mulalića od 1944. godine. I u Beogradu i u Zagrebu postoje arhivski fondovi mnogih četničkih letaka, među njima više desetina s područja Bosne i Hercegovine, većinom upućeni Muslimanima, ili Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Letak je bio najčešći i glavnom su pojedini komandanti četničkih jedinica, potpisnici, ukoliko su uopšte navedeni, uglaivnici i glavni oblik četničke propagande na terenu. Njihovi potpisnici, ukoliko su uopšte navedeni, uglavnom su pojedini komandanti četničkih jedinica, četnički politički povjerenici. Tekstovi su često puni mržnje i prijetnji, posebno prema Muslimanima. Mnogi se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i učinjeni su nam dostupnim dobrotom i predusretljivošću Mate Rupića. Područje Bosanske Krajine propagandno je pokriveno u izdanjima Dinarske četničke divizije i Dinarske četničke oblasti (1942-1943). U arhivima je sačuvan pokoji broj, dok većina tih materijala iz bivših RSUP-ova nije nikada došla do Arhiva u Zagrebu i Sarajevu. Dio četničkog propagandnog materijala nalazi se razasut u raznim fondovima vojnih jedinica i organa vlasti NDH, kao i u partizanskim jedinicama i organizacijama KPJ 1941-1945. godine u arhivima, muzejima, te drugim ustanovama Beograda, Zagreba a dijelom i Sarajeva. Oni nisu izdvojeni ni zabilježeni u registrima, zbog čega su za istraživače praktično nedostupni.

tom prilikom obznanio još neke svetinje na koje se Srbinu odriču prava ili se navodi na grijeh. To su po Joanikiju: *Komunističke parole: slobodna ljubav, odricanje Srbinu prava na gusle, narodne pesme, narodnu istoriju i književnost*.³⁸¹

U božićnoj poslanici objavljenoj u tom listu 1. I 1944. godine Joanikije kaže: *Prošla su dve decenije kako agitatori komunizma revnosno obilaze sve naše krajeve gde naš narod živi i usmeno i pismeno ga uče da ostavi svoje stare ideale i uzme nove... Karl Marks nije umeo da raspolaze ni s najmanjom sumom novca a sastavio je teoriju o novcu*. Pa postavlja pitanje i daje odgovor: *... A kakve je praktične rezultate dao marksizam, koji je vodio u bezbožni komunizam, boljševizam i partizanstvo, to i suviše dobro osjećamo*. Ta božićna poslanica štampana je uporedo sa čestitkom člana Resora prosvete, štampe i propagande dr. Obrada Novakovića: *Naročitu mi čast čini da mogu najslavnijoj vojsci svijeta iz svih vremena čestitati Novu godinu, u ime svoje vlade i svoga naroda: Sretna vam Nova 1944. godina*.

Glas Crnogorca - Politički list za Crnu Goru 1941-43. godine u izdanju Italijanskog centralnog komesarijata na Cetinju, što znači pod italijanskom okupacionom upravom. U jednom od njegovih brojeva Italijan Dj. Biadji piše članak pod naslovom *Plemenita figura Generala Blaža Đukanovića*. Taj Blažo je po želji naroda i izboru komandanta preuzeo dužnost glavnog komandanta nacionalnih trupa i Glavnog nacionalnog odbora Crne Gore. *To djelo (borbu protiv partizana) započeli su nacionalni elementi, kojima se između ostalih u zemlji stavio na čelo čovjek jake volje i zdrave neosporive vojničke i građanske spremne. Njegov ugled, njegovu ljubav prema zemlji i narodu, njegovo iskustvo, stavio je gospodin general Blažo Đukanović u službu svoga naroda, težeći da se povrati zemlji mir i red, dva glavna i neophodna uslova za svaki dalji konstruktivan razvitak i prosperitet - Crnogorcima treba savršene saradnje i prijateljstva sa svakim, pa i sa mravima na zemlji i pticama u zraku*. Tu potrebu g. general Đukanović savršeno i ispravno shvaća, bez obzira da li se kosi s ovom ili onom ideologijom. Ideologije su luksuz usred ovakvog siromaštva. One mogu postojati u izvjesnim okolnostima, a nikako u ovoj zemlji koja nema ni elementarne uslove za sopstveni život. Kad čovjek zavisi o tuđem kruhu nema ni potrebite slobode ni dovoljno energije da svoje nazore ispolji i zagovara. Spas naroda vodi g. Đukanović, spas naroda vodi nacionaliste.

A sa svoje strane Blažo Đukanović daje izjavu saradniku *Glasa Crnogorca*: *Prihvatajući sa zadovoljstvom ponudu saradnje upućenu mi sa strane njegove Ekselencije Guvernera Crne Gore, primio sam u potpunoj saglasnosti sa mojim saradnicima - Predsjedništvom Crnogorskog Nacionalnog Odbora, a time u vezi i dirigovanje svih nacionalnih dobrovoljačkih odreda. Razumije se da će svaka moja akcija biti preduzeta u potpunoj saglasnosti i sa odobrenjem Italijanskih vojnih i civilnih vlasti*.³⁸²

381 *Crnogorski vjesnik*, br. 13, 11. XII 1943.

382 *Glas Crnogorca*, br. 37, od 30. VII 1942.

Na te Đukanovićeve riječi odgovorio je Pircio - Biroli u *Glasi Crnogorca* (broj 39 od 4. VIII 1942.): *Rado sam prihvatio saradnju koju mi je predložio general Đukanović u cilju da se za najkraće vrijeme potpuno iskorijeni komunizam*.

Uzaludne želje rušilaca je članak Blaže Đukanovića u *Glasi Crnogorca* (broj 58): *Čuje se njihova (partizanska) prijetnja. A simpatizeri čule uši i pomaljavu svoje rogove kao puž iz koružbe, ali iz nje ne mogu da se izvuku, jer ih svriječe na svakom koraku muška snaga nacionalne Crne Gore, koji ih vreba kao mačka miša. Njihovi rogovi ponekad prilično ispuzе, ali se pri prvom potresu ponovo zavuku u svoju koružbu i tako čekaju momenat da im njihovi prijatelji pomognu da se iz ovoga ležišta izvuku, koje im svakoga dana postaje sve tjesnije*.

Of Lele - Pojedine veće vojne formacije pokretale su svoja glasila. Zabilježeno je da su neke grupe korpusa pokretale humorističke listove. Jedan od njih je satirični list *Of Lele* u izdanju grupe Posavsko-kolubarske grupe korpusa. Pisali su, pored ostalog, i o ljubavnicama oficira u štabovima četničkih jedinica.

Vidovdan - Izlazilo je više listova pod nazivom *Vidovdan*. Ovaj je list Komande Prve muške brigade Drugog ravnogorskog korpusa. Izlazio 1942./43. godine. Slobodne srpske planine.

RAZMJENA ČETNIČKIH LISTOVA - Pojedini listovi koje su izdavale neke četničke formacije a izlazili su za zone djelovanja tih jedinica dospijevali su, u simboličnom broju primjeraka, i u druga, uglavnom susjedna područja. Ta razmjena listova, kao i letaka i proglašenja, vršena je, manje ili više, i u drugim dijelovima zemlje. Putem kurirske službe primjerci ovih glasila su redovno slati i štabu Vrhovne komande. To je uočljivo i iz izvještaja koje su niže komande slale nadređenim štabovima i Mihailovićevoj komandi.

Na razmjenu propagandnog materijala ukazuju i depeše četničkih komandanata. Tako štab Dinarske četničke oblasti 29. maja 1944. godine u izvještaju komandantu oblasti o akciji grupe *Konrad* piše: *Momčilo (Đujić - o.a.) šaljem Ti jedan primjerak 'Glasa naše Like' i radio-vesti od 27. maja, jer nove još nisu došle. Javi da li bi trebalo pisati kakav letak povodom uspeha postignutih u sadanjim operacijama po Bosni (Drvarska operacija) jer mislim da je vreme sad za to da naša propaganda iskoristi te dobre rezultate*.³⁸³

Prvi naš glas - Sedmo poglavlje materijala pripremljenog za četnički kongres u selu Ba krajem januara 1944. godine posvećeno je propagandi i štampi. *Prvi naš glas (koji se) čuo sa Ravne gore bio je list Sloboda ili smrt. Zatim su se javljali mali listovi u pojedinim krajevima sve dok nije, u zimu prošle godine, stala da izlazi Ravna Gora. Njeno izlaženje je prekinuto, ali je, nedavno, opet nastavljeno. Pored nje, javljaju se i drugi listovi koje izdaju pojedini korpusi ili*

383 *Zbornik NOR-a, XIV/3, - ili VII, Ča. k. 276, reg. br. 5/1.*

grupe korpusa... U tom pogledu veliki je uspeh stvaranje Agencije Demokratska Jugoslavija preko koje danas imamo direktnu vezu sa slobodnom štampom slobodne Amerike.³⁸⁴

Bokeški vjesnik - 1944. godine

Durmitor - kulturna revija, mjesečno, 1943. godine.

Postojali su i sa kraćim ili dužim prekidima izlazili i drugi listovi kao organi Vrhovne komande. Osim već spomenutog *Ujedinjenog srpstva, Istoka (Mašri-ka), Vidovdana*, tu su *Polet, Glas Beograda, Glas Cera, Glas Topole* i dr

Lovćen - List profašističke provenijencije

Na Cetinju je izlazio i list *Lovćen*. U broju od 11. oktobra 1944. godine na prvoj strani donosi *Visoko odlikovanje potpukovnika P. Đurišića. Četnički komandant g. Pavle Đurišić, kojega je general Nedić nedavno promaknuo u čin potpukovnika i povjerio mu dužnost pomoćnika komandanta Dobrovoljačkog korpusa, dobio je od strane Vrhovne komande njemačkih oružanih snaga naročito priznanje za svoje vojničke vrline, te je odlikovan od Firera ordenom Željeznog krsta*. Tako se pokazuje da je Pavle Đurišić podjednako vjerno bio u službi Draže Mihailovića, generala Milana Nedića, Pircia Birolia, Badera kao i kralja Petra II, Musolinija i Hitlera. Zbog toga je, s jedne strane, odlikovan od kralja Petra *Karadorđevom zvezdom* i, s druge strane, lično od Hitlera visokim odlikovanjem *Ordenom gvozdenog krsta*.

Arme Zeitung - U najtiražnijim ilustrovanim listovima i časopisima pod nadzorom Gebelsovog propagandnog štaba u Njemačkoj objavljivani su snimci bliske saradnje četnika i Nijemaca na frontu. Isticana je Dražina saradnja sa Vermahtom u borbi protiv Tita i NOP-a. To se može vidjeti i na naslovnoj strani zvaničnog njemačkog vojnog lista pancirskih divizija *Arme Zeitung* br. 88 u 1943. godini. List donosi šest fotografija koje predstavljaju zajedničku borbu Nijemaca i četnika *nacionalista* protiv partizana u Crnoj Gori. Na prvoj četnik pretresa zarobljene partizane, na drugoj četnik sa kokardom na šubari daje njemačkom oficiru objašnjenja na geografskoj karti, na trećoj četnička zasjeda vreba pojavu partizana na drumu. Ostale tri su slike Dražinih četnika sa dobro znanim grbovima, kao kokardama.

Reporter lista ispod fotografije piše: *Oni su naročito ponosni što mogu da se bore zajedno sa nama protivu zajedničkog neprijatelja*.³⁸⁵ Hitler je odlikovao Dražine najpovjerljivije komandante gvozdenim krstovima. Gebels je donosio u svojim najvećim ilustrovanim listovima i časopisima snimke Dražine vojske, ističući njenu iskrenu saradnju sa Vermahtom.

384 VII, Ča, k. 16, f. 2, d. 40/1.

385 Dok. br. 30.

ČETNIČKI PROPAGANDNI CENTAR U SPLITU

Vijesti za svakoga - Vojvoda Ilija Trifunović - Birčanin, u proljeće 1942. godine, osnovao je u Splitu Srpski nacionalni komitet za Dalmaciju. U njegovom sastavu su, uz Birčanina, bili *istaknuti nacionalni radnici* Niko Novaković Longo, Dobroslav Jevđević, novinar Radmilo Grdić. U julu te godine formiran je i Komitet crnogorskih nacionalista. Ni jedan ni drugi formalno nisu podređeni četničkom Centralnom nacionalnom komitetu na Ravnoj gori. Iz taktičkih razloga su tvrdili da kao organizacije nisu podređene Mihailoviću, premda su djelovale kao regionalni organi koji su podržavali Dražino vodstvo i ravnogorski pokret.

Nacionalni komitet za Dalmaciju kao splitsko vodstvo četničkog pokreta u Hrvatskoj nastojalo je da organizuje što uspješniju propagandnu službu. Pokrenut je povremeni bilten *Vijesti za svakoga* kao organ Komiteta. Urednik mu je bio novinar Ante Matekalo, koji je bio i rukovodilac propagandne službe.³⁸⁶ Prvenstveno usmjerena protiv NOP-a u Splitu je četnička propaganda bila intenzivirana u julu i avgustu 1943. godine.

LECI U SPLITU - Objavljen je letak sa falsificiranom geografskom kartom *nacrta partizanskog projekta* buduće Hrvatske. Tom kartom je dokazivano da bi partizanska Hrvatska imala gotovo isti oblik kao i Pavelićeva Hrvatska sa dodatkom Istre.³⁸⁷ Narodnooslobodilački odbor za Dalmaciju nazvan je u ovoj četničkoj propagandi *srbožderskim*, a proglas tog odbora *kao poziv hrvatskom narodu u borbu protiv Srba. Partizanski vođi u Dalmaciji pokazali su bez uvijanja, da između njih i ustaša nema baš nikakve razlike, bar što se tiče odnosa prema Srbima*.³⁸⁸ U to vrijeme objavljen je i proglas članova sinjske organizacije HSS-a kojim je stanovništvo pozivano u NOP. I taj proglas četnička propaganda je protumačila da je usmjeren protiv srpskog naroda *izazivajući mrežom kleveta i laži zlu krv protiv onih koji su, pukim slučajem, dosada umakli njihovom ustaškom nožu*.³⁸⁹

LAŽNI LECI I FALSIFIKATI - Stvaranjem neizvjesnosti i straha od NOP-a četnička propaganda je htjela da zastraši stanovništvo. Objavila je i letak *Poslije poziva na pokolj u Splitu*. U tom glasilu je pisalo *da se u redovima komunista huška da se već danas izvrše ubistva prvaka Hrvatske seljačke stranke, pristalica gen. Draže Mihailovića i jugoslovenske vlade Kralja Petra. Komunisti otvoreno izjavljuju da ovo krvoporočje treba da izvrši 'hrvatski narod Dalmacije'*. U težnji da HSS okrene protiv NOP-a, splitski ravnogorski centar je zahtijevao da se pojača propaganda *lažnim lecima da bi se mačekovci*

386 AIHRPH, NG, kut. 428, f. 2, pismo Metekala Žujovića 12. VII 1943; AIHRPH, Os-6/659, POC za Split, 24. VII 1943.

387 AIHRPH, NG, kut. 432, f. 2, Letak *Raspodjela Jugoslavije po partizanskom nacrtu*.

388 AIHRPH, NG, kut. 430, f. 6, letak *Novo vodstvo NOO Dalmacije*.

389 AIHRPH, NG, k. 430, f. 6, letak *Novo vodstvo NOO Dalmacije*.

ju, ni djelom. Dajemo eto naš glas iz svega srca, dajemo ga tamo gdje se je uvijek najbolje procjenjivala naša narodna situacija, a čemu su nam uvijek događaji davali pravo. Neka se sjedine svi duhovi na našem moru u jedan snažni topli dah, da dune u našu pozadinu gdje je sada led, i odakle su nam od uvijek dolazili hladni vjetrovi.³⁹⁴ Tako piše ilegalni list *Sloboda i slavensko društvo* osnovan u sred Zagreba.

SLAVENSKI JUG - I u Sušaku je, u veljači 1943. godine, pokrenut takođe ilegalni list *Slavenski Jug*. Predstavljao se kao organ Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta Hrvatske. U prvom broju donosi rezoluciju JUREPO, sadržajno istovjetnu već citiranoj splitskoj deklaraciji. U njoj se dodaje uloga jugoslovenskih nacionalista koja se temelji na ispovijedanju vjere u jedinstvo jugoslovenskog naroda sviju plemena, uključujući i Bugare.

UJEDINJENJE - U Splitu je, osim ova dva ilegalna, pokrenut još jedan takođe ilegalni list *Ujedinjenje*. Taj organ je izražavao stavove i gledišta JUREPO. Zalagao se za okupljanje jugoslovenskih nacionalista. *Krenulo je spontano, povezani na više mjesta. Krenulo se u isto doba, neznajući jedni za druge. Sve nas nagnala jednaka, gola nevolja. Prve glasove o tome dobili smo na Božić. Bili su s više strana, mnogo ih je više bilo nego što smo se nadali (...). Mjesta ne spominjemo. Razumljivo u današnjim prilikama. Ima među njima i središnjih mjesta. ona se sada povezuju. Ni u pokrajinama ne miruje se...)* I kad smo krenuli na taj put, nismo dvojili da ćemo, za revolucionisanje duhova, naći saradnika za naš pokret među jugoslovenskim nacionalistima, među onima koji su bili takvi prije sloma države kao i onima koji su takvi postali poučeni teškim događajima poslije sloma.³⁹⁵

Mihailović je težio da proširi nacionalnu osnovu svoga pokreta. Zato je smatrao da JUREPO treba što pre da uđe u našu organizaciju i da se to javno manifestuje. S njegovom težnjom podudarni su i ciljevi Jugo-nacionalista Gornjeg Jadrana. Oni mu u ožujku 1943. godine pišu kako su povezani u djelatnosti s istomišljenicima u Sloveniji, Dalmaciji i unutrašnjosti Hrvatske. JUREPO je, međutim, sa razvojem događaja sve više iščezavao. U svojoj djelatnosti, pa i propagandnoj, uključivao se sve više u četnički pokret.

Ono što mu je, u proširivanju nacionalne osnove pokreta, pošlo za rukom kod Jugo-nacionalista nije kod Hrvatske seljačke stranke (HSS-a). Posredstvom svojih emisara Mihailović je pokušavao da uspostavi kontakte da bi pridobijao pristalice te stranke. Takvi pokušaji su činjeni i u Sloveniji. U tome je naišao na zatvorena vrata i odsustvo želje HSS-a za saradnjom sa četničkim pokretom. Taj pokret je u redovima ove stranke okvalifikovan velikosrpskim čija se akcija ograničava samo na srpske krajeve. HSS je tada imao i svoj organ

Pravica. Izlazila je u ilegalnosti. Taj list polovinom 1943. godine piše da četnici djeluju pod okriljem Italijana. Italijani ih ne samo naoružavaju, hrane i plaćaju, već ih i inače pomažu u njihovom radu na istrebljenju svega što je hrvatsko. List je donosio priloge u kojima se kaže da je četnicima glavna misao osveta a cilj Velika Srbija.³⁹⁶

VELIKOSRPSTVO I JUGOSLAVENSKI NACIONALISTI

Sa prvim četničko-partizanskim sukobima partijske organizacije komunisti kao predvodnika NOP-a orijentisale su se na politički rad u samom stanovništvu. Glavni zadatak je razotkrivanje dvostruke uloge četništva: da Mihailović služi dvojici gospodara. Jedne u kojoj je londonskoj vladi davao lažne informacije, a dobio priznanje od kralja u funkciji načelnika Vrhovne komande četničkih formacija u Srbiji. I druge u kojoj je istodobno povezan sa Nijemcima i Italijanima od kojih je dobijao podršku za boj protiv komunizma, odnosno oslobodilačkog pokreta. Zato je pojačana propagandno-politička akcija protiv četnika u Dalmaciji, pa i u gradu Splitu. Krajem januara 1943. godine *Naš izvještaj* je objavio veći dio sadržaja obavještenja Vrhovnog štaba NOP-a o razlazu sa Mihailovićem. Taj organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku je istakao da istu ulogu kao i u Srbiji vrše i četnici u Bosni, Lici, Dalmaciji, Hercegovini i drugim područjima. Navedena su imena četničkih vođa Novakovića Longa, Bogunovića, Đujića, Brkovića, Popovića. List je isticao da oni javno suraduju s talijanskim okupatorima, te su se po tome svrstali među one koji su izdali narodnooslobodilačku borbu. Kao konkretan primjer takvog držanja naveden je ulazak italijanske vojske bez otpora u Drvar, jer su četnički vođe prema sporazumu s Italijanima napustili položaje koji brane prilaz k Drvaru. Kao drugi primjer navodi se uloga Paje Popovića prilikom prebacivanja grupe boraca Šibenskog partizanskog odreda na područje Drvara.³⁹⁷

U listu je posebna pažnja posvećena razotkrivanju uloge jugoslovenskih nacionalista. Ukazano je na povezanost dijela te grupacije s četničkim pokretom. *Naš izvještaj* početkom februara 1942. godine ukazuje na njeno političko držanje. *Od postanka Jugoslavije nacionalisti su u toku 20 godina potpomagali sve velikosrpske režime. Jedni su to radili iz uvjerenja da je centralizam Beograda neophodan za održanje Jugoslavije; drugi, uglavnom gospodarski krugovi, da bi osigurali svoje interese i privilegije, koje su pokrivali idejom jugoslovenstva. Tokom godina su čas jedna, čas druga grupacija jug. nacionalista, odnosno njihovi predstavnici učestvovali u velikosrpskim vladama, koje su oslanjajući se na njih*

394 AIHROH, NG, kur. 432, r. 2.

395 X-AIHRPH, ZB-Per-63/730, *Ujedinjenje*, br. 3. Prema podatku obavještajnog centra NOP-a u Splitu, list su izdavali Beroš, Simunić i Tomo Mimica. (AIHRPH, OS-6/527); E.J. Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 169.

396 AIHRPH, ZB-Per-65/774.

397 NOB u Dalmaciji 1941-1945. *Zbornik dokumenata*, knj. 2, 48-51.

NARAP U IME RADNIČKOG POKRETA

Listovi Glas i Polet - Neposredno prije sazivanja kongresa u selu Ba pojavio se nacionalni radnički pokret pod skraćenim imenom **NARAP**. U njegovom vodstvu su bili Ljubomir Mitić i Andrija Miljković. Pokrenuo je najprije *Bilten* i nakon nekoliko brojeva osnovao i list *Glas ravnogorskog radničkog pokreta*. Draža je primio i delegaciju toga pokreta, te podržao da delegira i svoga predstavnika u CNK JDNZ (Jugoslavenska demokratska narodna zajednica). **NARAP** je štampao plakate i rasturao ih u Beogradu, organizovao konferencije a svoj organ *Glas* preimenovala u *Polet*, koji je štampan u istoj štampariji gdje i ilegalni *Glas Beograda* kao glasilo beogradske ravnogorske organizacije. Pojava ove organizacije izazvala je žive raspre, pa i političke svade: zašto izdvajati jedino radnike iz kruga Centralnog nacionalnog komiteta, a to isto ne učiniti sa zemljoradnicima, zanatlijama, trgovcima, industrijalcima?

Koliko ste novina izdavali na teritorijama koje su bile pod vašim uticajem? - pitao je branilac Mihailovića na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu, Draža je odgovorio da je izlazio veliki broj listova. Izdavani su u Beogradu, u Homolju, u Pomoravlju, Takovskom i Višegradskom srezu. Imao sam štampariju kod Kosjerića i litografsku radionicu koju sam kupio u Beogradu. Imali smo štamparije na terenu, poneki put i skrivene pod zemljom. Radile su i litografije. Saglasno izjavi Stevana Moljevića na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. godine, listovi su nicali kao pečurke. Bilo je 62 lista koji su izlazili u zemlji pod firmom ravnogorskog pokreta.

Draža je na suđenju jednu vrstu svoje propagande nazvao misterioznom. *Po Beogradu su lepljene u izlozima, kafanama i bioskopima misteriozne plakate koje se mogu samo nožem skinuti stružuci milimetar po milimetar.*⁴⁰⁰

TEHNIKA I PROPAGANDNI MATERIJAL U RANČEVIMA

Tehnički uvjeti za propagandu

*Štamparija je sklonjena u s. Pešcima u blizini Berana. Za sada nije montirana, jer nije bilo mesta pogodnog i ja Vas molim da se ne dira bar za 10 dana dok se situacija ne razjasni. Nabavljeno je nešto hartije i jedan geštetner. Nalazi se sve u Podgorici, zbog mera preduzetih oko 1. maja nije se moglo izvući.*⁴⁰¹

U instrukcijama, usmenim i pisanim, nalaže se komandantima i štabovima četničkih vojnih formacija da za funkcionisanje propagande obezbjeđuju potrebne tehničke uslove. Na prvom mjestu insistirano je na obezbjeđenju

štamparije, štamparskih strojeva, pisanih mašina, ciklostila, papira i drugog potrebnog kancelarijskog materijala.

Na ovakve zahtjeve komandama nije bilo teško odgovoriti. U nekim područjima dok su bila pod njihovom kontrolom postojale su male štamparije koje su dijelom mogle zadovoljiti propagandne potrebe - štampanje kakvog letka, proglasa, plakata, javne naredbe i dr.

Neke od njih su rekvirirane, demontirane i prenošene u slabije dostupne zabačene krajeve.

Pri komandovanju pokreta u narednjima komandantima se redovno preporučuje da organizuju sve da se nepotrebna arhiva, i uopšte sva nepotrebna prepiska može ostaviti kod poverljivih lica po selima na čuvanje. Nju spremite u okovane sanduke i narediti sakrivanje. Isto tako ostavite sve ostalo što bi bilo teško a nepotrebno. Najpotrebniji kancelarijski dio (pisaće mašine, mašine za umnožavanje letaka, spiskove četnika, artiju itd.) nositi u rančevima.

*Četnički odbori ostaju na svojim mestima i radit će i dalje tajno ili javno prema prilikama. Oni će nositi svu moralnu odgovornost za ispravan rad do povratka naših jedinica na svoja mesta. Tim odborima izdati instrukcije za rad tako da narod u potrebnom momentu dignu na opšti ustanak, te da olakšaju nama i Saveznicima prodiranje u zemlju. Sve ove pripreme smatrati najhitnijim radi skorog napuštanja ove zone od strane Italijana i radi skorog Engleskog pokreta prema Jugu.*⁴⁰²

Gotovo svi četnički korpusi imali su radiostanice. One su služile za održavanje veze sa višim četničkim komandama, te slušanje londonskog radija i drugih stanica.

Obično ih je slušao manji broj odabranih. Ukoliko se radilo o kakvoj važnijoj vijesti ili poruci ta je umnožavana bilo kao letak ili objavljučivana u četničkim listovima. Različite četničke listove kuriri su iz Dražinog štaba prenosili po nekoliko brojeva u svoje komande u Bosni i Hercegovini. Tu su čitani, ponekad umnožavani i dijeljeni štabovima nižih četničkih komandi i jedinica. Tako su se neki brojevi tih listova i sačuvali do danas. Nakon Drugog svjetskog rata većina ih je pokupljena i prenesena u Beograd.

Mihailovićeви oficiri pukovnik Dragoslav Pavlović, Milorad Mitić i Vojislav Andrić uputili su po agentu Gestapoa Antonu Švarcu iz Gašparičeve grupe pismenu molbu Gestapou u Beč da se na njemačkoj teritoriji uspostavi ilegalna radiofonska stanica koja će vršiti emisije četničkih vesti, da Gestapo pošalje nekoliko instruktora u Dražinu školu za komandose, da Gestapo pošalje četnicima pet manjih radiostanica, sanitetski materijal i oružje.

400 Dokument, III, 2239.

401 VII, Ča, k. 132, reg. br. 7/4 - Izveštaj majora Pavla Đurišića 1. maja 1943. Mihailoviću.

402 VII, Ča, k. 153, reg. br. 2/2.

ORGANIZACIJA ČETNIČKE PROPAGANDE "Razvijajte propagandu!"

Četnička propaganda je osmišljavana u skladu sa programskim i vojno-političkim ciljevima definisanim u centru ravnogorskog pokreta. Ostvarenje tih ciljeva iziskivalo je izuzetnu pažnju koju su Mihailović, CNK i Vrhovna komanda poklanjali propagandnim aktivnostima u zemlji i inostranstvu. Načini na koje su praktično izvođene prilagođeni su mogućnostima postizanja utvrđenih ciljeva. Pri realizaciji nove podjele rada u Vrhovnoj komandi u julu 1941. propaganda je povjerena Dragiši Vasiću, s njim i Stevanu Moljeviću kao članovima *Grupe trojice* u Izvršnom odboru CNK. Za inostranstvo je postojala veza sa Amerikom, ali i agencijska i radiofonska stanica. Dobila je naziv *Ravna Gora*. Šef ove stanice bio je Đuro Đurović, koji će postati rukovodilac propagande Vrhovne komande u 1944. I putem radiostanica, putem listova i drugih glasila objavljivani su takvi sadržaji koji su govorili o ulozi četničke organizacije u zemlji i podršci koju ona uživa u inostranstvu.

Pokrenuta akcija kod savezničkih vlada donijela je podršku četnicima u oružju, municiji, ratnom materijalu i novcu. Pomoć je doturana vazдушnim putem. Dragocjena je i propagandna podrška ravnogorskom pokretu iz Velike Britanije i SAD-a. Organizovana je široka propaganda u javnosti savezničkih zemalja. Osim redovnih emisija na Radio-Londonu i u zemljama američkog kontinenta, uspostavljene su četničke radiostanice. One su emitovale političke programe iz Jerusalima, a zvale su se *Šumadija* i *Karadorde* predstavljajući se da djeluju u Jugoslaviji.

Uputstva ili instrukcije za nacionalnu propagandu često su u zaglavlju nosila napomenu: *Za upotrebu funkcionera, komandanata i komandira kao narci za letak*. U tim, ali i u drugim slučajevima su izravno prenošeni u letke koji su umnožavani i rasturani. Na nekim instrukcijama je i napomena da su one sačinjene *na osnovu izveštaja vrhovnog štaba komunističke vojske, na osnovu vojnih izveštaja Nemaca, Hrvata, Bugara, na osnovu zvaničnih izveštaja Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO), te na osnovu protokolarnih iskaza očevidaca iz svih krajeva Jugoslavije*.

Ne samo iz tih instrukcija nego i iz svih drugih kanala komunikacije vodstva sa Ravne gore sa komandama i propagandistima na terenu neprekidno je, u svim smjerovima, kolala poruka: *Razvijte propagandu!* To je bezbroj puta ponavljano i u depešama otposlaticim prema inostranstvu, naročito izbjegličkoj vladi: *Razvijte propagandu! Narod je u masama uz nas. Naročito posle Kraljevog govora održanog 1. decembra 1941. na Radio-Londonu. On je u tom govoru sve one koji se u zemlji bore protiv neprijatelja pozvao da se stave pod komandu pukovnika Mihailovića.⁴⁰³ Jaka propaganda Nedićeve vlade, a naročito Ljotičeva, služe se svim lažima i novcem radi zavodenja naroda. Razvijte propagandu!*

STEVAN MOLJEVIĆ I PROPAGANDA

U svojstvu člana CNK Stevan Moljević je rukovodio četničkom propagandom. Činio je to u dogovoru sa Mihailovićem. Od proljeća 1943. godine kada je potisnuo u drugi red Dagišu Vasića, postao je prvi saradnik Mihailovića u rukovođenju četničkom organizacijom. Sve do proljeća 1945. godine određivao je liniju i parole četničke propagande, koja je, pored ostalog, podstrekavala istrebljivanje Hrvata i Muslimana. Sam je pisao proglose od kojih je neke Draža samo potpisivao (primjerice, proglas od 1. decembra 1943.). Davao je izjave upućene narodu u zemlji i svjetskoj javnosti, govorio na zborovima. Napisao je veliki broj članaka u listovima *Ravna Gora* i *Ujedinjeno srpstvo*. Od proljeća 1943. je urednik centralnog četničkog organa *Ravna Gora*. Urednicima četničkih glasila, koji su dolazili kod njega radi prijema direktiva, davao je uputstva za rad o tome kakva treba da bude sadržina četničkih listova (primjerice, urednicima listova *Glas Cera*, *Glas Topole* i dr.).

Te odrednice iz svoje biografije on je u po nečemu izmijenio na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu 1946. godine.

Poznato je da je on bio uz Dragišu Vasića kao šefa propagande do oktobra 1942. godine. Svako od njih ponaosob, i svi zajedno, pisali su letke što su otpremeni na teren. Utvrđivali su osnovnu liniju propagande. Na suđenju ravnogorskom pokretu, međutim, Moljević je izjavio kako je Vasić izdavao direktive za propagandu u pet dijelova, ali da on - Stevan Moljević - navodno te direktive nikada nije vidio ni pročitao niti ih je imao u rukama. Nije, inače, priznavao da je rukovodio propagandom u vrhu ravnogorskog pokreta. Nije osporavao svoj uticaj na tu propagandu, pa i njene glavne pravce djelovanja. Onda se u svom iskazu pred sudom povukao. *Taj moj uticaj je bio prohibitivne prirode. Ja sam postavio linije i te sam linije branio. Kad su neki listovi počeli da prekoraju liniju ja sam reagirao, branio i pozivao pojedine urednike da dođu kod mene da im, kako je Draža rekao, dam linije. Ja sam davao linije koje se sastoje u tome da ne smeju napadati linije koje sam postavio.⁴⁰⁴ Tako je ispravljao liniju pojedinih urednika u skladu sa određenom instrukcijom za štampu.*

Jeste li vi pisali proglose? - pitao je Moljevića predsjedavajući sudskog vijeća na suđenju ravnogorskom pokretu.

Jesam - odgovorio je on. *Ja sam proglose sastavljao a Draža ih je samo potpisivao. Tako je bilo i sa proglasom kao programskom deklaracijom od 1. decembra 1943. godine.*

Moljević je davao izjave u zemlji i za svjetsku javnost. Pisao je članke za četničke listove *Ravna Gora* ali se nije sjećao je li pisao i u listu *Ujedinjeno srpstvo*. Osporavao je da je bio urednik *Ravne Gore*. Kaže da je jedan broj uredio u odsustvu Vasića. Kasnije je uredio još jedan broj, dok je treći broj, navodno

403 Taj govor je objavljen i u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* u Londonu br. 3 od decembra 1941; Arhiv VII, AEV, k. 11, reg. br. 3/1.

404 Dokumenta, str. 645.

uredio, ali taj nije štampan. Inače je učestvovao u donošenju rezolucije povodom obrazovanja vlade Tito-Šubašić. U radu CNK učestvovao je do marta 1945. godine. Nije priznao da je on organizator kongresa četničke štampe u selu Ježevici u avgustu ili septembru 1944. godine. U tom selu kod Čačka od 21. do 24. avgusta održan je kongres četničke podzemne štampe. Sudjelovali su predstavnici četničkih listova koji su izlazili u pojedinim područjima Jugoslavije. Đuro Đurović je predsjedavao skupom kao sekretar CNK.⁴⁰⁵ Na kongresu je održao referat o ideologiji ravnogorskog pokreta. Pisao je i druge proglase: Hrvatima, pa muslimanima, te od 1. decembra, koje je sve Draža samo potpisao.

Moljević je u svom radu na propagandi u Banjoj Luci još prije Drugog svjetskog rata bio urednik *Otađbine*. Docnije je, dokazujući svoje neprijateljstvo prema nacističkoj Njemačkoj, pričao kako je njemački generalni konzul uputio vrbaskom banu notu i rekao: *Zar se ovako piše onda, kada vlada dr Stojadinovića sve čini da uspostavi najintimnije, najprijateljskije veze sa velikim Rajhom?* Kad ga je pozvao ban i predao mu tu notu i pitao šta da odgovori, Moljević je, navodno, rekao: *Kažite neka Nemci skinu Hitlera i promene režim, pa će i Otađbina promeniti smer svog pisanja.* To je bilo 1937. godine - kako to kazuje Stevan Moljević.

Kongres četničke štampe - Sa insistiranjem na njegovom razvoju kadrovski je jačao propagandni centar ravnogorskog pokreta u licu Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta. Ojačan je u martu 1943. godine kada je iz Splita u vrhovnu komandu došao Đuro Vilović. On je u jesen prethodne 1942. godine stupio u splitsku četničku organizaciju. Tada je i četnički komandant za Dalmaciju, Liku i zapadnu Bosnu Ilija Trifunović - Birčanin sjedio sa svojim štabom u Splitu pod zaštitom italijanskih karabinjera. Vilović je pisao članke u lokalnim listovima splitskih pristalica četnika, primjerice, u listu *Krik iz jame*. Po dolasku u vrhovnu komandu pomagao je Moljeviću na razvijanju propagande. Nastavio je i pisanje članaka u četničkim listovima *Ravna Gora*, čiji je glavni urednik bio Stevan Moljević, te u listu *Ujedinjeno srpstvo*. Angažovao se i na pripremanju kongresa u selu Ba posebno u pripremi rezolucije koju je taj kongres prihvatio. Krajem juna 1944. Vilović je ušao u CNK, a zatim je preuzeo dužnost predsjednika propagandnog odbora pri tom Komitetu. Od tada do proljeća 1945. godine rukovodio je tim sektorom. Kao i Moljević prije njega, ali i uporedio sa Moljevićem nakon preuzimanja čelne funkcije u propagandnom odboru, on je davao direktive urednicima četničkih listova.

Njih dvojica, Moljević i Vilović, organizatori su Kongresa četničke štampe u selu Ježevici kod Čačka. Tamo je došao najveći broj urednika listova koji su izlazili u okviru ravnogorskog pokreta. Vilović je predsjedavao, a Moljević

održao govor o temi *Ideologija Ravnogorskog pokreta*. Rukovodiocima listova su obojica davali direktive da što više pojačaju propagandu u masama za pristupanje četničkoj organizaciji.

Na kongresu je Đuro Đurović govorio o propagandi, Josip Cvetić o redigovanju listova. Aca Pavlović je govorio o odnosima četništva prema njegovim protivnicima. Bilo je planirano da kapetan Lazarević održi predavanje o tehnicima rada u štamparijama, ali nije došao na kongres.

Ta Moljevićeva djelatnost je nastavljena skoro do kraja rata. Učestvovali su na sjednicama CNK od 20. do 23. jula i od 6. do 10. septembra 1944. godine u selu Pranjanima, te na sjednicama u Okruglici, Srednjem i Kožuhama krajem 1944. i početkom 1945. godine nakon što su četničke formacije iz Srbije prešle u Bosnu.

Predratni novinar *Politike*, zvao se Pavlović, predlagao je da se pozovu svi četnički komandanti i da zabilježe interesantne anegdote iz četničkog pokreta. Pošto je Pavlović otišao iz Vrhovne komande zadatak sakupljanja anegdota pripao je Đuri Viloviću. On je pokušavao da iz prispjele pošte pronalazi anegdote koje pošalju komandanti da bi ih redigovao i pripremio za štampu. Na suđenju ravnogorskom pokretu izjavio je da je na taj način pronašao tridesetak anegdota, pa je prestao da ih sakuplja i obrađuje. Vilović je izjavio da njegovi spisi ukupno iznose dvanaestak knjiga o, kako kaže, socijalnom pravu i protiv katoličke crkve, koju je predstavljao kao tamnu instituciju. Napisao je i reportažu o sahrani Ilije Trifunovića - Birčanina.

NEKI OD "NACIONALNIH POVJERENIKA ZA PROPAGANDU"

- Aleksandar Marković, poznat kao vojvoda Tularski, od aprila 1941. do sredine 1942. godine bio je komandant Tularskog četničkog odreda Koste Pećanca. Nakon raspada te organizacije, a time i njegovog odreda, Marković je pristupio Dražinom pokretu. Tamo je ostao do jeseni 1944. kada je prešao u jedinice NOP-a. Za sve vrijeme, dok je bio u Dražinim redovima, uređivao je četnički bilten *Šumski glasnik*. Rad na tom biltenu nije mu smetao da istovremeno učestvuje u borbenim akcijama protiv NOP-a samostalno, na čelu Tularskog odreda, ili u sadejstvu sa drugim četničkim, nedićevskim ili ljotićevekim odredima.

Vazduhoplovni poručnik Stevan Živanović bio je šef propagande Romanijskog korpusa. Šef četničkog propagandnog odsjeka bio je Borivoje Jevtić.

I rezervni potporučnik Dušan V. Spajić, oficir Obavještajnog odjeljenja Štaba Vrhovne komande, došao je sa Ravne gore na službu u Trebavski korpus. Tamo je bio nacionalni povjerenik za propagandu i autor letaka koje je izdavao taj korpus.⁴⁰⁶

Iz ovog centra, ma gdje on bio, rasprostirane su poruke: Razvijte propagandu! *Borac mora da bude vešt u rukovanju oružjem i sposoban da se snađe u*

405 Čačanski kraj u NOB, 1941-1945., str. 320.

406 VII, Ča, k. 239, reg. br. 1/10.

borbi, ali je isto tako važno da on zna zašto se bori - upozoravani su urednici štampe i povjerenici za nacionalnu propagandu. Još od prvog dana, takorekći od postanka pokreta i njegove propagande, isticano je da će nacionalno rukovodstvo otpočeti najintenzivniji rad na organizovanju te djelatnosti. Odmah je najavljeno i pokretanje lista ilegalnog karaktera u kojem će se tretirati sva politička pitanja koja se, inače, ne mogu javno objašnjavati. Isto tako, obećano je izdavanje letaka, brošura, manjih časopisa i slično. Sve što bude namenjeno propagandi proturaće se kanalima preko poverljivih lica, ukoliko se to ne može javno rasturiti.

Uz propagandu su organizirane i obavještajne službe.

ŠTAMPA U BEOGRADU I SRBIJI (1941-1943)

Pod okriljem kvislinške vlasti, četničkih grupacija i ravnogorskog pokreta u Beogradu i Srbiji je od 1941. do 1945. izlazilo više listova različite političke usmjerenosti. Dva su izdavali ljotićevci, dok je 14 listova i časopisa sačinjavalo srpsku štampu u neposrednoj ili indirektnoj službi okupatora.⁴⁰⁷ I u to vrijeme glavno glasilo je dnevnik *Novo Vreme*. Izlazio je od 16. maja 1941. do 5. oktobra 1944. Njegove glavne urednike je postavljao i smjenjivao komandant njemačkih okupacionih snaga u Srbiji. *Novo Vreme* je nasljednik lista *Vreme* iz predratnog predokupacionog perioda. Taj list je preuzeo kapital, tehniku, organizaciju i veći broj novinarskih radnika koje je okupaciona uprava stavila u funkciju svoje propagande. Vlasnik i izdavač Srpsko izdavačko preduzeće a.d. u Beogradu. Glavni urednici su, jedan za drugim, Predrag Milojević, Miloš Mladenović i Stanislav Krakov.

Obnova - Uz *Novo Vreme* kao dnevnik je izlazila i *Obnova* kao tumač politike kvislinškog režima Milana Nedića. Taj dnevni list je, međutim, po svom značaju bio daleko ispod *Novog Vremena*.

Bodljikavo prase - Slovio je kao šaljivi list Nedićevog režima. Njegov vlasnik, izdavač i urednik je Svetomir Stojadinović. Prvi broj se pojavio 6. decembra 1941. godine. Od 1943. godine vlasnik i izdavač je Prosvetna zajednica a.d. Četvrtu godinu njegovog izlaženja označio je broj 146 i nosi datum od 2. septembra 1944. godine.

“Bekantmachungen und Veröpfunglichungen der Deutsche Bevörden in Serbien” - Donosio obznane i objave njemačkih vlasti u Srbiji. Izlazio od 5. jula 1941. do broja decembra 1942. godine. Štampan uporedo na srpskom i njemačkom jeziku.

Naša Borba - Nedjeljni list Dimitrija Ljotića i njegovih kvislinških jedinica u Srbiji. Spada među različite srpske ratne listove sličnog četničkog političkog programskog sadržaja. Neki od njih su donosili povremene podatke o četničkim zapovjednicima. U broju 55 ovog nedjeljnika od 13. januara 1945. godine III, štampanom u Ljubljani na trećoj strani objavljeni *Portreti nacionalnih boraca: Vojvode Momčila Đujića i Vojvode Dobroslava Jevđevića*. U okviru ovih priloga su fotografije ovih komandanata. Ovaj broj lista je imao 8 strana, štampan je na formatu A-2. Izdavač Vojislav Mandić, a glavni urednik Ratko Parežanin.

Signal - Njemačko glasilo štampano u koloru na srpskom jeziku.

KVISLINŠKA PROPAGANDA NEDIĆEVOG REŽIMA U SRBIJI

U borbi protiv komunizma nema kompromisa. Mi smo tu borbu počeli pre 25 godina i kao što smo i onda hteli hoćemo je i danas. Svuda na svakom mestu borba protiv jevrejsko-komunističkog delovanja je zapoved naše narodne budućnosti. Borba u kući, borba na ulici, borba u školi, borba u crkvi, borba u radionici, borba protiv komunizma do konačnog istrebljenja gde god se bude pojavio. Baš danas o godišnjici dana Crvene armije je momenat koji ima sve da nas učvrsti u odluci borbe bez kompromisa do definitivnog istrebljenja komunističko-boljševičkih ostataka.

Prednji citat potiče iz lista kvislinškog režima Milana Nedića *Obnova* u Beogradu. Na stranicama toga glasila je Dragomir Jovanović - Dragi pisao članke, a na Radio-Beogradu držao govore. Jedan od njih je posvećen 25-godišnjici Crvene armije u SSSR-u.

Nedićeva vlada je, inače, donosila odluke o organizaciji i praktičnom provođenju propagande u Srbiji putem radija, štampe, bioskopa, pozorišta, zborova, konferencija, predavanja, izložbi, letaka, proglašenja, karikatura i drugih sredstava obavještavanja. Bila je to sveobuhvatna propaganda na liniji fašizacije zemlje i uključivanja Srbije u Hitlerov novi poredak.

U listu *Naša borba* je 14. XII 1941. godine objavljena *Obznana* potpisana od Dragomira Jovanovića. *Svaki građanin koji sazna da se u Beogradu nastanilo i došlo lice koje je učestvovalo u defetističko-partizanskoj akciji, smatra se jatakom sa kojim će se postupiti kao sa krivcem. Ova prijava vlastima ovakvih lica obavezuje u prvom redu domaćina porodice, nastojnika zgrade, stanodavca, odnosno sopstvenika... Propisi uredbe o prekim sudovima primenjujuće se na sve one za koje se utvrdi da su znali da je jedno lice učestvovalo u defetističko-komunističkoj akciji, a to ne prijavi vlastima...*

Dragomir Jovanović je održao i govor na beogradskom radiju povodom 26. godišnjice osnivanja crvene vojske, a štampan je u listu *Obnova* 23. II 1943. *Ali klica bolesti još postoji, žarišta zaraze počinju ponovo da kruže... Propagan-*

⁴⁰⁷ Miloš Mišović, *Novo Vreme, Srpska štampa (1768-1995)*, Media centar Beograd, 1996.

di crvene Moskve i njenih beskrupuloznih saveznika nije ništa dosta, treba još krvi... Svuda i na svakom mestu borba protiv jevrejsko-komunističkog delovanja je zapovest naše narodne budućnosti... Borba u kući, na ulici, u crkvi, u školi, u nadionici, borba protiv komunista do konačnog istrebljenja...

Tanasije Dinić se često javljao u tadašnjoj beogradskoj štampi. On piše da je kroz nacionalsocijalizam stvorena nova epoha u istoriji čovečanstva. To se kaže da je došla nova epoha preporoda koja je s velikim nemačkim narodom i sa nacionalsocijalističkom revolucijom počela i koja se danas s nadčovečanskim naporom bori da bi se izvojevao opšti spas i napredak sveta... Srpski narod u toj pobedi može dočekati spas i srećnu budućnost... U uskršnjem broju istog lista on piše i o NOP-u. ... Sve to nije oslobodilačka borba. To je izmećarska služba on piše i o NOP-u. ... Sve to nije oslobodilačka borba. To je izmećarska služba tudinu koja mesto slobode samo sve veće stradanje srpskom narodu donosi. Veliki nemački narod koji je i sam kroz vekove od istih elemenata stradao i koji danas čini nadčovečanske napore da sačuva evropske narode i da ih vrati njihovoj nacionalnoj svesti i sreći, vidi stradanje srpskog naroda, vidi ga kako mu pretili opasnost od jevrejskog razjedanja, ukazuje mu na put tražeći od njega samo da se vrati sebi, svojoj srpskoj nacionalnoj svesti i to sebe i svoga opstanka radi. Treba razlikovati šta znači saradnja sa velikim nemačkim narodom i šta ona jevrejskom imperijalizmu, Londonu, Vašingtonu ili Moskvi.

Tanasije Dinić je bio počasni predsednik nedićevsko-ljotićevskih novinara. Na toj osnovi je učestvovao na kongresu fašističkih novinara u Venedihu, gdje je održao govor veličajući Hitlera i nacional-socijalizam. U mnogim mestima u Srbiji je na zborovima držao govore, a u Nedićevom listu *Novo vreme* objavljivao članke ispunjene mržnjom prema partizanima i NOP-u. Povodom desetogodišnjice stupanja nacionalsocijalizma na vlast u Njemačkoj, on je 30. januara 1943. godine u spomenutom listu objavio članak *Smišao nacionalsocijalizma i značaj njegove borbe*.

Na istim pozicijama djelovao je i Velibor Jonić. On je njemačkom propagandnom odjeljenju u Beogradu dostavio spisak imena javnih radnika i uglednih ličnosti i predložio da ih angažuju za predavanja na beogradskom radiju. Po njegovom prijedlogu napisan je i objavljen 1941. godine *Apel srpskom narodu*. Organizovao je konferenciju prosvjetnih radnika od kojih su mnogi potpisali taj apel kojim je pozvan narod na poslušnost i pokornost okupatoru - jedni povodeći se za prvim potpisnicima a mnogi iz straha od posljedica. Intenzivno je pisao u *Novom vremenu* i *Srpskom narodu* u listovima pod nedićevom vlašću u Beogradu. Bio je urednik *Srpskog naroda*, službenog organa Nedićeve vlade. U svakom broju toga lista pisao je po jedan članak šireći mržnju prema drugim narodima i na liniji nacizma.

Člankopisac Velibor Jonić zajedno sa Milošem Miloševićem bio je urednik *Srpskog glasa*. Vi danas vidite kakvu oni sudbinu spremaju srpskom narodu... Na čelu tog balkanskog komunističkog partizanskog pokreta nalazi se Hrvat Josip Broz Tito, Hrvat Ivan Ribar, i šta ti ja znam ko se sve ne nalazi, samo Srba među njima nema. Među njima treba posle Miloša Obilića i Karadorda da predstavlj

Srbe Moša Pijade Jevrejin". Onda piše kako ima tamo Kineza, Crnaca, Italijana i poneki Srbin se nađe, koji se za ljubav komunističke ideologije potpuno odrodio od svoga naroda. Jonić je za svaki broj *Srpskog naroda* kao vladinog lista pisao članke što su obilovali parolama komunističke bande, međunarodni ološ. Teško je ustanoviti ko je od koga preuzimao tu vrstu parola koje su bile podudarne u Gebelsovoj, Nedićevoj, Ljotićevoj i ravnogorskoj propagandi.

Uništite crva koji nagrizava srpsko telo. Ne zaboravite svaki onaj koji se usteže da pođe u ovu svetu borbu ubica je svoje dece i svoje otadžbine...

Nedićev režim je bio oprezan. Upozoravao je na sva izvorišta ljevičarsko-komunističke propagande. Dešava se da se u putničke vozove uvlače Cigani kao pevači i muzikanti i time stvaraju nered, sakupljajući bakšiš i omogućavajući time sebi zaradu. Između ostalih pesama čuju se i pesme koje su daleko od toga da predstavljaju duševno stanje naroda i njegove rodoljubive osobine, čak i pesme koje nose levičarsko-komunistički karakter. Ovakve pesme ne pomažu moralnom vaspitanju naroda. Sve ovo vi sa vašim osobljem ravnodušno gledate. Krajnja je težnja da naš saobraćaj treba da pruži sliku dostojanstva reda i stvori utisak organizacije i duha koji vlada u našoj zemlji.⁴⁰⁸

Slavoljub Vranješević u službi Nedićevog režima na sudenju ravnogorskom pokretu objasnio je kako su pripremani proglasi koji su štampani u režimskim listovima. Proglasi su bili rezultat zajedničkog rada više lica.⁴⁰⁹

FABRIKOVANJE BROŠURA U SLUŽBI OKUPACIONE I KVISLINŠKE PROPAGANDE

U istom propagandnom kolu je i Lazar Marković. Autor je brošure *Novo ili staro. I pošto građanske nekomunističke stranke nisu uopšte u mogućnosti da u današnjim prilikama razviju ma kakvu akciju ostaje jedino ravnogorski pokret kao brana protiv komunizma i kao zatočenik narodnih sloboda i narodnih prava* - pisao je Marković u toj brošuri.

408 Pov. br. 990 od 26. VI 1942. godine se zabranjuje pjesma i muzika u vozovima.

409 Parastosno rehabilitovanje kvislinga Milana Nedića, koje je činio dešavao patrijarh Pavle u najpoznatijoj beogradskoj crkvi, prenošeno je i na TV Studiju B 6. II 1999. godine u 17 sati. Znači li to da narod treba da zaboravi da je pod rukovodstvom M. Nedića, zajedno sa okupatorom, pobijeno oko 80.000 antifašista samo u Jajincima kod Beograda. Tim žrtvama treba održati pomen, a ne izvršitelju ili nalogodavcu za te zločine.

Politika je 13. maja 1993. počela da objavljuje feljton pod naslovom *Ekskluzivni izbor iz knjige - 100 najznamenitijih Srba*. Ta izdavačka kuća bila je i jedan od sponzora te knjige. U knjigu je uvršten i Milan Nedić, a izostavljeni antifašistički velikani iz redova pripadnika srpskog naroda - počev od Marka - Aleksandra Rankovića, Koče Popovića, Miloša Minića i dr. Isti list je 12. IV 1997. najavio za 13. april održavanje pomena za Dimitrija Ljotića i Milana Nedića, predsednika vlade nacionalnog spasa 1941-1944 kao i svim izgubljenim i streljanim pripadnicima Srpskog dobrovoljačkog korpusa 1941-1945., kao i svim pomrlim u zemlji i inostranstvu.

I zato sva pričanja, šaptanja, agitovanja i zagovaranja o novom treba dakle otkloniti i odbaciti kao čisto komunističku propagandu ili kao propagandu koja služi ciljevima komunizma makar da to neki naivni ljudi koji propagiraju novo i ne vide usled svoje zanesenosti i zaslepljenosti, u koju su upali veštím radom komunističkih agitatora. Tek kada narod bude slobodan i kad može da se osvrne na sve strane i osmotri situaciju, piše Marković u toj brošuri početkom 1944. godine, tek onda će moći da kaže da li hoće nešto 'novo' i kako 'novo'. To je isključivo pravo naroda i krajnje je vreme da se prestane jedanput sa tutorisanjem i uzurpiranjem narodnih prava. Sam narod će izvesti sve radikalne reforme i u političkim i socijalnim pitanjima i to bez komunizma i bez ičije diktature pa dakle i diktature Komunističke partije neizmerna većina našeg naroda i to je put da se sa uspehom suzbije komunistička propaganda.

Po Markoviću je general Mihailović i njegova vojska i sav narod, koji daje tu vojsku i ide za vojskom, svi se oni ne bore za nešto neodređeno, neizvesno, nejasno ili novo nego se bore za kralja i otadžbinu, za svoju i nezavisnu državu. U vezi sa novim u zemlji, za šta se bore komunisti, i sa novom Evropom koju hoće da stvaraju Nijemci, Marković je izjednačio sa Titom i njegovim, kako kaže, ustaško-hrvatskim oslobodilačkim pokretom koji se vodi pod boljševičko-partizanskom firmom, jer se vidi da Tito i njegovi Hrvati traže novu Jugoslaviju zato da bi u takvoj Jugoslaviji srpski narod, iskasapljen od ustaša, imao da igra podređenu ulogu i da služi Hrvatima. Razumljivo je da Hrvati traže ovakvu novu Jugoslaviju, ali da Srbi imaju interesa da sami sebi odrežu glavu, to nijedan normalan čovek neće moći tvrditi.

Na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. godine⁴¹⁰ Lazar Marković je izjavio kako je on to napisao pod utiskom jednog govora koji je na londonskom radiju održao Rudolf Bičanić. Kako navodi Marković, Bičanić je u tom govoru pozivao sve Hrvate bez razlike da se svrstaju u redove partizana. Objašnjavao je da je interes Hrvata da pristanu uz partizane zato što je na čelu toga pokreta Hrvat Josip Broz Tito. Marković je i citirao navodne Bičanićeve riječi: *Mnogi Hrvati neće da pridu tome pokretu zato što se uz Josipa Broza Tita nalaze Srbi. Međutim, ja izjavljujem, kaže Bičanić, to nisu oni Srbi koji su upravljali Jugoslavijom 20 godina. To su drugačiji Srbi koji imaju na Hrvate drugačije poglede.* Marković nije mogao da shvati da postoje dvije vrste Srba kada je riječ o njihovoj usmjerenosti prema borbi protiv fašističkog okupatora.

U spomenutoj brošuri Marković se osvrće i na pozivanje na Rusiju. *Prema tome špekulisanje sa Rusijom i pozivanje na Rusiju spada u one zablude, koje se nepotrebno bacaju u narod, da bi se rastrojila i oslabila otporna snaga srpskog naroda. Protiv toga treba raditi svim sredstvima da se narod obavesti i da ima jasnu sliku o položaju... Komunistički agitatori trude se naprotiv da u tom pogledu stvore zabunu i odvrate narodnu pažnju od našeg glavnog cilja...*

410 Dokumenta, str. 1177

Pa se ponovo vraća na Dražu i ravnogorski pokret. *Ove nacionalne osnove daju snagu i autoritet Dražinom pokretu, i zato svi građani moraju da slušaju naredbe Dražine organizacije. To su zakonite naredbe naše države u borbi, u ratu sa jednim moćnim neprijateljem...* Danas je jedan od najbitnijih interesa naroda da Dražin pokret bude toliko jak i snažan da smrví svakoga koji se njemu suprotstavi - piše Marković. *Ne treba se dakle boriti za nešto novo, nego za staro sjajno vreme u slobodi i nezavisnosti, u izobilju svega, kako je bilo u našoj zemlji pre rata - kaže on valjda obuzet nostalgijom iz vremena Kraljevine Jugoslavije kada je, možda, samo njemu to staro vrijeme bilo sjajno u slobodi i nezavisnosti, pa i u izobilju svega.*

I kada govori o terororu nad Srbima u NDH on krivicu za te zločine pripisuje svim Hrvatima. *Sa upravo životinjskim besom bacili su se Hrvati na nezaštićeno srpsko stanovništvo.* Ne kaže da su genocid nad Srbima počinili ustaše nego su ustaše identifikovane sa hrvatskim narodom. *Hrvati su tim svojim niskim zločinačkim instinktima izgubili pravo da se smatraju kao narod. Oni su pre jedna horda na koju bi trebalo primeniti posebne mere i poseban postupak.*

Marković je napisao više publikacija o srpsko-hrvatskim odnosima. Napisao je u ratu i brošuru *O Hrvatima*. Svojom tvrdnjom da su svi Hrvati jedna horda na koju treba primeniti posebne mere i poseban postupak autor te brošure izjednačio se sa Gebelsovom propagandom po kojoj pojedine narode treba istrijebiti i pobiti. Kao Jevreje, primjerice. Kao da je usvojio Gebelsovu antisemitsku liniju koju je trebalo primijeniti na Hrvate. *Sam Zagreb, glavni grad Hrvatske, smatran je kao polujevrejski grad, kao jevrejski centar za Balkan. Hrvatska inteligencija i srednji stalež, sa malim izuzetkom, bili su zatrovani jevrejskom krvi.* Uz naslov svoje brošure *Staro ili novo* Marković je dodao *Srbima na razmišljanje*, a htio je, kako je objašnjavao, da taj sadržaj posluži ljudima iz pokreta Draže Mihailovića. U Nacionalnom komitetu ravnogorskog pokreta Stevan Moljević je štampao Markovićeve brošure *O Hrvatima*.

Pogledajmo istini u oči je naslov brošure koju je 1941/42. napisao T. Dinić kao ministar unutrašnjih poslova u vladi M. Nedića u Beogradu. Dijeli je po međunaslovima *Elementi bitnog razaranja Jugoslavije - Judomasonski London glavni nosilac rastrojstva i propasti Jugoslavije - Francusko-engleski odnosi - Englesko-srpski odnosi... Italija i njena akcija protiv Jugoslavije - Bugarska i njena akcija - Akcija iz bivše Austrije - Hrvatsko pitanje - Ubistvo kralja Aleksandra - Zaključak... Kad je Engleska u grčko-turskom ratu videla da se prevarila u računu i da je Grčka počela da trpi poraze u tom ratu, koji je bio poveljen po intencijama Engleske, Engleska je tražila od regenta Aleksandra da uputi jednu srpsku armiju u pomoć Grčkoj. Kad ovaj nije pristao ona se bila okrenula.*

Za cjelinu četničkog pokreta u BiH nije postojao ni jedan list. Pokušavano je da se odsustvo lista nadoknadi, u pisanoj propagandi, lecima i proglasima. Izdavali su ih Dražini izaslanici na ovom području, komandanti i komande četničkih formacija.

U Bosni i Hercegovni u periodu od 1941. do 1945. godine četničke grupacije su širile štampu koju su im slali nedićevci i ljotićeveci iz Beograda, te četničke organizacije Draže Mihailovića iz Srbije i Crne Gore.

U Sarajevu je registrovan četnički bilten koji je umnožavan na ciklostilu pod nazivom *Glas Romanije*. Četnici su u ovom slučaju preuzeli ime ustaničkog partizanskog lista koji je izlazio u Šekovićima 1941. godine.

BROŠURE Ako je bila siromašna u njihovoj izvedbi, onda je bila dosta obimna u dopremanju iz Srbije i Crne Gore. Među takvim materijalima najmanje je, doduše, listova i časopisa (čija doprema iz Beograda nije bila jednostavna), a najviše letaka, a posebno brošura najčešće iz Beograda. Evo samo nekih od njih.

Osnovi pravog srpskog rodoljuba je brošura povodom govora predsjednika srpske vlade Milana Nedića u Beogradu. U tom obliku su i *Reči generala Milana Nedića srpskom narodu i omladini*, pa opet *Govori generala Milana Nedića* sve iz 1941. godine. *Provokatori na delu* je ilustrovan brošura bez oznake izdavača, štampana u Beogradu odakle potiče i *Šta treba da zna srpski seljak. Za što nisam komunista; Krvava lista komunističkih zločina - ko su dželati srpskog naroda?* Slična je sadržina brošure *Ko su oni? Uzroci našeg poraza* situirani su u pet odlomaka: (1) Vojna komanda, (2) Radio-London, (3) Internacionala, (4) General Simović i (5) Ministar Konstantinović. Velibor Jonić je napisao *Srpski narod u kandžama Jevreja* - porazna svedočanstva iz Talmuda i Šulnai Aruha i primena njihova u sadašnjosti, a dr. Lazar Prokić *Jevreji u Srbiji*. Jedna od brošura je i *Slobodno zidarstvo i masonerija*, pa *Borba za oslobođenje Evrope* - govori fon Ribentropa, ministra inostranih poslova Rajha u Berlinu 26. novembra 1941. godine. *Oklopna kola prodiru; Govor vođe i kancelara Rajha Adolfa Hitlera pred nemačkim Rajhstagom; Zašto i kako je oslobođena žena u SSSR-u; Protokoli siamskih mudraca i jevrejska zavera; Jevrejsko pitanje; Selo i seljaci u današnjoj Rusiji; Industrija u SSSR-u* - iza kulisa sovjetske propagande. O Rusiji su još i neki drugi naslovi kao što su *Sovjetski radnik; Sovjetska unija i slavenstvo; Kroz Staljinovu liniju; Progoni pravoslavne vere i crkve u sovjetskoj Rusiji; Šta je u snu vidio seljak Jovan Petrović, a šta nas uči stvarnost; Komunisti protiv Srba i Srbije; SSSR nije radnička niti radna država; Duhovni život u SSSR-u; Saslušavanje uhvaćenog komesara; Komunizam u teoriji i praksi; Svedočanstvo iz Ukrajine; Deca u SSSR-u; Šta se zapravo dešava u nemačkoj industriji naoružanja; Položaj žene u sovjetskoj porodici i boljševičkom društvu; Selo i seljaci u Sovjetskom Savezu; Ruski narod pod jarmom komunizma; Evo šta je boljševizam; To je sovjetski raj - šta nam pišu naši sinovi s istočnog bojišta. To je Engleska - jesu li Englezi prijatelji malih naroda; Poruka jednog Engleza srpskom narodu; Profiti ratne industrije u SAD; Šta će biti; Ruzvelt želi pošto-poto da ne dođe do mira; Engleska u rukama Jevreja; Naši komunisti o sovjetskoj uniji; General Nedić čuva Srbiju; Komunisti protiv Srba i Srbije; Patrijarh Varnava protiv komunizma; Proglas vođe Rajha; U tvojoj ruci leži sudbina Srbije.*

Znatan broj naslova iz ovog oblika propagandnog djelovanja u Srbiji, ali i u Bosni i Hercegovini, posvećen je Adolfu Hitleru. *Adolf Hitler: U ovoj borbi pobeđiće istina. Istina je, međutim, kod nas*, pa *Govor vođe Rajha, Vođa Rajha pred starom gardom, Proklamacije vođe Rajha*. Tu je i *Zbirka pesama - protiv Moša i ološa, protiv Tita i bandita*. Objavljena je i brošura *Ravna Gora uskrsnuće nove Jugoslavije*.

GLASILA RATNIH ZAROBLJENIKA U LOGORIMA I ČETNIŠTVO

*Kad bi se te 'Usmene novine' (zarobljenika u logorima) klasificirale - bilo ih je partijskih, novina pod uticajem partije kojoj je pripadao urednik, proengleskih, neutralnih, pročetničkih i pronacističkih.*⁴¹¹

Oko 300.000 pripadnika kraljevske jugoslovenske vojske prikupljeno je u toku aprila i maja 1941. godine i odvedeno u njemačke logore rasute po cijelom Hitlerovom Trećem Rajhu. Zarobljenici su bili prosječni građani - seljaci, radnici, profesionalni vojnici i oficiri, generali, trgovci, činovnici, učitelji, nepismeni, pismeni, poluintelektualci, intelektualci, ljudi iz svih krajeva zemlje, najrazličitijih zanimanja, shvatanja, dijelom politički orijentisani, u ogromnoj većini politički dezorijentisani, zbunjeni i zaplašeni.

Za oko 15.000 aktivnih i rezervnih oficira zarobljeništvo je značilo gotovo potpunu izolaciju i otcijepljenost od svijeta, prekid veza sa porodicama, sa zemljom, sa svim što se zbivalo izvan žica. Nacisti su odlučili da *prevaspitaju* oficira, da bi oni *prevaspitani* prevaspitavali vojnike. Zarobljenicima je davano malo hrane i mnogo - propagande s ciljem da se izgadne, zaplaše, dezinformišu, demorališu. Nacistička štampa je ušla u logore. Čak su zarobljenike o događajima u Jugoslaviji i svijetu informisali na maternjem jeziku.

Već 15. juna - lipnja 1941. pojavio se u Berlinu prvi broj *Ilustrovanih novina*, namijenjenih samo zarobljenicima i dijeljenih po logorima, besplatno. Nisu naznačeni urednici ali se među korisnicima novina znalo ko ih uređuje - iz Beograda Siniša Timotijević i Bora Marković. Pored lista, u logorima i u logorskim barakama su instalirani zvučnici. I u novinama, i putem zvučnika je govoreno o pobjedama sila Osovine na kopnu, na moru, u vazduhu. Rekrutovani su, iz redova zarobljenika, i urednici *Zidnih novina*. Logori su zatrpani beogradskom kvislinskom štampom: *Novo Vreme, Obnova, Kolo* i drugi listovi. Tako i iz Zagreba. Uticaj ove propagande, kombinovan metodama zatrašivanja i pritisaka, bio je vrlo veliki: ljudima je ovladala skepsa i uvjerenje

⁴¹¹ S. Karaoglanović, *Štampa ratnih zarobljenika u logorima*, *Novinar*, 157 i d., 3-4, 1968., Beograd.

da je njemačka ratna mašina nepobjediva. U takvom ambijentu je nastala tzv. *Nirnberška izjava* u oktobru 1941. godine u Oflag-u XIII/B u Nirnbergu gdje se nalazilo oko 9.000 aktivnih i rezervnih oficira (te gotovo svi zarobljeni generali). Više od 97 odsto njih je potpisalo izjavu u kojoj piše: *Najenergičnije osuđujemo komunističke monstrume kao i one individue zavedene i zabludele koji su im se pridružili, njihov izdajnički rad koji ima za cilj uništenje srpskog naroda i njegove budućnosti... Činimo apel za srpski narod da se stavi na stranu generala Nedića, jednostavno, kao jedan čovek i da ga pomogne energično u njegovoj borbi protivu komunističkih čudovišta.*

Kad se dovode u logore, zarobljenici su iscrpeni usljed gladovanja. Prve zarobljeničke novine imale su i zarobljeničku formu - bile su to *usmene novine*. Ali, prije njemačkih listova koji su, preko logorskih komandi, stizali legalnim kanalima, počele su da prispijevaju i ilegalno. Doturali su ih Francuzi, jer su u prolaznim logorima zarobljeni oficiri prebacivani iz logora u logor, u jednom stalnom logoru štampa je čitana individualno i grupno, ali i tumačena. Među poznavaocima njemačkog jezika počeli su u njemačkim novinama tražiti i ono što je *između redova*, jer su usmene novine imale antinjemačku notu. Usmene novine su opredjeljivale slušaoce s obzirom na urednike koji su izlagali blisko njihovim ubjeđenjima. Tako su pravljene dnevni pregledi, nedjeljni pregledi novina, svi su koristili nacističku štampu i vijesti njemačkih radiostanica, pa nedićevsko-ljotićevsku štampu, informacije koje su stizale u logor preko zarobljenika-vojnika i njemačkih stražara.

U logorima za vojnike njemačke logorske vlasti su inicirale legalne listove-biltene. Kucani na matricama, šapirografisani i dijeljeni po logorima i radnim komandama - *Zarobljeničke novine*, *Srpski Glasnik*, *Naši Dani*, *Naše Ogladalo*. Donosili su poneku pjesmicu, poučan tekst, izvještaj o prispjelim paketima, pouke o ishrani, higijeni i sl. Logoraši su korumpirali i stražare, pa unijeli i radio prijemnik u logor i na osnovu emisija pravili biltene ilegalno. Osnovan je i ilegalni list 7 jer je izlazio jednom nedjeljno - imale su svog urednika, ilustratora, saradnika i tehničko osoblje koje se staralo o izradi lista i njegovom dijeljenju po barakama. Štampan je samo u jednom primjerku, dostupan organizovanim drugovima. Štampano je 14 brojeva a u njemu su saradivali Oto Bihalji Merin, Sima Karaoglanović, Miroslav Vitorović, Milan Bogdanović, Stevan Jakovljević, Ljuba Maksimović, novinari, književnici, univerzitetski profesori i dr. Na list 7 nadovezao se i list 37, pa časopis *Glasnik*, *Naše novine*, *Izraz*, pa humoristički logorski listovi *Galama*, *Novo vreme*, *Popara*. U *Vesniku* iz 1943. godine mogu se naći priloge: *Na pragu 1944. godine*, *Razvoj ideje Narodnog fronta*, *logorska karikatura*, *Zloupotrebe nacionalne podvojenosti u Jugoslaviji*, *Vojnici u našem logoru*, *Vojni pregledi*, *Događaji u svetu*, *Kulturni rad*, *Sporazum Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vlade dr Šubasića*, *Deklaracija predsjednika Kraljevske vlade*, *Izjava Maršala Tita*, *Pariz je slobodan*, *Dva Ilindena*, *Logorska hronika*. Sima Kraoglanović piše da je najveći broj onih koji su 1941. potpisali *Nirnberšku izjavu* već 1944. godine 24 dana odbijali da prime hranu iz logorske kuhinje sve dok zahtjev većine nije prihvatila

logorska uprava a vezano za prava koja proističu iz Ženevske konvencije što je komanterisao i BBC. Štampana je i brošura u kojoj se obrazlaže kako svaki naš vojnik i radnik u Njemačkoj ima danas da bira: *ili da se opredeli za NOP, njegovu vojsku i velike saveznike Englesku, SAD i Sovjetski Savez, ili da pomaže izdajnike koji su upropastili zemlju i koji ne žele slobodu Jugoslaviji. Trećeg puta danas nema ni za koga*. U brošuri su NOP i maršal Tito okvalifikovani kao *predstavnici sutrašnje slobode, a predstavnici izdajničke politike - Nedić, Ljotić, Draža Mihailović, Pavelić. Opredeliti se za NOP znači opredeliti se za narod, a opredeliti se za izdajnike - znači onemogućiti sebi povratak u Jugoslaviju.*

Kako navodi Dragoljub Petrović (*Jugoslavija u antifašističkom ratu*, Bgd, 2001., str.165), bilo je pokušaja da se u zarobljeničkim logorima organizuje, kakav-takav, kulturno-zabavni život. U nekom od krugova zarobljenika nastali su stihovi sa arijom interpretiranom po okončanju Drugog svjetskog rata kada su se logoraši vratili u zemlju.

U zemlji raj nas čeka / u pismu pišem svom. / Kad mine ratna jeka / sagrađićemo dom. / U bašti naše sreće / cvetaće crveni svet, / za bedu znati neće / budući novi svet.

Deseti dio

**PROPAGANDNE INSTRUKCIJE
U SUKOBU SA PRAKSOM**

NJEMAČKI GENERAL LÜTERS O ČETNIČKOJ PROPAGANDI

Zanimljiva je ocjena njemačkog generala Lütersa o četničkoj propagandi. Tu ocjenu on iznosi u svom izvještaju upućenom Glavnom stanu 5. maja 1943. godine. Evo šta je on napisao u tom svom izvještaju:

PROPAGANDA

Smernice DM-a (Draže Mihailovića) iziskuju uspostavu nadmoćnosti srpske kulture nad svim balkanskim narodima. Mesijansko poslanje za vođenje Balkana mora se propagandistički rukovoditi. Usprkos priznanja da Rusija vodi rat iz nacionalnih pobuda, komunizam se u vlastitoj zemlji mora svim sredstvima pobijati. Kritika stare jugoslovenske vlade mora se energično dalje nastavljati kao vojna protiv podmitljivosti i lenosti. Težište nalazi se u duhovnoj borbi protiv komunizma.

Sredstva propagande su radio, novine, letci i zborovi. Emisiona stanica 'Karadorđe', verovatno iz Egipta služi za propagandu.

Lica na koja se ta propaganda odnosi (osim radia) je uglavnom ograničena na hrvatske domobrance i na Muslimane. Domobranci su pozivom na Mačeka i Radića pozvani da prebegnu, ali bez uspjeha pomena vrednog. Ukoliko se letci odnose na ustaše, sadržavaju samo pretnje (kuršum i kamu).

Sadržajno se dele na oglašivanje neprijateljskih vojnih izveštaja, opšte vesti, govori članova emigrantske vlade u Londonu, pobijanje hrv. propagande 'Siva knjiga', izveštaji o vlastitim vojnim podvizima i njihov stav prema nemačkim govorima i publikacijama.

Četničke redovne publikacije pomena vredne sledeće su:

1) VIDOVDAN, nekoliko stranica litografisanih. Sadržaj mu je radio-vesti, izveštaji o zvaničnom životu emigrantske vlade u Londonu i iskorišćavanje ustaških zverstava,

2. RAVNA GORA kao pod 1.

Propaganda sa 1918. godinom nije postigla nikakvog uspeha jer nije ni po opsegu ni po nametljivosti dovoljno širena. Jedino je na kraju mnogih letaka pominjana 1918.

Tim više mora se naglasiti da nacionalne i kršćanske ideje i simboli, ističu razliku od komunističke propagande, 'Čast i sloboda', 'Križni put Golgote', 'Svetlonosci' i 'Vaskrsenje' su izrazi koji se stalno ponavljaju, a koji uostalom ukazuju na jaki uticaj pravoslavnog svećenstva na političku borbu.

Ton propagande je većinom preteći i hvalisav, a s druge strane opet kršćansko-patnički i zvuči često po tonu panslavističke carističke Rusije.

U poređenju sa komunističkom propagandom, četnička je u svakom pogledu slabija. Po opsegu je upravo beznačajna (nema tiskara ni biroa za propagandu), sadržajno siromašna idejama, po formi jednostrana i dosledno skoro bez dejstva. Naročite prop. akcije su nepoznate, pojačanje se tek oseća kad politički položaj

da se nashatiti skorajnji prevrat. Važan razlog za slabi uspeh DM - propagande ne-
sumljivo postoji u nepomirljivosti jezika i u doduse časnom ali sasvim nespretnom
isticanju celokosrpskih misli i ciljeva.

Original cijelog teksta na njemačkom nalazio se u Saveznom SUP-u u
Beogradu. Citirani tekst prijevoda o četničkoj propagandi uzet je iz Hrvat-
skog državnog arhiva u Zagrebu, iz Fonda Zemaljske komisije za utvrđivanje
zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ), Glavni urudžbeni
zapisnik (GUZ), br. 2.549/46. Tu je tek dio Lütersova teksta.

ČETNIČKA PROPAGANDA U URBANIM SREDINAMA

S ratnim i oružanim srasli su i propagandni sukobi

Osnovne zadatke što proističu iz suštine parole *Srbi na okup* formulisale su instrukcije za nacionalnu propagandu. Ta propaganda je imala specifične oblike u urbanim sredinama i gradovima. Izvan njih se odvijala otvoreno, dobijajući prilagodljive forme, a po sadržajima i u urbanim i u ruralnim sredinama je smišljena: razbiti NOP i njegovu propagandu. I ta su područja postala poprište sudara dviju ideologija. Urbane sredine su najčešće pod permanentnom okupacijom. U njima su žestoko suzbijani bilo kakvi pokušaji propagiranja ideja i politike suprotne interesima okupacionih vlasti. Raspačavana je, i pored toga, ilegalna partizanska štampa, bilteni, proglosti, leci koji su tajnim kanalima dospijevali u gradske centre. Tamo se sukobljavala i sa okupacionom, i sa kvislinškom i sa četničkom propagandom. Svaka je, zbog svojih potreba, nastojala da pobije i obezvrijedi lažnu propagandu svojih protivnika.

U gradovima, međutim, četnici nisu uspjeli da uspostave svoju jaču organizaciju. Razbijene snage režimske predratne politike i građanskih strana u vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije nisu se mogle oporaviti i organizovanje ispoljavati. Nosioci te politike dijelom su prebjegli u Nedićevu Srbiju, dijelom likvidirani u prvim mjesecima ustaškog režima, koji je žestoko i frontalno udario protiv srpskog naroda. Oni su svojom profašističkom politikom iz posljednjih doratnih godina izgubili širu podršku napose omladine, radnika i inteligencije. I ustaški režim, čak i kad je otvoreno išao u akciju sa četnicima protiv NOP-a, i kad im je pružao pomoć, odlučno se suprotstavljao akcijama kojima bi se ispoljavalo velikosrpsko nacionalističko osjećanje. Četništvo se, s jedne strane sa okupatorom, kvislinzima za njihove potrebe ujedinjavalo protiv komunističke opasnosti. Na drugoj strani se, nošena šovinističkom mržnjom prema nesrpskim narodima, u brojnim kontroverzama kretala i četnička propaganda.

Ona je ponajviše vršena usmenim putem, podsticanjem konfesionalnih nacionalističkih i šovinističkih osjećanja u srpskom življu. U gradovima i na

prostorima koji su predstavljali oslobođeni teritorij pod vlašću NOP-a bila je zakamuffirana i prikrivena, da bi se izrazila tek kad su četnici počeli nedvosmisleno da napadaju partizanske borce deklarirajući se istovremeno protiv otvorenog sukoba sa okupatorima. Polazilo im je za rukom da smišljenom agitacijom i potajnim djelovanjem unutar NOP-a i među stanovništvom srpske nacionalnosti pokolebaju dio boraca u partizanskim jedinicama.

Sve su strane u propagandnom ratu imale svoje pristaše i simpatizere u gradovima. Svaka od njih je negdje više, negdje manje potpomagana i u stanovništvu tih mjesta.

POKUŠAJI SA TAJNIM PROPAGANDNIM KOMITETIMA

U svom memorandumu, u trećem odjeljku, pod naslovom *Društveno uređenje dr. Stevan Moljević piše o slobodi ličnosti, lične inicijative i lične imovine, s tim da ta sloboda ne sme biti zloupotrebjavana*. U tom dijelu, posve uopšteno i šupljim frazetinama, piše da *sloboda misli, sloboda vere i sloboda štampe ima takođe biti obezbeđena, ali ne sme biti zloupotrebjavana*.

Štampa ima da služi narodu i državi, te podizanju javnog morala - piše Moljević u tom memorandumu.

Od takvih načela, pogotovo kad se tiču budućeg vremena i uređenja zemlje nakon završetka rata, nikakve koristi nije imala praksa četničke propagande pri djelovanju u ratnom košmaru. U vodstvu su uviđali da je neophodno brzo činiti nove iskorake u organizaciji i svakodnevnom podizanju praktične djelatnosti ove vrste. Polazeći od takve potrebe, Mihailović je 5. marta 1942. godine pisao Baji Stanišiću, jednom od svojih glavnih predstavnika u Crnoj Gori. On u tom pismu smatra, prvo, da treba ujednačiti *našu već postojeću propagandu*. Treba je, uz to, proširiti i dati joj što većeg zamaha. To su razlozi zbog kojih je *nameran da se obrati za saradnju najuglednijim ljudima Crne Gore, a prvenstveno intelektualcima*. On se, kako to pismo pokazuje, bavio mišlju i kao neposrednu potrebu isticao stvaranje *tajnih propagandnih komiteta*. *Bilo bi prema tome* - piše on - *od prešne potrebe da u glavnim mestima obrazujemo tajne propagandne komitete od ljudi koje bismo prethodno upoznali sa opštim smernicama naše akcije i sa kojima bismo utvrdili najbolje metode rada*. *Treba učiniti sve što se može da se zdrav duh koji uglavnom vlada, održi i još podigne, da se u klici ubiju još postojeća zarazna gnezda, i da se narod upućuje pravim putem kako bi se dan oslobođenja dočekao u što zdravijim prilikama*.

Iz ovih razloga ja Vas molim da proučite koji bi ljudi sa Vaše teritorije mogli doći u obzir i da mi njihov spisak sa eventualnim Vašim napomenama dostavite, kako bi se što pre moglo preći na rad.

Mihailović na kraju moli Bajru Stanišića da ovo smatra kao hitno. Čim me obavestite ja ću utvrditi plan i mesto sastanka mojih predstavnika sa njima.⁴¹²

Šahovička konferencija - Dobrim dijelom i radi toga je, eto, održana šahovička konferencija. Trajala je tri dana - od 30. XI do 2. XII 1942. godine. Na njoj su izabrani predstavnici koji su organizovali propagandne komitete sa centralnom sekcijom za Crnu Goru, Boku i Stari Ras. Uvedena je orijentacija za obrazovanje sreskih odbora pri četničkim sreskim komandama.

Sve to i mnogo šta drugo što je iskazano na toj konferenciji može se vidjeti i iz zapisnika druge omladinske konferencije četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Kolašinu 4. XII 1942. U skladu sa zaključcima prvodecembarske konferencije intelektualne omladine u Šahovićima četnički intelektualni omladinci su osnovali omladinsku intelektualnu sekciju četničke organizacije na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka. Osim centralne sa sjedištem u Kolašinu, oni su obrazovali sreske pri sreskim komandama.⁴¹³

Donesena je i posebna rezolucija. Iz nje, te iz stenograma ove konferencije, može se pročitati tačka 10 u kojoj piše da je štampa slobodna u okviru četničke ideologije. Naloženo je uništavanje ostataka partizana, a zatim da se razvije propaganda i za nju stvori Ministarstvo da izvede nacionalnu revoluciju. Istaknuto je da treba štampom suzbijati uverenje da su partizani jaki, da će doći partizani, treba razbiti zebnju i sumnju naroda da se ne uvede u avanturu.

U dokumentima konferencije se prepliću idealizovane, sasvim nerealne predodžbe o štampi u tadašnjim okolnostima ali i u onim koje su pretpostavljene za vrijeme nakon svršetka Drugog svjetskog rata. Zato što su zanimljive prenijećemo neka razmišljanja o štampi, njenom odnosu, ulozi u funkciji političke propagande i o četničkoj propagandi u tadašnjim ratnim prilikama. Govoreći o ulozi štampe, učitelj iz Berana DMITAR ĐUKIĆ smatra da kroz štampu treba da se formira javno mnjenje. *Dirigovana štampa je u totalitarnim režimima i slobodna u demokratskoj državi. Štampa treba da odgovara ciljevima četničke organizacije, ali da slobodna štampa nije preporučljiva, te da svaki pisac odgovara za svoj članak.* Milan Pantić, pravnik iz B. Polja, se zalaže da se smije pisati istina. Sloboda štampe onemogućava društvene potrese - smatra Pantić pa se zalaže za slobodu štampe u okviru četničke ideologije. Prof. Miloš Jovović je izvršio podjelu štampe na novinarsku dirigovanu i štampu privatnih izdanja knjiga i časopisa koji treba da budu cenzurisani. Milan Bandović je tražio štampu dirigovanu u pogledu četničkih ciljeva.

U diskusiji je štampa odvojeno tretirana od propagande, ali je rečeno da je to mišljenje neodrživo, pošto je istovremeno prevladajuća njena povezanost sa četničkom organizacijom i njenom ideologijom, u okviru koje i postoji. Milo Martinović, artiljerijski pitomac iz Andrijevice, tražio je samo istinu iznositi a

412 Dokumenti o izdajstvu..., dok. br. 7.

413 Dokumenti o izdajstvu..., dok. br. 8, str. 28.

ne propagandu. Milinko Radović je zahtijevao da se unište ostaci partizana, kao i manjine, a zatim i propaganda. Zalagao se za jedan propagandni centar u Kolašinu, a formiranje pododbora u srezovima. Tražio je propagandu za kralja, Otadžbinu, veru i verske običaje. Dušan Laušević smatra da je propaganda velika sila u svim državama, da se vodi sada i posle. *Privodenje borbe kraju, a sutra u novoj Jugoslaviji i Ministarstvo za propagandu kako bi se izvela nacionalna revolucija.*

Kod nas se ni dvojica ne slažu - mišljenje je koje je iskazao Gojko Grdinić iz Šahovića. Zato, po njemu, treba ideološki omladinu pridobiti za četničku organizaciju i izjednačiti mišljenja, a takođe pridobiti i starije. Vukašin Vračar je najprije ustanovio da imamo veliki broj neprijatelja. *Otimanje vlasti smo izvršili, čišćenje takođe i treba osvestiti zavedeni narod. Iznošenje neistine narod zove propagandom, a treba je nazvati - kulturni rad u narodu.* Tražio je stalni kontakt sa narodom. Štampa i radio izveštaji izazivaju sumnju kod naroda, da su neistiniti, *pominju se napredovanja Crvene armije, pa misle da su partizani jaki. Treba zaposliti intelektualce da rade temate iz četničke ideologije.* Blagoje Janković je zahtijevao kulturno-prosvetni rad da se zove rad intelektualaca, a ne propaganda. Podržao je stvaranje šireg odbora u Kolašinu i u srezovima pododbora za propagandu s tim da gusle i narodne pesme ne izostanu. Branko Drljević se zalagao za sve građane da budu odgovorni, dovesti ih u službu da se u propagandnom radu poveća broj članova, koji će izgrađivati jednoobrazno gledište po svim četničkim pitanjima - idejni sistem izgraditi i na taj način ih idejno povezati. Major Zaharije Ostojić je govorio o ravnogorskoj ideologiji, njenom postanku i razvoju, ranije i sadašnje zadatke i o Mihailoviću kao tvorcu te ideologije.

Vojislav Gojnić iz Brčela crmnička opština na saslušanju 8. decembra 1944. na Cetinju (dok. 88) kaže da je propagandni odbor imao za zadatak da propagira za nacionalni pokret i da organizuje propagandu u nacionalni pokret. Smisao propagande je *Borba protivu partizanskog pokreta i mobilizacija masa u nacionalni pokret.* Ovaj odbor dobio je od Glavnog akcionog odbora dva proglašenja. U prvom su bila žigosana partizanska djela počinjena na teritoriji Crne Gore u toku 1941/42. *Tendencija ovog letka bila je da ta djela prikažu kao protunarodna i zločinačka. Pozvan je narod na opšti ustanak protivu partizana, da se učini kraj njihovoj borbi. Drugi je bio objašnjen u istom smislu i slične sadržine.* Odbor je ove proglašenja pregledao, izvršio stilističke ispravke, a odobrio Akcionom odboru da se proglasi umnože i izdadu. Ovaj Odbor održao je svega tri sjednice poslije čega je prestao da funkcioniše.

Zaključci sa ove konferencije su u vidu letka sa originalnim potpisima kružili po Crnoj Gori i Sandžaku, po Srbiji, Hercegovini i zapadnoj Bosni, Dalmaciji i drugim područjima. Ni jedna riječ, i to je indikativno, nije izgovorena o borbi protiv okupatora, kvilinga i njihovih oružanih formacija. Čak je rečeno da učesnici konferencije u Šahovićima imaju na umu da su jedino došli na konferenciju radi dogovora za borbu protiv partizana. U letku se o štampi kaže da treba da bude glas pravde i istine, u službi nacionalne obnove; dnevna štampa - žurnalistika da bude rukovodena interesom naroda, a štamparska-izdavačka preduzeća moraju biti u državnim rukama.

**PROPAGANDA PO JEVĐEVIĆU I BAČOVIĆU:
"NE SPROVODIMO PROPAGANDU PO ŠABLONU"
Milan Šantić: "Naša propaganda je bedna i gotovo nikakva"**

UNUTAR ravnogorskog pokreta nisu svugdje objeručke i bez zavora prihvatane instrukcije za nacionalnu propagandu, koje su na teren prispijevale iz propagandnog centra na Ravnoj gori. Ponegdje su prešutno ignorisane. U nekim štabovima ih jednostavno nisu uzimali kao putokaz za akciju. Imali su svoje poimanje te aktivnosti različito od instruktivne. To se može vidjeti i po odnosu u praksi prema zahtjevima u tim direktivama. Da ih ne prihvataju pojedinci su saopštavali višim komandama, pa i Mihailoviću lično.

U svojoj zoni ne sprovodimo propagandu po šablону, koja nam je dostavljena.

Na Dražinu adresu to piše vojvoda Dobroslav Jevđević a s njim i major Petar Bačović. Jasno su mu to rekli u opsežnom izvještaju o problemima ishrane i odnosu prema Muslimanima i Italijanima. Izvještaj su otpremili na Ravnu goru u novembru 1942. godine.⁴¹⁴

Nisu nevažni razlozi neslaganja sa instrukcijama za nacionalnu propagandu, koje su nazvali šablonima. Niti da svoje neslaganje saopšte onom istom centru iz kojeg su te direktive potekle.

Narod je primitivan i nepismen, to je samo u toliko što su prošli kroz osnovnu školu, ali niti čitaju niti za čitanje osjećaju potrebu.

Odbacujući provođenje propagande po šablону, koja nam je dostavljena, to jest po instrukcijama za nacionalnu propagandu prispjelim sa Ravne gore, Jevđević i Bačović pišu Mihailoviću da oni preferiraju usmenu propagandu. Nju pisana riječ, kako kažu, ni izbliza ne može zameniti.

Najteže je za narod pisati, a većina redaktora naših "Vidovdana" nije tom poslu dorasla. Delovati mogu i biće čitani samo najkraći sastavi u kojima je sa malo reči sažeta neka velika misao jednostavnim narodnim jezikom, ili koja prigodna pesmica, koja se može i pevati.

U izvještaju upućenom Mihailoviću piše da za pisanje Jevđević nema vremena, a pogodnih novinara uprkos obećanjima iz Beograda ne dobivamo. Šantić (Milan, doratni novinar Politike - o.a.) fizički je slab i komotan i od njega ne možemo drugo tražiti nego da piše svoju knjigu. Mislili smo da dovedemo Grđića, ali sad zbog Birčaninove bolesti neophodan je u onoj zoni. Pristupili smo radi toga u glavnom usmenoj propagandi šaljući povremeno na teren narodne intelektualce iz sresa u srez, koji obilaze sela, drže sastanke i nevezano razgovaraju

sa narodom o svim pitanjima koja ga zanimaju. Imamo stalno u pokretu desetak takvih ljudi od kojih su najglavniji doktor Tošo Perović (Todoro Perović Tošo, advokat iz Trebinja - op. a.), doktor Ukropina (Vaso, sudija iz Trebinja), i bivši sreski načelnik Jojić (Milivoje, prije rata sreski načelnik u Bileći).

Šta Jevđević i Bačović kažu o usmjerenosti četničke propagande u zoni njihovog dejstvovanja? Agitacija je prvenstveno antikomunistička ali se narod također vrlo mnogo interesuje o budućem uređenju države. Poenta antikomunističke propagande nam je u tom, da bi formiranje komunističke Jugoslavije onemogućilo Srbima ne samo pravo na osvetu i naknadu žrtava, nego bi ih deklasiralo na građane drugog reda, pošto bi sve antisrpsko potražilo utočište u komunizmu. Ideju ravnogorske države narod prima sa oduševljenjem, a naročito se u narodu raširila krilatica, da se oružje neće polagati, dok se takva država ne ostvari. Najviše obrađujemo princip socijalne pravde u novoj državi, jer se tek sada vidi koliko je predratna zemljoradnička propaganda raspirila klasnu mržnju u narodu. Narod sa negodovanjem prima svako pominjanje imena Jugoslavije pa o njoj neće da čuje ni u konfederativnoj formi. Imamo također muku sa našom taktikom pomirljivosti prema poštenim Hrvatima i Muslimanima. Na pojedine hrvatske oficire koje smo rasporedili gleda se sa nepoverenjem, a još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu. Biće težak problem zadržati mase pri konačnom obračunu, da ne plate i pravim i krivim. Prilikom operacija u Bosni svjedoci smo bili najbestijalnijeg klanja dece od godinu i dve dana i to ne od pojedinaca, nego i od celih grupa. (Te zločine su četnici izvršili na području Prozora prilikom učešća u italijanskoj operaciji "Alfa - v. dok. 174). Iskonski instinkti počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši. Isto tako smo utvrdili niz slučajeva ordinarne pljačke, ali se na to moralo gledati malo blaže, jer je ceo kult naše prošlosti i nacionalna epopeja protkana sa tim pojavama. O pojavama komunista u Bosni govorimo u drugom izvještaju, u hercegovačkoj zoni ima ih u nevesinjskom srezu, nešto konjičkom srezu i u trebinjskoj šumskoj oblasti. Leteće brigade i njihove čete stalno su u akciji i svaku pojavu zagušuju u zametku. Najviše nam smetnja zadaje Petar Samardžić, koji je filokomunistički raspoložen, a ima nezajažljive ambicije, koje nisu ni u kakvom srazmeru ni sa njegovom sposobnosti, ni sa njegovom snagom u narodu. Da bi i tu akciju paralisali postavili smo po njegovom pristanku za komandanta nevesinjske brigade inženjera Zečevića Vladu sa tim, da na tom položaju ostane kratko vreme, dok sredi stvari. Ponavljamo iz prošlog izvještaja da ne postoji nikakva apsolutno opasnost od obnove komunista iznutra, ali da bi neka komunistička jaka invazija sa strane našla mali deo pristalica u krajevima, koje smo napomenuli. Nastojali smo da svakoj istaknutoj jedinici nabavimo radio-aparat, ali jedan deo aparata sad upotrebljujemo za radiostanice a sa druge strane netaktičnost londonskog spikera često nam više škodi, nego koristi. Mnogo uspeha imamo u Bosni sa rasturanjem fotografija naših vojnih manifestacija i pokreta. Sa tim operišemo i u neoslobođenim gradovima. Kada bi vi mogli da sa padobranom spustite jednog radiooperatora sa kamerom koji bi snimao naša popaljena i uništena sela, gradove u kojima smo

414 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.

*apsolutni gospodari i revije naših trupa, pa kad bi se sa tim materijalom operator sa podmornicom vratio u Englesku to bi ogromno podiglo u svetu našu akciju a ostalo bi istorijski dokumenat i za budućnost pa vas molimo razmislite o tome.*⁴¹⁵

“LAGANJE I HVALISANJE U MANIRU ČETNIČKE PROPAGANDE”

Domalo nakon toga izvještaja Jevđevića i Bačovića dostavljenog generalu Mihailoviću u novembru 1942. godine uzvratice doratni novinar *Politike* Milan Šantić. On je nakratko iz Hercegovine upućen na rad u područje Dinarske divizije pod komandom vojvode Ilije Trifunovića Birčanina. Šantić se na tom području suočio sa lažima i hvalisanjem kao manirnom četničke propagan-
području suočio sa lažima i hvalisanjem kao manirnom četničke propagan-
po cijenu obmana, treba održavati moral. Koristeći se razbiježnošću saobraća-
ja i nemogućnošću neposrednog obavještanja, četnički komandanti su se međusobno obmanjivali. Širene su laži o jačini snaga, o veličini teritorije pod njihovom kontrolom, o nepostojećim vojnim operacijama protiv okupatora, o uništavanju komunista i NOP-a, saradnji četničkih jedinica. Skrivane su svade, razmirice i surevnjivosti, razdor između jedinica i odreda. Šantić je na osnovu takvih zapažanja otuda poslao svoj izvještaj o stanju kod četnika Dinarske divizije. Adresirao ga je na majora Zaharija Ostojića, komandan-
ta *Istaknutog dela Vrhovne komande (IDVK) Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO)*. Nije, doduše, direktno apostrofirao dio Jevđevićevog i Bačovićevog mišljenja o njemu kao *fizički slabom i komotnom* novinaru od koga se u dnevnoj propagandi *ne može drugo tražiti nego da piše svoju knjigu*. Mislio je na to kad je *našu propagandu* (Jevđevićevu i Bačovićevu) nazvao *bednom i gotovo nikakvom*. Piše da *nije u pitanju njegova dobra volja ni trud koji ulaže nego zle okolnosti u kojima se nalazi i Srbi koji to ne dozvoljavaju*.

Krenimo redom. Milan Šantić 27. januara 1943. godine, dva mjeseca nakon izvještaja Jevđevića i Bačovića upućenog Mihailoviću, piše majoru Zahariju Ostojiću o stanju među četnicima iz *Slobodnih srpskih planina* Dinarske divizije.⁴¹⁶

Kao po pravilu svi lažu. I to mnogo i bezdušno. O sastavu svojih trupa, o borbenosti i junaštvu svaki će ispričati prava čuda, a kad dođeš ne teren lako ćeš se uveriti da od toga nema ništa. Vojvode čak priređuju demonstracije jedan protiv drugog. Pred svojom ličnošću i pred svojim sitnim, malim računicama bedni ljudi zaboravljaju najsvetije i najuzvišenije nacionalne interese. Različita politička mišljenja se međusobno glože i satiru, dok partizani nesmetano vrše svoj posao.

415 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.

416 Dok. br. 23, knj. 2, str. 115.

Milan Šantić piše Z. Ostojiću: *Partizani su razvili veliku aktivnost i otvorili strašnu kampanju protiv nas. Sada i oni traže anketnu komisiju.*⁴¹⁷ *Preko radija sam čuo da g. Idu Antoni (u to vrijeme ministar inostranih poslova Velike Britanije o.a.) vodi nekakve pregovore sa Moskvom o ujedinjenim snagama u Jugoslaviji koje bi trebale da vode borbu protiv neprijatelja. Mislim da bismo trebali našu politiku s Italijanima voditi nekako opreznije, sa manje huka i manje pričanja, jer se plašim da partizanska propaganda ne bude imala u inostranstvu više uspeha nego naša. Hrvati i partizani vode istovetnu propagandu protivu nas i ja te uveravam da će se oni brzo naći na zajedničkom frontu. Mi, međutim, čak ni sa domobranima ništa ne preduzimamo i to iz prostog razloga što je Jevđević monopolisao sve političke pregovore i izigrava nekakva ministra spoljnih poslova, a Ilija Birčanin u Splitu sa Hrvatima uopšte neće da razgovara. Našom neelastičnošću mi ćemo oterati sve Hrvate pod partizansku crvenu zastavu.*

Milan Šantić u tom planu razlaže i svoj stav prema četničkoj propagandi. *Naša propaganda je bedna i gotovo nikakva jer svak piše što mu padne na pamet najčešće vrlo hrdavo i nepismeno, upravo tako kako bi zadovoljio samoga sebe. Jednom rečju, periferiski šovinizam cveta. Prigovorićeš mi možda, da sam ja kriv što nemamo bolju propagandu. E, moj Zarija, bolje i o tome da ti usmeno govorim. Nije u pitanju ni moja dobra volja ni trud koji ulažem nego zle okolnosti u kojima se nalazim i Srbi koji to ne dozvoljavaju.*⁴¹⁸

OTKUD “ZAČMALOST I MRTVILO U NARODU”

Ambicije nesrazmjerne sposobnostima

*Narod je ostavljen sam sebi. Naši neprijatelji su vrlo stalni u propagandi, koja uspeva da izazove zabunu kod naših ljudi. Pitanje propagande mora se u najkraćem roku postaviti na zdravu osnovu.*⁴¹⁹

Razvijanje propagande podsticano je na sve načine iz vrha ravnogorskog pokreta, ali i nekih nižih komandi jedinica u raznim područjima zemlje. Sa Ravne gore je bezbroj *Strogo poverljivih* raspisa i *Raspisa za sve*, naredaba, radiograma i direktiva otpremamo svim komandantima, a pojedinim četničkim vođama u konkretnim situacijama. U mnogima od njih su nedvosmisleni i vrlo česti nalozi kojima se aktivnosti na terenu usmjeravaju i u pravcu razvoja četničke propagande.

417 Riječ je o noti koju su Vrhovni štab NOVJ-a i Izvršni odbor AVNOJ-a uputili 17. januara 1943. vladama Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i SAD-a o četnicima Draže Mihailovića. Tom notom se, pored ostalog, traži da saveznici upute komisiju koja će na terenu utvrditi ko radi sa okupatorom i ko prima pomoć od njega.

418 Dok. br. 23, knj. 2, str. 115.

419 Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 103, nap. 10.

Jedan od tih podsticaja je i referat majora Zaharija Ostojića od 4. IX 1942. godine. On iznosi zapažanja o nekim aktuelnim problemima rada štaba Vrhovne komande i potčinjenih sa prijedlozima rješenja.⁴²⁰ On se ravno godinu dana prije tog svoga refereta, 21. septembra 1941. godine, u blizini Petrovca na moru (u rukavcu Rijeka kod sela Krsca) iskrcao iz podmornice *Triumpf* (Triumph) zajedno sa jugoslovensko-britanskom misijom pod konspirativnim nazivom Bulzaj (Bullseye). Misiju su sačinjavali D. T. Hadson, britanski kapetan poznat i kao Bil Hadson, Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović, generalštabni vazduhoplovni majori, te Veljko Dragičević, vazduhoplovni narednik inače radio-telegrafista. Misiju je uputio SOE - Centar britanske uprave za specijalne operacije iz Kaira. Nakon njenog iskrcavanja prihvatile su je partizanske jedinice i dopratile do Glavnog štaba Crne Gore, Boke i Sandžaka.⁴²¹

Od tog iskrcavanja i dolaska u Mihailovićeve štab protekla je godina dana do trenutka kada je Ostojić, pišući svoja zapažanja, predložio *da se uzmu aktuelna pitanja po naš pokret u razmatranje*. Njegova se zapažanja tiču funkcionisanja štaba Vrhovne komande, potčinjenih štabova i jedinica, organizacije jedinica JVUO, rada obavještajne, sanitetske i službe snabdijevanja. Tu su i zapažanja o nedostacima u četničkoj propagandi. On piše: *Od 6. septembra prošle godine do danas, mi nemamo svojih novina. Lecij i predavanja su dosta retki i nepotpuni. Narod je ostavljen sam sebi i vestima Radio Londona, koje se slušaju vrlo nerado, jer su svi spikeri Hrvati. Posledica ovoga je začmalost i mrtvilo u narodu* - piše Ostojić iznoseći već gore citiranu ocjenu i poređenje četničke i neprijateljske propagande.

Ravnogorski pokret se od početka sučeljavao sa veoma ozbiljnim nedostacima u organizaciji i funkcionisanju svoje propagande. Upozorenja u tom smislu stizala su sa raznih strana. Na osnovu sugestija Zaharija Ostojića Mihailović je uputio raspis svim četničkim komandantima. U raspisu ih prekorijeva kako se *u mnogim našim krajevima oseća zastoj u aktivnom radu. Mnogi legalizovani delovi prešli su u mirnodopski život. Mnogi zaboravili da je rat, i da neprijatelja ima mnogo i svuda.*

Zaharije u tom referatu traži *da se pomoć naših saveznika koristi još više u propagandne svrhe. Treba je uveličavati, zbog dizanja morala naših ljudi, i bolje vere u što skoriju pobedu naše stvari. Samim tim, svim našim prijateljima se usta zatvaraju.*

U propagandi treba iskoristiti sve ovo kako bi se s jedne strane što više naškodilo našim neprijateljima, a s druge strane postigli što bolji rezultati na povezivanju i organizaciji naših jedinica.

To u prvoj polovini oktobra 1942. godine Mihailović piše Iliji Trifunoviću - Birčaninu povodom pregovora sa komandantima italijanske 2. armije o sa-

420 XIV. 2, dok. br. 164, str. 600. Ostojić je tada još bio na službi u štabu Vrhovne komande.

421 Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 103.

radnji u borbi protiv NOP-a.⁴²² Pa još dodaje: *Potrebno je da što više iskoristite sve intelektualce sa vaše zone, a one koji se ne budu hteli odazvati vašem pozivu predložite za lišenje čina odnosno izbacivanje iz državne službe za svagda.*

I u drugim svojim izvještajima Zaharije Ostojić govori o štampi. To je činio dok je bio na službi u Štabu vrhovne komande, ali i nakon što ga je Mihailović 11. decembra 1942. godine opunomoćio za rukovođenje operacijama protiv jedinica NOV-a i POJ-a u Bosni, Lici i Dalmaciji, Draža je time obavezao sve starije i povjerenike da izvršavaju njegova naređenja. Za izvršenje od njega dobijenih zadataka Ostojić je obrazovao štab koji se, krajem maja 1943. godine, pojavljuje pod nazivom *Istaknuti deo štaba Vrhovne komande*, a on kao komandant toga štaba. Rukovodio je svim važnijim vojnim operacijama sve do 2. aprila 1945. godine, kada je, opet Dražinom naredbom, ukinut.⁴²³ Dolaskom sa Ravne gore na teren, sa rada u štabu Vrhovne komande na položaj komandanta *Istaknutog dela komande jedinica istočne Bosne i Hercegovine*, Ostojić se suočio sa teškim problemima u četničkoj propagandnoj aktivnosti. *Molim da što pre počne izlaženje lista 'Sloboda ili smrt' i da se dostavlja što više propagandnog materijala.*⁴²⁴

Svijest i saznanje o slabostima te propagande proizvodila je *ambicije nesrazmjerne sposobnostima. Namjere su bile velike, ni za potcjenjivanje ni nastojanja, ali su rezultati u mnogo primjera izostajali* - pisao je dr. Nikola Kraljević u svojstvu šefa propagande Trebinjskog korpusa. S tim nedostacima se suočio i sam Ostojić po dolasku sa Ravne gore. Da su te praznine postojale i prije njegovog sudara sa vrelim terenom svjedoči prepiska četničkih komandanata vojvode Dobroslava Jevđevića i majora Petra Bačovića.

Dok propagandu komunista u istočnoj Bosni radi Beogradske blizine možemo uspešno suzbijati, akcija komunističkih snaga u zapadnoj Bosni je vrlo opasna, jer je narod neobavešten, a partizani mu dolaze direktno posle ustaške vladavine - piše Jevđević Bačoviću.⁴²⁵

O neobaviještenom narodu i akcijama komunističkih snaga u Hercegovini Dobroslav Jevđević obavještava Mihailovićevo izaslanika u ovom području Petra Bačovića u okviru izvještaja o vojno-političkoj i ekonomskoj situaciji. Izvještaj je poslao u julu 1942. godine, u vrijeme kada su se prije toga partizanske snage povukle iz Hercegovine. NOP i ustanak je tamo zapao u krizu. Skoro cijelu narednu godinu, do jula 1943., na hercegovačkim prostorima partizani su djelovali u teškim uslovima četničke vladavine. U Crnoj Gori takođe. Nosioći svih aktivnosti u tom periodu tamo su bili Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, sreska partijska rukovodstva, te ilegalni partijski radnici koji

422 Zb. NOR-a, tom. XIV, knj. 2, dok. 178, str. 665.

423 Arhiv VII, reg. br. 1/4, k. 79.

424 Dok. 215, izvještaj Z. Ostojića od 29. XII 1942. o vojno-političkoj situaciji na teritoriji svoga komandovanja u istočnoj Bosni i Hercegovini.

425 VII, Ča, k. 274, reg. br. 12/2.

odreda ne pada na pamet da bi i sam, zajedno sa članovima komande, mogao sačiniti kratak letak i saopštiti borcima i narodu ono što treba da zna ili ono što on hoće da im saopšti u ime Komande. Umjesto toga on u izvještaju od 24. februara 1943. godine komandantu Istaknutog dela Dražinog štaba Zahariju Ostojiću o *borbenom rasporedu i namerama grupe* piše: *Prilazem ti jedan letak koji su Nemci juče bacili, dobro bi bilo kad bi i mi nešto slično uradili, samo inteligentnije.*⁴³² To on traži od Zaharija Ostojića, koji u isto vrijeme nižim komandama neprekidno spočitava kako i same mogu mnogo više uraditi na propagandi *naše opšte stvari u praksi.*

REPRESIJA KAO PROPAGANDNA DJELATNOST

Praksa u četničkim jedinicama i komandama u mnogim područjima je ostajala gluha i slijepa za vlastite i propagandne potrebe pokreta u cjelini. Ono što je izostajalo u političkom djelovanju za četničku javnost nadoknađeno je na represivnom planu. *Glavni štab smatra da je danas, kada se odlučujuća borba sa poslednjim ostacima narodnih ubica, strvinara i zlikovaca, vreme da 'svaka zverka svoj trag pokaže' kako ovamo na frontu tako i u pozadini - kod kuće. Stoga preporučuje svim nacionalističkim vlastima da budno paze na svačije kretanje i držanje, da obrate pažnju - preko svojih organa i izaslanika - seoskom stanovništvu pa sve pronosiocima lažnih i alarmantnih vesti, kukavice i eventualne begunce sa fronta, larmadžije i kafanske 'junake' odmah, bez šire procedure i dosadašnjih formalnosti - strpa u zatvor a sa njihovim saslušanjem ne žure.*⁴³³

Tako Glavni štab Komande narodne vojske Crne Gore i Hercegovine 28. marta 1943. godine u svom izvještaju otkriva da ima i *svojih organa i izaslanika* koji će proganjati seosko stanovništvo za pronosanje *lažnih i alarmantnih vesti*, ali ih nema za organizaciju i funkcionisanje propagandne djelatnosti za javnost. *Trpanje u zatvor bez žurbe za saslušanje*, u odsustvu praktičnog djelovanja u sferi propagande, dopunjeno je porukom *da se izmišljaju razne vesti*. To čak naređuje Mihailović 11. aprila 1943. komandantu desnog odseka odbrane Drine za formiranje letećih brigada i dejstvo u pozadini jedinica NOVJ-a. *Da bi zadržali ljudstvo na okupu, pored kazni, izmišljajte i razne vesti, tako da ih ubedite da nemaju kud na drugu stranu jer u tom slučaju predstoji potpuna propast, pored toga što će se smatrati izdajnicima.*⁴³⁴

Birčanin u izvještaju Mihailoviću od 16. jula 1942. godine piše kako je nastala kritična situacija u četničkom pokretu Hercegovine nakon pogibije ma-

jora Boška Todorovića. Četnička organizacija je dovedena u pitanje. U tako teškoj situaciji, piše Birčanin, bio mi je čovjek potreban *izvanrednih političkih i vojničkih sposobnosti, agilnan, neumoran i velike energije*. Pronašao ga je u ličnosti Dobroslava Jevđevića. Birčanin navodi da je Jevđević, sa nekolicinom oficira, oporavio četnički pokret u Hercegovini. Bilo je to u vrijeme kada je ustanak u Hercegovini zapao u ozbiljnu krizu. U julu 1942. Birčanin je obišao četničke jedinice u nevesinjskom, gatačkom i bilečkom srezu. Na tom putu pratili su ga italijanski general Luzana (Lusana), Dobroslav Jevđević i još neki četnički komandanti iz ovih srezova. Četnicima u Bileći održao je govor i rekao: *Zahvaljujem vam se junaci, što ste u ovim krajevima slomili komunizam i uništili te krvave bande. Pozivam vas, da se pokoravate zakonima i ne nasjedate lažnim vijestima, te da se i dalje borite protiv komunizma, jer su boljševičke armije već na umoru. Danas je glavna borba uperena protiv komunizma, u kojoj se osim ostalih naroda Evrope bore i svi južni Sloveni, jednako Srbi, Hrvati i Slovenci, a iz koje će borbe izići nova Evropa, gde nas očekuje novi život, koji će sigurno biti bolji, te ćemo u miru moći podizati svoje razrušene domove i orati naša polja.*⁴³⁵

Prije tog njegovog puta po Hercegovini i govora u Bileći povedena je široka akcija protiv partizanske propagande, koju su četnici nazivali komunističkom.

Svako ono lice koje bude vodilo propagandu protivnu četničkoj vlasti i četničkoj organizaciji biće na licu mjesta streljano - kaže se u proglasu štaba bilečkog vojno-četničkog odreda objavljenog 5. jula 1942. godine. Koliko su nastojali da ojačaju i rasprostru svoju, još više su činili da suzbiju propagandu svoga glavnog protivnika - NOP-a. Po tom proglasu biće strijeljano i *svako lice, koje napusti mesto stanovanja, a to mu bude zabranjeno od četničkih vlasti*. To se odnosi i na *svakog agenta, kurira ili lice koje raznosi propagandistički materijal protivan četničkoj organizaciji*. *Onaj, kod koga se pronade propagandistički materijal, biće odmah ubijen*. Prijestupom koji se kažnjava smrću smatra se svaka radnja kad *svaki domaćin koji primi na hranu, stan ili ukaže ma kakvu pomoć partizanskim agentima, partizanskim kuririma itsl.* zbog čega će biti odmah strijeljan. Strijeljanje se odnosi na domaćina, dok će njegova porodica biti internirana, a imanje konfiskovano. Ti domaćini i ta lica su *dužna da prijave najbližoj četničkoj vlasti lica, partizane, agitatore, i uopšte sumnjive ljude*. Svaka četnička jedinica, patrola i svaki četnik dužni su *odmah stupiti u borbu protiv partizana čim ih primijete*. *Odmah obavještavaju susedne četničke čete, straže i posade, a ove su dužne odmah i najhitnije priteći u pomoć*. U proglasu se nalaže *starešinama četničkih jedinica da upoznaju o prednjim odredbama sve borce, a starešine sela narod.*⁴³⁶

432 Dok. br. 52, str. 267-268, XIV/3.

433 VII, Ča, k. 134, reg. br. 22/1 - CG-V, 364.

434 VII, Ča, k. 2, reg. br. 2/1, VK-V-70/1.

435 VII, A NDH, k. 266, reg. br. 40/6 i 52/6.

436 VII, Ča, k. 197, reg. br. 15/2.

Kazne smrću propisao je i crnogorski general Blažo Đukanović. *Pronošenje neistinitih i alarmantnih vijesti, kao i svako potpomaganje komunističke akcije - kazniće se smrću.*⁴³⁷

Nije to karakteristično samo za mnoge komande crnogorskih i hercegovačkih jedinica. Slično je i sa znatnim njihovim brojem u Srbiji. Delegat Vrhovne komande 6. avgusta 1943. godine izvještava Mihailovića o stanju organizacije u varvarinskom, ivankovačkom i resavskom korpusu: *U samom korpusu i brigadama nije obraćana pažnja propagandi niti se ma šta u tome pravcu preduzelo. Celokupnu propagandu ovoga štaba i susednih štabova sprovođa omladinski štab 501, samo nedovoljno, jer je teritorija ogromna a sredstva za njegovo održavanje i rad mala, kako od strane Vrhovne komande, tako isto i od strane komandanata na čijim teritorijama borave.*⁴³⁸

Slično je sa propagandom i u ivankovačkom korpusu. *Ovome je problemu poklonjena minimalna pažnja. Narod, mada je u osnovi nama naklonjen, potpuno neizgrađen i ne obavešten. Ja sam preduzeo nekoliko sastanaka sa viđenijim ljudima, inženjerima, sveštenicima, učiteljima, objašnjavajući im, u zajednici sa komandantom korpusa, i komandantom brigade, ciljeve i zadatke našeg pokreta. Narod je oduševljen. Hteo bi samo da se u tome duhu produži. Neaktivnost komandanata objašnjava se strahom od potera.*⁴³⁹

Delegat Vrhovne komande nalazi da je zločin ne vaspitavati narod u duhu naše revolucije. *Cilj našeg pokreta nije samo oslobođenje od okupatora, niti osiguranje života i egzistencije nekolicine komandanata, već prevaspitanje i moralni preporod u Vašim idejama, po cenu našeg života.*

Stanje sa propagandom u Resavskom korpusu: *Izuzimajući u ovom korpusu 10 sela pod komandom vojnika, g. Živlakovića, na propagandu se uopšte ne obraća pažnja, niti postoji. Narod je neobavešten, ne izgrađen, nezna za naše ideje, niti je ušao u smisao naše revolucije.*

Svoj izvještaj Mihailoviću delegat Vrhovne komande kruniše ovakvim zaključkom: *Narod je razočaran, organizacija slaba, na moralnom vaspitanju nije se ni pokušavalo da učini ma šta. A što se tiče žetve i plodova, oni se sistematski i s planom izvlače od strane neprijatelja, bez ikakvih otpora s naše strane... Narod je slabo upoznat sa idejama Ravne gore. Oslabljena nerava nedaje mu mogućnost da čita i ono malo propagandnog materijala što dobije. Dok razgovori i sastanci sa našim ljudima njemu odgovaraju, on ih voli i očekuje.*⁴⁴⁰

Da narod ne čita i ono što dobije, da je razočaran, da je organizacija slaba, a da u svojoj propagandi neprijatelji ubiru žetvu i plodove uviđa i Komanda bosanskih četničkih odreda Kočić. Ona obavještava svoja četiri odreda - Borja,

437 VII, Ča, k. 134, reg. br. 13/4 - CG-V-457.

438 Arhiv VII, Ča, k. 55, reg. br. 25/1, S-V-6696/1.

439 VII, Ča, k. 55, reg. br. 25/1, S-V-6616/1.

440 Arhiv VII, Ča, k. 55, reg. br. 25/1, S-V-6696/1.

Obilić, Manjača i Kočić - 4. aprila 1943. godine da namjerava da mijenja postojeće stanje nabolje.⁴⁴¹

Ova komanda namerava da odpočne sa izdavanjem jednog lista 'Nedeljni pregled' događaja spolja i unutrašnjosti i da preko toga lista upozna sve naše četničke jedinice i narod sa prilikama u svijetu i našem radu u pojedinim četničkim jedinicama i odredima. Potrebno je da svaki odred odredi po jedno lice za prikupljanje ovih podataka i da nam svi odredi dostave istorijat ustanka i borbi u svom odredu, prikazati današnji rad, dostaviti što pre ovoj komandi. Svaki zgodan članak ili događaj iz borbe koji bi neko napisao molimo Vas da nam ga dostavite. Našem narodu prirodno je da svoje borbe i junake opjeva pjesmom, pa sve pjesme, crteže, kao i drugo podesno za ovaj list dostavljajte nam, a mi ćemo to da odštampamo u našem nedeljnom izveštaju. Samo na ovaj način možemo da se upoznamo sa borbama, radom, i stanjem ovih naših četničkih odreda. U potpisu 'zastupa komandanta' Vasilije D. Lalić.

LECI U ODREDSKIM FIJOKAMA

Mjesec dana nakon ovog obavještenja o pokretanju *Nedelnog pregleda* i pokušaja organizacije saradnje u tom pregledu iz četničkih jedinica učinjen je još jedan napor na propagandnom planu. Naime, Komanda bosanskih četničkih odreda sazvala je 2. i 3. maja u Kulašima kod Prnjavora vojno-političku konferenciju komandanata odreda i odredskih delegata. Na konferenciji su se okupili svi komandanti četničkih odreda Borja, Trebava, Manjača, Motajica, bataljona Kralj Petar II, Obilić i drugi.⁴⁴²

Učesnici konferencije razmatrali su, pored ostalih, i pitanje propagande. Izvještaj o tome je u ime Komande Bosanskih četničkih odreda podnio referent za propagandu Brane Lazičić. Prema zapisniku⁴⁴³ *on ističe veliki značaj propagande u današnjem modernom životu, i naglašava da četničkoj propagandi nije posvećena dovoljna pažnja. Sav taj teret pao je na njega sama. On je do sada u nizu letaka koji predstavljaju čitavu knjigu obradio sva najvažnija pitanja koja dolaze u obzir. Obraden je četnički stav prema Hrvatima, Muslimanima, okupatorima i partizanima. U propagandne svrhe eksploatisan je materijal zarobljen od partizana u namjeri da se partizani demorališu i da se podigne moral i borbena duh kod četnika.*

441 VII, Ča, k. 204, reg. br. 38/2, BH-V-9609/1

442 Bosanskohercegovačka istoriografija se dobrano bavila ovim skupom Komande i komandanata bosanskih četničkih odreda. Osvjetljavala ga je iz drugih uklona s obzirom na odluke koje su na njemu donesene. Niko, međutim, do danas nije pokušao da ga razmotri i u mjerama koje su tom prilikom preduzete na organizaciji i usmjeravanju četničke propagande. Stanje propagande je na toj konferenciji takode došlo do izražaja iako je na dnevnom redu zauzimala posljednje mjesto ispred tačke Razno.

443 Arhiv VII, Ča, k. 233, reg. br. 3/11.

Međutim, kaže B. Lazičić, *sada su partizani prilično oslabljeni i razbijeni i sada bi trebalo da se pristupi stvaranju raspoloženja za borbu protiv Nemaca, naših najvećih neprijatelja, jer će do te borbe svakako doći pre ili posle. U tome pogledu već su izrađeni letci, samo smatram da još nije vreme da se rasture u voj- sku i u narod jer bi na taj način lako mogli da dođu u ruke Njemačke špijunaža, koja je vrlo razgranata, pa čak i u svakom našem selu ta špijunaža ima bar po jednog svoga čoveka. Nama je još potreban mir, pa je potrebno da budemo opre- zni, da nebi izazvali borbu sa Nemcima pre vremena. Nemci su, kako se po svemu vidi, slabi za Ruse, Engleze i Amerikance, ali su za nas još isuviše jaki i mogli bi da nam nanesu još mnogo više zla nego što su to do sada učinili. Za propagandu i njen uspeh treba sredstava i ljudi, a mi do sada nismo imali ni jedno ni drugo. Čitava naša komanda Bosanskih četničkih odreda, pa i propaganda ukoliko je ima živi od pomoći Borjanskog četničkog odreda. Samo odredi Obilić i Manjača dali su po 20.000 Din. za potrebe komande, a ostali odredi nisu dali ni pare. Pod ovim uslovima nemoguće je organizovati dobru i uspešnu propagandu. Novčana sredstva potrebna su kako za nabavku materijala tako i za rasturanje letaka i drugog propagandnog materijala. Naš težak je realan i veliki materijalista pa ako treba da trpi neki rizik da bi letke rasturio na nekom opasnom i osjetljivom mjestu, on želi da za taj rizik bude i nagrađen. Uostalom svuda se u svetu za pro- pagandu daju velike sume novca, pa i mi ne možemo izbeći tome nužnom zlu. Ja sam pisao veliki broj letaka i slao ih pojedinim odredima da ih umnože i rasture među narod, među četnike, među partizane itd., kako su kome bili namenjeni, ali malo je odreda postupalo po tome naređenju, nego je većina tih letaka ostajala u odredskim fijokama.*

FOND ZA PROPAGANDU

Pod današnjim uslovima, kaže dalje B. Lazičić, *ja ne bih mogao da ostanem referent za propagandu, jer osećam da je s time skopčana velika odgovornost, a ne- mam sredstava pomoću kojih bi mogao svoju dužnost vršiti onako kao što želim i kao što bi trebalo da se vrši. U tome pogledu naređivano je sve što je bilo potrebno, ali ne verujem da su ta naređenja ozbiljno i pročitana, a kamoli izvršena. Da bi se stvar u pogledu propagande što pre popravila, predlažem i molim:*

1) da svaki odred dadne prema svojim mogućnostima izvesnu svotu novaca da bi se kod Komande Bosanskih četničkih odreda mogao osnovati fond za pro- pagandu, i

2) da svaki odred imenuje po jedno podesno lice za svoga referenta za propa- gandu i obaveštajnu službu.

Četničke pljačke ometaju propagandu.

Pred nama stoje još veliki zadaci i burna vremena, pa zato i naša propaganda treba da bude snažna, ali i oprezna. Mi već imamo gotove letke za slučaj rata sa

Nemcima ali ih sada kao što sam rekao nemožemo rasturati, iz bojazni da Nem- ci ne bi vršili kakve represalije i pristupili masovnom ubijanju Srpskog naroda. Treba uvek imati na umu da se mi ne borimo za slobodu srpskih grabova nego za slobodu živih Srba. Naročito u Bosni treba da sačuvamo što veći broj živih Srba, jer će se posle rata svakako pitati i narod čija će Bosna da bude. U pogledu opitih prilika i političkih odnosa u svetu vreme sve više ide u našu korist, pa utoliko pre treba da budemo pametni i strpljivi i da čekamo svoj čas, a on će sigurno doći.

U zapisniku sa ove konferencije se, nadalje, kaže još i ovo:

Radošević misli da bi trebalo najpre ukloniti i iskoreniti pljačku koju vrše po- jedini četnici po selima, jer to smeta razvijanju naše propagande među težacima i odbija ih od naših organizacija.

U zapisniku se kaže i to da se predloži brata B. Lazičića usvajaju jednoglasno. Kao prvu pomoć za propagandu, obavezuju se dati: Odred 'Borje' 30.000 Din, 'Trebava' 30.000 Din, 'Manjača' 10.000, 'Kralj Petar II' 10.000 i 'Motajica' 20.000 Din.⁴⁴⁴

Četnički pokret je, prema tome, već uplovio u treću godinu rata. I dalje je vladajući moratorijum ili odlaganje početka njegove borbe sa okupacionim oružanim formacijama i njihovim kvislinzima. Stav Čekanja je definisan od prvih dana okupacije zemlje i održava se, evo, i krajem prve polovine 1943. godine. Tako je ostalo do kraja rata. Stalno nije vreme za početak te borbe. Kao što nije vreme ni da se leci izrađeni kao poziv za borbu protiv Nemaca rasture u vojsku i u narod kod kojih, kako je istaknuto i na ovoj konferenciji, postoji raspoloženje za tu borbu.

Referent za propagandu B. Lazičić je, veli, napisao veliki broj letaka i slao ih pojedinim odredima da ih umnože i rasture među narod, među četnike, među partizane ali je većina tih letaka ostajala u odredskim fijokama. Čak i naređenja u vezi sa propagandom u četničkim odredima pod Komandom bosanskih četnič- kih odreda nisu ozbiljno ni pročitana, a kamoli izvršena.

Četnička propaganda je po svemu bila troma, neefikasna, nepovezana. In- strukcijama za nacionalnu propagandu su činjeni pokušaji njenog objedin- javanja u konceptu i sadržaju i u usmjerenosti, i u organizaciji i efikasnosti. Iz vodstva ravnogorskog pokreta, ponajviše iz Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta, kao propagandnog štaba, stalno je insistirano da se ona razvija u četničkim jedinicama. Ta nastojanja svim snagama podupire i Za- harije Ostojić kao komandant Istaknutog dijela štaba četničkih jedinica istoč- ne Bosne i Hercegovine. On o tome piše Draži 6. XII 1943. godine govoreći o potrebi većeg angažovanja četnika s okupatorskim trupama radi sprečavanja prodora jedinica NOVJ-a u Srbiju:

444 Arhiv VII, Ča, k. 233, reg. br. 3/111.

Razviti najživlju propagandu živom reči, akcijama i pismenu, kojom se baciti na komuniste i narodu otvoriti oči kakvo mu zlo donose. Za ovo stvoriti neophodan intelektualni kadar.⁴⁴⁵

Bezbrojni apeli, poruke, depeše, pisma, pa i naredjenja samo ponegdje su donosili kakav-takav rezultat. Ponegdje tek krajem treće ili na početku četvrtne godine rata. U četničkoj arhivi je moguće naći više izvještaja komandanata koji ističu da su načinili (tek tada!) prve korake u propagandi. Komandant Kosmajskog korpusa 5. IX 1943. godine piše Mihailoviću o akcijama korpusa u prethodna dva mjeseca. *Posle velikih teškoća uspeo sam da izdajem bilten 'Vidovdan'. Brigade to nisu u mogućnosti jer nemaju prese i mašine pa ja to činim iz štaba korpusa za brigade. Bilten izlazi dva puta nedeljno i dobro je primljen kod naroda.*⁴⁴⁶

"Radio-London se najviše sluša. Radio-Moskva bi se mnogo više slušala da nema smetnji... i radio Jugoslavija se sve više sluša.... Radio Šumadija, Zrinjski i druge slušale su se vrlo malo, a danas skoro nikako" - to piše rezervni potporučnik Mihajlo Jelisavčić, koji je putova vozom kroz Srbiju do Carigrada i otpremio predsjedniku kraljevske vlade "Izveštaj o stanju u zemlji od početka rata do 1. novembra 1942. godine" (AVII, DM, VK Vrhovna komanda, dok.322). Na kraju 1942. i početkom 1943. godine formiran je Timočki korpus (komandant Ljubo Jovanović Patak), a u proljeće 1943. i Knjaževački korpus Bože Miladinovića. Taj Miladinović je pisao delegatu Vrhovne komande da je 16. decembra 1942. ranjen, a drug mu oficir Milanović poginuo od komunističara (AVII, DM, SV, dok.16719). Na osnovu te informacije Vrhovna komanda obavještava depešom vladu u emigraciji da su Milanović i Miladinović "stradali u borbi sa Nemcima i Bugarima" (AVII, mikrofilm Bileća, rolna 15, br. snimka 36).

Izveštaj komandanta Avalskog korpusa od 19. oktobra 1943. Mihailoviću o stanju četničke organizacije protiv pripadnika NOP-a na teritoriji korpusa: *Što se tiče obavestajne i propagandne službe ona je najbolje izvršena. Potpisati (major Svetislav Trifković) obilazi sva sela i drži zborove na kojima prisustvuju nekoliko stotina ljudi, što je obzirom na ovu okolinu veliki broj. Za šefa obavestajno-propagandne službe određen je g. Raletić Jovan, koji svojim govorima i letcima ima takođe velike zasluge za uspešno sprovedenu organizaciju. Uspešno mu pri tome pomažu i omladinci.*⁴⁴⁷

Komandanti se pohvaljuju u onim područjima gdje su organizovali intelektualce, štampariju i propagandni odbor. Traže međusobnu razmjenu letaka i listova, te drugog propagandnog materijala *tako da vršimo kontrolu i nivelaciju naše propagande na jednoj liniji.*⁴⁴⁸ *Mi smo sproveli usmenu i pismenu*

propagandu. Obišli smo veći broj sela i održali veći broj konferencija i zborova. U prilogu vam šaljem jedan deo propagandnog materijala, koji smo ovde sastavili i u više hiljada primeraka rasturili.

Skoro u isto vrijeme, 24. XII 1943. godine, komandant Majevičkog korpusa obavještava komandante Semberske i Majevičke brigade o rezultatu borbe četnika i Nijemaca protiv 16. divizije NOVJ-a kod Gradačca i predaji zarobljenih partizana Nijemcima. *Uveravam Vas da ćemo i ubrzo imati našu šumsku tajnu emisionu radio stanicu, te da našu reč čuju ko god ima uši u celom svetu. Dakle samo ovo među nama tajno.*⁴⁴⁹ U potpisu ovog obavještenja je ime Stevana Damjanovića - Leke sa dodatkom: *Sve što treba ubiti ubite, zapalite, zapalite, opljačkati u korist četnika opljačkajte. Ovo je rat, ovo je revolucija.*

Kao pozitivan doprinos razmahu i poboljšanju stanja propagande komandantu zapadnobosanskih i hercegovačkih vojnočetničkih odreda služi i jedna činjenica koju on ističe u pismu Mihailoviću 4. avgusta 1943. godine.⁴⁵⁰ Obavještava generala o vojno-političkim prilikama na teritoriji Dalmacije, Like i dijela zapadne Bosne. *Pod uticajem naše propagande partizani veruju da su naše konspirativne formacije naoružane i veoma moćne kao i da je naš uticaj u Splitu predominantan. Možda imaju i kakvih instrukcija. Tek oni nas napadaju letcima preporučujući individualne atentate na svakog od nas kao i borbu protiv nas na celom našem području. Ali za to vreme oni traže vezu sa nama a ne sa političarima koji su u savezu sa nama već direktan kontakt sa četnicima. Njihovi emisari ističu potrebu za slogom i štetu od bratoubilačkog rata. Smatraju da se možemo pogoditi. Đujić ni po koju cenu ni pod kakvim uslovima neće nikakav sporazum.*

Velikim nedostacima u organizaciji i funkcionisanju četničke propagande koristili su se, dakako, NOP i njegove oružane formacije. One su imale neuporedivo bolje organizovanu, na jedinstvenim strateškim opredjeljenjima zasnovanu tu djelatnost na svim jugoslovenskim ratištima. Jedan od njenih kvaliteta je i potvrđena sposobnost ubacivanja u propagandne praznine, kako u prostornom tako i u sadržajnom pogledu. *Komunisti su uspeli da razviju vrlo živu propagandu svuda i na svakom mestu i da pribave veliki broj simpatizera i organizovanih članova. Zatim parole koje su servirane svima, a naročito radnicima, da se Rusija bori za slobodu svih naroda, a posebno kao i ranije za nas, da je komunizam moćan (nepobedivost boljševika), da su Rusi dobili Balkan za interesnu sferu, da smo braća sa Rusima i da nam je sa njima bolje nego sa ostalim saveznicima i milion drugih primamljivih parola.*⁴⁵¹

445 VII, Ča, k. 162, reg. br. 41/4, BH-V-233.

446 VII, Ča, k. 27, reg. br. 34/2 - S-V-1243/1.

447 VII, Ča, k. 54, reg. br. 2/4. (S-V-6549).

448 XIV, dok. br. 10 - str. 60, knj. 2.

449 VII, Ča, k. 210, reg. br. 36/3.

450 Arhiv VII, Ča, k. 157, reg. br. 12/3 - H-P-98.

451 VII, Ča, k. 127, reg. br. 1/12 - S-X-214. Izveštaj komandanta Beograda od 28. avgusta 1943. delegatu Mihailovića za Srbiju o stanju četničke organizacije u Beogradu.

U PROGLASIMA VOJNI PORAZI PRETVARANI U USPJEHE

Četničke poraze Jevđević u svojim proglasima pretvara u vojne uspjehe. Tako čini i povodom proboja partizanskih snaga u Nevesinjsko polje. On najavljuje našu ofanzivu odmah u svim pravcima na svim frontovima. U letku namijenjenom stanovništvu Hercegovine tim povodom on piše da je taj proboj partizana učinjen iz očajanja. Naime, jedan deo komunističkih snaga opkoljenih i prikleštenih probija se očajničkim naporom i uz najstrašnije žrtve. Svi drumovi i prolazi su puni njihovih leševa. Od Jablanice prema Bijeloj i Glavatičevu duž puta leže leševi ranjenika i bolesnika koje su zveri ostavile da skapaju od zime i gladi.

Leci i proglasi su za partizane krcati izrazima kao što su zveri, zlikovci, horde, izmet ljudskog roda, divljaci, skitnice, najstrašnija kuga koju je upamtio svet, Partizanski ideal - prema tim lecima i proglasima - je da ljudi pobiju porodice i nejačad da bi se pridružili njima. Prikaz četnika je, opet, posve idealizovan. Oni zarobljenim domobranima poklanjaju slobodu, oni su plemenite srpske duše koje neće taknuti ni jedno čeljade, uništiti ni jednu kuću, a hranu zaplenjenu od partizana dele sirotom nersrpskom stanovništvu. S takvim sadržajima je četnička propaganda izlazila u javnost. Gubeći koliko toliko bar na odmjerivosti, svjesno zaobilazi činjenično stanje, koje je u narodu vrlo dobro poznato, ona je postizala suprotan efekat od očekivanog. Najteži rezultat takvog klišeja i pristupa propagandi je nepovjerenje onih kojima se obraća.

Propaganda mržnje i netolerancije - Ona skriva rasprostranjenu praksu da četnici zarobljene partizane najčešće likvidiraju ili ih predaju okupacionim trupama. Nisu bili osobito blagonakloni ni prema domobranima. Prema nersrpskom stanovništvu pogotovo. Neki zarobljeni su ostajali u četnicima kao što je bilo prebjega iz četničkih jedinica koji su se svrstavali u partizanske redove. *Stotine i stotine silom mobilisanih predaju se u masama našim trupama* - kaže se u četničkom letku stanovništvu Hercegovine. *Na partizanskim položajima ostali su samo profesionalni zlikovci i bludnice, izmet ljudskog roda, za kog nema drugog rešenja nego samo potpuno uništenje.* Njihov prolazak (partizana prema Nevesinjskom polju - op. a.) znači uništenje i ono poslednjih ostataka sirotinjske imovine, što je ostalo od njihovih i ustaških prošlogodišnjih divljaka. *Narodu oduzimaju i poslednje zrno semena i kolju poslednje marvinče ostavljajući na zgarištima gladnu i očajnu decu i žene i odvlačeći sa sobom devojke i mladiće.*

I u usmeno, i u pisanoj propagandi je naročito insistirano na razaranju porodice kao partizanskom idealu. Usmjerena je ka patrijarhalnim sredinama u kojima nije prolazila bez znatnog odjeka i prihvatanja. Pogotovo kada se služi izmišljenim zajedničkim kazanima, zajedničkim posteljama očeva i ćerki, braće i sestara. Partizanskim idealom je proglašeno stanje u kojem pristalica komunista pobije porodicu i nejačad da bi se pridružio pokretu te najstrašnije kuge koju je zapamtio svet.

Ponovo se pruža prilika da vidi blagodat partizanske politike. Rat se oteže u nedogled, ne radi se o mesecima nego o godinama. Zahvaljujući njima svet ide u susret letu nezasijanih polja i njiva. Komunikacije koje mu mogu doneti hranu presečene su, ono što je uštedio pojedeno je. Sad podivljao i gladan treba da ostvari partizanski ideal da pobije porodicu i nejačad i da se pridruži njima, ravan njima, kao skitnice koje poput roja skakavaca pustoše Balkan sa jednog kraja na drugi. Zahvaljujući našoj nepobedivoj vojsci njihov plan se neće ostvariti. Mi smo u stanju dati narodu mir i red, hleb i rad. Mi imamo i snage i sposobnosti i odlučnost da protiv svakog očuvamo preostali srpski mučenički svet od najstrašnije kuge koju je upamtio svet. Naša ofanziva počinje odmah u svim pravcima na svim frontovima. Opominjemo sve one koji su se i ovom prilikom ludo nadali da će doći neko komunističko carstvo, da više neće biti naše srpske i domaćinske milosti i sažaljenja. Ovo su bili i dobri momenti da se vide vere i nevere. Ugušićemo u krvi i bez traga zatreti sve one koji su bežali iz vojske, pomagali neprijatelja ili čak i denuncirali naše prijatelje i braću. Posle ovog poslednjeg iskušenja u našoj slobodnoj Hercegovini ne može biti ni neutralnih ni nezainteresovanih. Pravo na život i budućnost imaće samo časni nacionalisti, odani Bogu, Kralju, Narodu i Otadžbini. Prionućemo na posao, ono što imamo delićemo bratski i pošteno i kunemo se da nećemo pustiti da umre nijedan Srbin od gladi, sve dotle dok Srbin ima da jede. Nema više pojedinačnih interesa, ni pojedinačnih imetaka, sve što imamo pripada srpskoj narodnoj zajednici, ognjem i mačem ugušićemo sve one koji drugačije misle, ali ćemo spasiti srpski narod. Tako nam bog pomogao!

Jedanaesti dio

**ČETNIČKA PROPAGANDA I KOLABORACIJA
RAVNOGORSKOG POKRETA SA
OKUPACIONIM I KVISLINŠKIM SNAGAMA**

Propaganda i četničko-njemački sporazumi u Srbiji

NJEMAČKO-ČETNIČKA SARADNJA U SRBIJI

Hod po oštrici: uz veze sa britanskom i izbjegličkom vladom ispod njihovog zaštitnog kišobrana Draža istovremeno nudi saradnju sa Nijemcima i kvislinzima u borbi protiv partizanskog antiokupatorskog pokreta.

Zašto bismo mi morali oklijevati da se koristimo četnicima i time uštedimo talijansku krv u obrani od ustanika partizana.

S četnicima su kalkulirale i okupacione sile. Na njih se naslanjale, s njima saradivale, snabdijevale ih oružjem, hranom i drugim potrebama. Razloge za takvu računicu okupacionih vojnih i političkih vlasti najbolje obrazlaže general Zanussi iz štaba italijanske 2. okupacione armije. On, naime, u svojim sjećanjima na tu saradnju predočava šta su sve četnici dobili od Italijana. I riječima iz gornjeg citata odgovara na pitanje: zbog čega su oni to davali četnicima?

Saveznicima je bilo poznato oslanjanje četnika na snage svrstane na strani okupatora. Znali su i za snage koje su se oružano suprotstavile tom istom okupatoru i kvislinškim režimima. Britanci su, i pored toga, prihvatili četnike i pomagali ih. Tolerisanje četničke kolaboracije nasuprot antiosovinske koalicije proizvod je, po svemu, političkih razloga. Među njih se svrstava britansko uvjerenje da su četnici jedini politički saveznik koji će nakon rata u Jugoslaviju vratiti dinastiju. Preko nje i ustrojstvo vlasti za reafirmaciju prijeratnog britanskog uticaja u toj zemlji. Svaki drugi pokret izvan te orijentacije ignorisan je makar bio angažovan i u frontu antihitlerovske koalicije.

Sve više stičem uverenje da je ta javna saradnja naših komandanata sa italijanskim i nemačkim trupama glavni i osnovni razlog naših poraza u borbi sa partizanima, kako na bojnem tako i na političkom polju.

To su riječi Dragiše Vasića, jednog od najuticajnijih saradnika Mihailovića.⁴⁵²

Dražina organizacija nije stvorena s pretpostavkom da se bori protiv okupatora. Ona nije mogla ni opstati bez oslonca na okupacione sile. Rastuću snagu NOP-a nije bila ni u stanju da slijedi ni da dosegne. Ta nemoć ju je sve više činila zavisnom od sila Osovine i njihovih kvislinga. Pod njihovim okriljem imala je izgleda da se održi. Pri tome je pothranjivala nadu da će NOP

⁴⁵² Nikola Milovanović, *Ispovest Dragiše Vasića, Bio sam u Dražinoj Vrhovnoj komandi*, članci u *Ninu*, Beograd, 20. X 1968. do 2. III 1969.

napokon klonuti u otvorenoj i bespoštednoj borbi, a ona sačuvati snagu za konačni obračun. Tu nadu da će biti pobjednik izgubila je s vremenom u ključu i na izmaku snaga.

Zato je nudila tješnju saradnju svakome i svima ko god je spreman da je prihvati od već postojeće saradnje s okupacionim trupama i kvislinzima do ideoloških protivnika i nesklonih mu vjerskih zajednica.⁴⁵³

HRONIKA POČETAKA DRAŽINE KOLABORACIJE

Čim se u maju 1941. godine pojavio na Ravnoj gori Draža je pobudio interesovanje Nijemaca. Od početka je stupao u kontakte, veze i saradnju sa kvislinškim liderima u Beogradu. Još u prvom mjesecu svoga djelovanja uspostavio je vezu sa Milanom Aćimovićem, predsjednikom Komesarske uprave i dodatnim šefom jugoslovenske policije. Htio je da postigne trostruku korist: prvo, da kvislinška vlast izdejstvuje kod Nijemaca da ne progone njegovu organizaciju; drugo, da četničkoj organizaciji pruže finansijsku i materijalnu pomoć; treće, da mu se olakša i omogući da u žandarmerijskim kvislinškim snagama stvara svoja uporišta. Takvu saradnju je još uspješnije postizao sa novoimenovanom kvislinškom vladom generala Milana Nedića od 29. avgusta 1941. godine. Nijemci su o tome blagovremeno obavještavani. To je i razumljivo, jer su kvislinške vlasti izvršni organi okupacione vojne uprave. Gledali su s odobravanjem na te kontakte, cijeneći da i Dražu mogu pridobiti na svoju stranu.

Načelnik Upravnog štaba njemačkog komandanta Srbije general Harold Turner je, strogo povjerljivo, još 17. jula 1941. godine saopštio Milanu Aćimoviću da je stupio u vezu sa zvaničnim predstavnikom Dražinog štaba. Da budu njegovi saradnici Abver će privoljeti više oficira, koji će kasnije postati značajni četnički komandanti. U tim kontaktima je angažovano više predstavnika aktuelnog režima u Srbiji. Jedan od njih je pukovnik Jovan Trišić. U avgustu je te pregovore sa Mihailovićem, uz njemačku saglasnost, vodio Milan Aćimović. On je inače, kad su njemačke trupe htjele da očiste šume od ostataka jugoslovenske vojske, uvjeravao Nijemce da je bolje da ti ljudi budu pod kontrolom jednog trezvenog čoveka kao što je Mihailović nego da budu pod uticajem komunista. Još veće zanimanje Nijemaca za Mihailovića i njegovu organizaciju počelo je nakon što je Pećanac potpisao sporazum sa Nijemcima. U posao se uključila vojnoobavještajna i kontraobavještajna služba - Abver. Ustanak u Srbiji u avgustu i septembru 1941. godine je u snažnom usponu.

453 Vojmir Kljaković, *Predgovor za knjigu J. Tomasevič, Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979., str. 12.

Partizanski pokret je nadjačavao četnički na tri ravni: u političkoj, vojnoj i u moralnoj sferi. Sve širi slojevi naroda, posebno seoskog, davali su mu sve jaču podršku. Nove snage su proklamovale ratne ciljeve bitno različite od četničkih. Taj suparnik je suviše opasan za četničku strategiju čekanja i odlaganja početka borbe protiv okupatora. Draža i njegovi najbliži saradnici nadograđuju svoju strategiju. Kako nadvladati partizanski pokret? Kako ga ukloniti sa ratne scene u Jugoslaviji? Odmah su uvidjeli da to ne mogu postići političkim putem. Spasonosna ideja, umjesto kretanja u susret, pronađena je u uništenju NOP-a oružanom silom. Za dostizanje takvog cilja, međutim, nisu bile dovoljne samo kvislinške i četničke snage. Uvidjeli su da se uništenje NOP-a može postići jedino u saradnji sa okupatorima. Od prvog dana septembra 1941. godine je već imao sklopljen sporazum sa Nedićem o zajedničkim dejstvima protiv partizana.

U septembru 1941. godine na Ravnu Goru je upućen Aleksandar Nikolajević Saša, pomoćnik direktora Bankferajna Georgija Zala. Trebalo je da utvrdi kakve su namjere Mihailovića, da li je spreman da se zajedno sa njemačkim vlastima brine za red i mir u zapadnom dijelu Srbije. Po dolasku sa Ravne Gore u Beograd Nikolajević je upoznao Zala da je Mihailović *kategorički protiv komunista*, da *neće ništa preduzeti protiv Nemaca*, ali da *zbog raspoloženja svojih trupa ne vidi nikakvu mogućnost da otvoreno radi sa Nemcima*.⁴⁵⁴ Uporedo s tom Dražinom izjavom Nikolajeviću, predstavnik Feldkomandature 816 u Užicu počeo je pregovore sa komandantom Zlatiborskog vojno-četničkog odreda, vojvodom potpukovnikom Radomirom Đekićem. Rezultat: Nijemci su pri povlačenju iz Užica taj garnizon prepustili četnicima. Oni su ušli u grad 21. IX 1941. godine.⁴⁵⁵

Borbene aktivnosti partizanskih odreda ubrzavale su riješenost Mihailovića da Nijemcima ponudi svoje odrede za borbu protiv partizana. U Struganiku, u kući majora Aleksandra Mišića, tu svoju namjeru saopštio je Dragiši Vasiću, potpukovniku Dragoslavu Pavloviću, Branislavu Pantiću i Nenadu Mitroviću. Odlučeno je da se o svemu obavijesti Milan Nedić.⁴⁵⁶ Dražinu ponudu Nijemaca u Beograd su odnijeli Pantić i Mitrović. U toj ponudi piše: *Moja akcija ima se posmatrati isključivo kao borba protiv komunista... Spremni smo*

454 B. Latas, *Draža Mihailović i Nemci u vreme Užičke republike*, Užička republika, knj. 2, Ekspres pres, Beograd, 1978., str. 125-137.

455 Arhiv VII, Ča, k. 30, reg. br. 15/1; Vidjeti: Užice 1941., Vojno delo, Beograd, 1961., str. 143-149. Taj vojvoda Đekić se krajem 1941. godine povukao u Bosnu, pa sa četnicima pod komandom Bačovića otišao 1942. godine u sjevernu Dalmaciju. Tamo je saradivao sa Italijanima. Čim su, nakon njihove kapitulacije, prodrle njemačke trupe, nastavio je saradnju sa Nijemcima. U razmiricama i sukobu trojice vojvoda: Đujića-Mane Rokvića i Đekića ovaj potonji je morao da, po narednju Đujića, napusti teritoriju Dalmacije. Đekić je otišao u Crnu Goru, pa u Srbiju gdje je po Dražinom narednju ubijen Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 62; Arhiv VII, Ča, k. 153, reg. br. 19/5; NAV-N-T-314, f. 566/32.

456 Bor, M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji 1941-1945*, Cleveland, 1958, str. 130-132.

da kooperišemo u svakoj borbi protiv komunista sa njemačkim Vermahtom.⁴⁵⁷ Pregovarano je o tome kako da Draža dođe u Beograd i njemačkim predstavnicima objasni suštinu svoje ponude. Draža je bio zauzet borbama koje su četnici započeli 31. oktobra 1941. protiv partizanskih snaga, pa nije mogao da odredi tačan datum kada će doći u Beograd.⁴⁵⁸

Što se sve to odvijalo u tajnosti Draži nije smetalo. Čak mu je moglo gođiti da se javno predstavlja kao antiokupatorski borac. Tako je počeo njegov hod po oštirci sablje: održavao je veze sa britanskom i izbjegličkom vladom smješten ispod njihovog zaštitnog kišobrana, na jednoj, i istovremeno nudio Nijemcima i kvislinzima saradnju u borbi protiv partizanskog antiokupatorskog pokreta. Dvostruka je igra beznađežna i, najčešće, nerealna: kad tad vojnopolitička situacija u Jugoslaviji i karakter Drugog svjetskog rata pri-moraće ga da se opredijeli za jednu stranu. Tu saradnju je nadogradio pri-pripremanju Nijemaca za završnu operaciju uništenja Užičke republike. Dra-ža je posredstvom svojih opunomoćenika pukovnika Branislava Pantića i ka-petana Nenada Mitrovića otpremio poruku njemačkom komandantu Srbije da mu u toj operaciji stavlja na raspolaganje svoje odrede.⁴⁵⁹ Vjerodostojnost te Dražine ponude potvrdile su četničke jedinice 1. novembra 1941. godine iznenadnim napadom na Užice, Čačak, Ivanjicu, Gornji Milanovac i druga mjesta u okviru partizanske slobodne teritorije. NOP je od četničkog vodstva proglašen neprijateljem broj 1. Njegovo uništenje je postalo strateški priori-tet. U Užicu su pri tom napadu bili Vrhovni štab i CK KPJ. Time su četnici otpočeli svoju borbu.

Dok je Draža predlagao susrete i sporazume sa Nijemcima Radio-London je javljao suprotno da to savezništvo njemačkih trupa i ravnogoraca predlažu i traže Nijemci. Tu vijest demantuje general Milan Nedić lično. On to čini 11. novembra 1941. godine putem Radio-Beograda: *Sinoć je Radio London doneo vest da su nemačke vlasti pozvale Dražu Mihailovića na pregovore u cilju uspostavljanja mira u Srbiji. Ovo ne odgovara istini. Naprotiv, istina je da je Draža Mihailović slao emisare nemačkim vlastima i nudio saradnju, a nemačke vlasti su odbile svako pregovaranje s njim. Jer, kada sam nekada zvao Kostu Pećanca, zvao sam i njega pa se i on primio, kao i Pećanac, da saraduje na uništenju destruktivnih komunističkih elemenata. Za ovaj rad on je primio od srpske vlade i velike sume novaca. Ali danas je on za nemačke vlasti, kao i za srpsku vladu, isto što i svaki komunist, čim radi za Englesku, demokratske zemlje, London i crvenu Moskvu...*

Istoričar Branko Petranović je opširno pisao i raspravljao o toj saradnji. Zbog užih klasno-nacionalnih interesa, on je (Mihailović - o.a.) izneverio an-

tifašističku borbu od jeseni 1941. godine i dozvolio saradnju svojih jedinica i komandanata sa neprijateljem.⁴⁶⁰ Zaokupljen antikomunističkom mržnjom, in-spirisao kolaboraciju svojih jedinica sa okupatorom ratujući u bitu protiv koalicije čiji je član bila i Vlada u kojoj je on bio ministar vojske.⁴⁶¹

Ta saradnja je bila bliska i javna. Može se to vidjeti iz ovih primjera: štab generala Blaža Đukanovića, komandanta četničkih snaga Crne Gore, legalno je djelovao na Cetinju 18 mjeseci; komandant četničkih snaga zapadnog dije-la Jugoslavije Ilija Trifunović-Birčanin i njegov štab legalno su živjeli i djelova-li u Splitu; istaknuti vođa četničkog pokreta dr. Radmilo Grdić je bio krajem 1942. četnički delegat pri štabu 2. italijanske armije (prije rata generalni sek-retar Sokolskog saveza), a Dobroslav Jevđević opunomoćeni delegat Vrhovne komande za vođenje pregovora sa italijanskim komandama (prije rata narodni poslanik). Kasnije će taj isti B. Petranović izmijeniti svoja stanovišta, umanju-jući opseg četničke kolaboracije.

Kako su borbe partizana dobijale na širini, Nijemci su izašli u susret Mi-hailoviću da ne dolazi u Beograd već da svi dođu u selo Divci i da se tamo sus-retnu. Sastanak je održan 11. novembra 1941. u selu Divci u blizini Valjeva.

S njemačke strane u pregovorima su sudjelovali potpukovnik Kogard Ru-dolf, zamjenik načelnika štaba komandanta Srbije, potpukovnik Kasel dr. Ge-org, vojnoupravni savjetnik, kapetan Matl dr. Jozef, u vojnoobavještajnom organu zadužen za četničku organizaciju D. Mihailovića, SS oberštrumfirer Vinike i štandertenfirer Matern. Sa četničke strane sastanku su, uz Dražu, prisustvovali pukovnik Branislav Pantić, major Aleksandar Mišić i kapetan Nenad Mitrović.⁴⁶²

Draž je u tim razgovorima rekao:

Nije moja namera da ratujem protiv okupatora. I: Nećemo se boriti protiv Nemaca, pa ni onda ako nam ova borba bude nametnuta. Major Aleksandar Mišić je dodao: Mi vas nećemo izneveriti.⁴⁶³ Ono što je tom prilikom rečeno stenografski je bilježio dr. Kasel.⁴⁶⁴ Po njegovom zapisniku, Draža je rekao i ovo: Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma koja je počela 31. oktobra. Mi znamo kako se vodi borba u šumi, naročito protiv elemenata koji žele da se sakriju. Nastojao je da dobije pomoć od Nijemaca. Molim još jednom da mi se još noćas isporuču određena količina municije. Zahtijevao je najveću tajnost saradnje.

Za Nedićevu vladu je, u vezi sa tom tajnošću, rekao: *Ona je potpuno ot-voreno nastupila i stavila se na stranu okupatora i to je bila njena greška. Zbog*

460 B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992., str. 299.

461 B. Petranović, *Isto*, str. 313.

462 M. Mimić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945.*, Novi Sad, 1993., str. 97 i 98.

463 Peti dio, dok. br. 6.

464 Zb. NOR-a, t. XIV, Prilog II, str. 871-878.

457 Peti dio, dokument broj 1.

458 Dok. br. 4.

459 Jovan Marjanović, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Beograd, 1979., str. 267.

otvorene saradnje sa okupatorom, rekao je Draža, *Kosta Pećanac izgubio je svaki ugled u narodu*. Zbog toga je *dobio oznaku izdajnika*. Upoređujući svoj način saradnje u najvećoj tajnosti sa Pećančevim, Draža je dometnuo: *Da sam sledio njegov primer, ostao bih također bez ugleda i uticaja*. Plašio se otvorene saradnje. Bio je svjestan njene pogibeljne opasnosti. Nije lako to skriviti ni od naroda ni od antifašističke svjetske javnosti.⁴⁶⁵

Nijemci su tada odbili četničku ponudu za saradnju. Potpukovnik Kogard je objasnio da će njemački Vermaht *sam u najkraćem vremenu okončati sa komunizmom*. Time su iznevjerene četničke nade da će od njih dobiti oružje i municiju. Umjesto saradnje Nijemci su tražili безусловnu predaju četnika, Draža je to odbio. Nije došlo do sporazuma.⁴⁶⁶

Draža može saradivati, ali tajno da narod ne sazna. Ubeđuje Nijemce da od Nedića neće imati nikakve koristi. On izjavljuje: *... Nedić se nije mogao probiti, jer se nije moglo delovati na otvoren način... Nedićeva vlada je potpuno otvoreno istupila i stavila se na stranu okupatora, i to je bila njena greška... Slijetio je zaključak koji nije trebalo potvrđivati: ... Samo po sebi je razumljivo da sve ovo sa obe strane treba da se zadrži u najvećoj tajnosti... Njegov generalni stav o kolaboraciji provodili su Dražini komandanti. Svako na svom terenu, u skladu sa postojećim prilikama.*⁴⁶⁷

Draža je u Beogradu imao *Gorski štab*. On je održavao vezu i sa Nijemcima i sa Nedićem. Tu su i njegovi opunomoćenici za kontakte sa generalom Vajksom, komandantom Jugoistoka i ličnim Hitlerovim izaslanikom Nojbaherom.

U hotelu *Mažestik* sačinili su platformu na osnovu koje su četnički komandanti potpisivali sporazume sa njemačkim krajskomandantima i sličnim časnicima.

Saglasno s tim sporazumima četnici su u vojnim akcijama bili podređeni najvišem njemačkom oficiru. Njihove aktivnosti su saobražavane potrebama oružanih akcija njemačkog, bugarskog i italijanskog okupatora. U praksi je to značilo da je komande davao onaj koji ih je snabdijevao naoružanjem,

465 Zb. NOR-a, XII, 1, str. 629; *Izdajnik i zlotnac*, n. dj., 129-130.

466 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. 1, Britanski štićenik, Globus, Zagreb, 1979., str. 157 i d.

467 Draža je izbjegavao neposredno učešće u tome da bi na suđenju rekao: *To su radili neposlušni komandanti*. I na suđenju članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije D. Mihailovića od 27. jula do 6. avgusta 1946. jedan od najistaknutijih Dražinih komandanata Vojislav Lukačević na pitanje predsjednika krivičnog vijeća da li je 1943. godine saradivao sa okupatorom, odgovara: *Jesam. Ja sam to izjavio, i ne samo 1943. nego i 1942. i nijedan član organizacije ne može da kaže da nije saradivao kad je to bilo naredenje*.

Ni kolaboracija koja se rabi kao termin za oznaku relacije četničko-okupatorskih odnosa nije adekvatna. To nije bila saradnja ili kolaboracija dva iole suverena partnera. Ravna gora je prema okupatoru izrazito podređena. Iz te podređenosti proizlazi da je u pitanju kvasilinska kolaboracija. Otvoreni kolaboracionisti kao što su Nedić, Ljotić i Pećanac javno su izvršavali naloge njemačkog okupatora, dok je Draža to činio tajno ili manje javno da ne bi bio kompromitovan u narodu.

municijom, opremom, omogućavao liječenje u bolnicama. Tako je njemački narednik mogao da izdaje naredjenja ravnogorskom pukovniku. Obaveza četničkih snaga bila je da čuvaju privredne objekte, rudnike, fabrike, komunikacije, koje su u funkciji okupacionog sistema. Svi ti objekti su u zemljama u kojima su djelovali pokreti otpora, pa i u Jugoslaviji, prvi na meti sabotaža i diverzija, pa i na nišanu savezničke avijacije. Prihvatajući obavezu da čuvaju te objekte, četnički komandanti i njihova propaganda su širili parole po kojima ih obezbjeđuju jer su potrebni srpskom narodu. Koliko je početka bila skrivana i tajnovita, ta saradnja je vremenom postajala sve otvorenija, a u mnogim područjima i posve javna.⁴⁶⁸

Treba reći da su pojedini četnički komandanti u zapadnoj Srbiji 1941. sa svojim odredima, kao proizvod antiokupacijskog raspoloženja i lokalnih inicijativa, stupali u borbu protiv okupacionih jedinica. To je ubrzo prestalo pošto je Draža oštro ukorio takve komandante. On je to ovako objasnio.

*... Borba protiv okupatora bila je nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista... Zašto? Narodne mase su bile za oslobodilačku borbu koju su vodili partizani. Da narod ne bi masovno prešao na njihovu stranu, četnici su fingirali neke napade na Nijemce.*⁴⁶⁹

ČETNICI SILAZE U OKUPIRANE GRADOVE

Od decembra 1941. godine pa sve do aprila 1942. godine krvave bitke vode valjevske grupe partizanskih odreda koje su ostale u Srbiji iza glavne snaga na terenu Medvednika, Jablanika i Suvobora. Borile su se sa Nijemcima, ravnogorskim četnicima, nedićevcima i ljotičevcima. Tada je Draža odbio prijedlog Tita da sa partizanima brani oslobođenu teritoriju od njemačkih okupacionih jedinica, jer nije htio da vodi frontalnu borbu - kako je govorio. Umjesto bilo kakve borbe, četnici slobodno silaze u okupirane gradove,

468 Svojim sporazumima i kolaboracijom sa italijanskim i njemačkim okupacionim vlastima, kao i sa kvasilinskim režimima u Srbiji i NDH, četnici su u potpunosti dobili sve atribute kvasilinskog pokreta. Oni su se uklopili u okupacioni i kvasilinski sistem nastojeći da predstavljaju srpski narod. Konačno rješenje su očekivali na svjetskim frontovima, naročito od invazije vojne formacije zemalja saveznica antihitlerovske koalicije na Balkanu. Do tada su čuvali svoje vojne formacije i organizacije s namjerom da ih upotrijebe pri preuzimanju vlasti i provođenju konačnog obračuna. Do tada su se koristili svakom prigodom da izvrše čišćenje teritorija od nesrpskog življa za stvaranje Velike Srbije saglasno programskim ciljevima svoga pokreta. Šta je značio konačni obračun? Prvo, uvođenje četničke diktature, drugo, obračun sa političkim protivnicima, treće, obračun sa Hrvatima i Muslimanima, te nacionalnim manjinama koje bi uklonili fizičkim istrebljenjem i drugim oblicima čišćenja na onim prostorima na kojima su htjeli uspostaviti Veliku Srbiju.

469 Duro V. Rodić, *Knjiga Sudbja smrti - primitivni pamflet*, u publikaciji *Osvrt na publikacije o rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima*, Društvo za istinu o NOB-u, Beograd, 2000.

dobijaju oružje i municiju, voze se njemačkim kamionima, hrane se hranom dobijenom od Nijemaca. Hvataju i zarobljavaju sve one koji su pomagali partizane i predaju ih Nijemcima. Ovi ih strijeljaju ako ih na terenu četnici već nisu poubijali. Sve te operacije izvodene su u saradnji sa Nijemcima, ljotičevcima i nedičevcima.

U sporazumima četnika sa Nijemcima redovno je predviđeno da će se ravnogorske jedinice uzdržavati od svih borbi i sabotaža protiv nemačke vojske, njenih saveznika i domaćih jedinica koje se sa ovima zajedno bore. Komandant ravaničke brigade kapetan Mihajlo Čačić se obavezao da će zaštititi rudnike uglja Sisevat, Senjski rudnik, Ravnu reku i Bare od svake sabotaže i da će vraćanjem rudarskih radnika, koji su pobjegli u šumu, doprineti da se proizvodnja poveća.

Svi mostovi koji se nalaze u oblasti obuhvaćenoj sporazumom, željezničke pruge, električne centrale, veštačke gradnje i drugi važni pogoni treba da imaju istu zaštitu.⁴⁷⁰ I njemačka vojska se, po tim sporazumima, uzdržavala od borbenih akcija protiv četničkih jedinica. Neće se preduzimati ni hapšenja i akcije protiv pripadnika pokreta Draže Mihailovića, sem u slučaju da su takve mere potrebne zbog kažnjivih postupaka pojedinih pripadnika. Neće se preduzimati ni streljanje talaca samo zbog toga što pripadaju pokretu DM. Obavezna je i klauzula sporazuma da je zaključeno primirje preduslov za zajedničku borbu protiv komunističkog neprijatelja. Određuje se i organ za vezu kod strana u sporazumu. Taj sporazum je s njemačke strane potpisao komandant Jugoistočka First Vrede.

Ne treba da se plašite njemačkih oficira, jer su oni dobili direktive i obavještenja u pogledu mog sporazuma sa njihovom Armijom - obavještava 25. XII 1943. godine Tomo Guzina, komandant 210 (brojčana oznaka za konjičku brigadu) komandanta 213. Sa Njemcima možete stupiti u vezu. U svim osvrtima pozovite se na mene i ja ću Vas obavještavati o onome što budem učinio a što je u vezi sa tom komandom. Kada se sporazumete sa tamošnjom njemačkom komandom, obavestite ih o kretanju komunista i njihovom radu te koristite do maksimuma kako bi što pre očistili komuniste. To piše Guzina jer je pre par dana bio u njemačkoj Armiji u Sarajevu.⁴⁷¹

Tamo gdje su pojedini četnički komandanti stupali u borbu protiv Nijemaca dobijali su ukore od Draže. Prekoren je i Voja Lukačević koji je napao Nijemce u Prijepolju prilikom kapitulacije italijanskih snaga. Draža je priznao da nije naredio taj napad. Pukovniku Radoslavu Đuriću naredio je da izvrši deblokadu Kraljeva. I oni koji su vršili sabotažu radili su to na svoju ruku bez Dražinih naređenja ili čak suprotno tim naređenjima.

Izbjeglička vlada je grčevito pobijala glasove o četničkoj saradnji sa okupatorima ili da oni ne vode borbu protiv njega. Nastojala je da dokaže da ne saraduje nego da se bori protiv njega. Izmišljala je te borbe ili je partizanske borbene aktivnosti pripisivala četnicima. Tome su doprinosili donekle i Dražini lažni izvještaji.

KOLO VODE KOMANDANTI

Njemačke su vojne komande uključivale četnike u specijalne diverzantsko-terrorističke akcije. Nijemci su ih sve više koristili kao snagu protiv NOP-a. Četnici su u njemačkim vojnim snagama vidjeli zaštitnika od ustaškog režima. Kako su Nijemci bili za što snošljiviji odnos između ustaša i četnika, oni su sve više reagovali i na postupke ustaških organa prema četnicima. Medusobna saradnja sve tri zainteresovane strane sve više je dolazila do izražaja - i Nijemaca, i ustaša, i četnika.

Parola *kad kucne čas* namijenjena je dijelu naroda zavedenom četničkom propagandom. Taj čas nije kucnuo ni u ljeto 1944. godine kada su se četnici, *rame uz rame* sa njemačkim snagama suprotstavili ofanzivnoj NOVJ-a. Primjeri borbe protiv ustaničkih snaga nalaze se u Toplici i Jablanici sredinom 1944. godine kada je 10.000 četnika bilo pod komandom njemačkog majora Vejela. Načelnik štaba te četničke formacije, visoki oficir Neško Nedić je obećao njemačkom generalu Felberu da će *posle likvidiranja partizanskih snaga u Srbiji krenuti da se pod njemačkom komandom bori na istočnom frontu*. Dokumenti pokazuju kako je u Kragujevcu početkom oktobra 1944. godine smješten zajednički njemačko-četnički štab.

*Četnička komanda sa svojim oružanim snagama od meseca septembra prošle (1943. - o.a.) godine, saraduje sa njemačkom vojskom iskreno i lojalno... U ovoj borbi četnici su dali sve od sebe.*⁴⁷²

Svojom kolaboracijom su predstavljali faktor stabilnosti okupacionih sistema na tlu Jugoslavije. Saradnja je otpočela sa kvislinškim režimom u Srbiji, pa proširena na okupacione trupe uključivši i bugarske u toj zemlji. S njima je Vermaht (Wehrmacht - nacistička tajna služba), pa Superslode (Vrhovna komanda italijanskih oružanih snaga u okupiranoj Jugoslaviji). U italijanskoj okupacionoj zoni od Šar-planine do Triglava četničke formacije su stupile u otvorenu saradnju i borbenu sadejstvo sa njihovim snagama. Ta saradnja je naročito intenzivna sa Italijanima u Crnoj Gori i u italijanskim dijelovima NDH. U Bosni, u dijelu pod kontrolom Nijemaca, ustanovljena je saradnja

470 Dokumenta, III, 2591.

471 Arhiv VII Vojno-istorijskog instituta Ča, k, 232, reg. br. 30/15 (BH-X-412).

472 AVII, 254, 7/1.

sa Paveličevim jedinicama - Nezavisnom državom Hrvatskom. Odvijala se i sa srpskim i crnogorskim kvislinzima. U prvoj polovini 1942. godine svi komandanti četničkih odreda na tom teritoriju sklopili su pismene sporazume sa vojnim i civilnim vlastima ustaške NDH o zajedničkoj borbi protiv NOP-a. Odmah nakon kapitulacije Italije oni su na istoj teritoriji i na isti način pro- dužili kolaboraciju sa Nijemcima.

Tako je vojvoda Momčilo Đujić, zajedno sa drugim komandantima, izgubio jednog a svrstao se u službu drugog nalogodavca - njemačkog. On to čini neposredno nakon kapitulacije Italije (8. septembra 1943.). A godinu dana kasnije, 1. XII 1944., izvještava štab 15. njemačkog brdskog korpusa da su njegova komanda i četničke jedinice *iskreno i lojalno saradivale sa njemačkom vojskom*. Njegovu tvrdnju taj isti štab njemačkog brdskog korpusa u izvještaju Sp. 1006 ovjerava *borbeno sadejstvo sa četničkim grupama duž glavne saobraćajnice Bihać-Gračac-Knin-Drniš-Šibenik gde su četnici okupljeni u posebnim uporištima oslonjenim na njemačke trupe*. Taj štab eksplicitno potvrđuje da četničke vođe primaju naloge i uputstva o vršenju zadataka obezbjeđenja i izviđanja od njemačkih komandi.⁴⁷³

Kolaboracija se kompletira djelatnošću istaknutih komandanata i rukovodilaca širom Jugoslavije. U Crnoj Gori svi su oni otvoreno saradivali sa italijanskim okupatorom: Blažo Đukanović, Đordije Lašić, Bajo Stanišić, Pavle Đurišić, Dušan Vlahovac, Miljan Radonjić, Vojislav Lukačević, Jakov Jovović, Blažo Gojnić, Nikola Bojović, Ivan Ružić, Boško Pavić i dr. Tako i u Srbiji: Miroslav Trifunović Dronja, Branislav Pantić, Jevrem Simić, Ljuba Jovanović Patak, Nikola Kalabić, Predrag Raković, Dragoslav Račić, Neško Nedić, Dragutin Keserović, Zvonko Vučković, Miloš Glišić, Vučko Ignjatović, Vojislav Tufegdžić, Velimir Piletić, Aleksandar Saša Mihailović, Miodrag Palošević, Siniša Ockoljić, Vuk Kalaitović, Dušan U. Smiljanić, Živan O. Lazović, Živorad Andrić, Milan Stojanović i dr.

Svi istaknuti komandanti i rukovodioci toga pokreta u Bosni i Hercegovni takođe su registrovani kao privrženi saradnici njemačkog okupatora, ustaških formacija i vojnih jedinica NDH: Jezdimir Dangić, Gojko Borota, Rade Radić, Uroš Drenović, Lazar Tešanović, Slavoljub Vranješević, Kamenko Jevtić, Savo Derikonja, Vukašin Marčetić, Radivoje Kerović, Cvijetin Todić, Savo Božić, Aleksa Drašković, Boško Todorović, Danilo Salatić, Petar Bačović, Milorad Popović, Radojica Perišić, Petar Samardžić, Milan Šantić, Mutimir Petković, Vukašin Perović i dr.

U Dalmaciji i Lici: Ilija Trifunović Birčanin, Dobroslav Jevđević, Mladen Žujović, Momčilo Đujić, Radmilo Grđić, Niko Novaković, Mane Rokvić, Branko Bogunović, Radovan Ivanišević, Slavko Bjelajac, Stevo Rađenović, Novak Mijović i dr.

473 AVII; MF-HAS-314566, 342-343.

Draža je znao za tu saradnju svojih vođa i njihovih jedinica sa okupatorom u italijanskoj zoni. On je, i pored toga, 5. septembra 1942. predložio izbjegličkoj vladi za odlikovanje Karadordevom zvijezdom Baja Stanišića, Đordija Lašića, Pavla Đurišića, popa Radojicu Perišića, popa Momčila Đujića i Dobroslava Jevđevića.⁴⁷⁴

Ni priređivači, kako su ga nazvali, *kapitalnog istorijskog dela Dragoljub M. Mihailović, Rat i mir denerala* (istoričari Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević) zajedno sa izdavačem Danicom Drašković i recenzentom dr. Đokom Tripkovićem, te Institutom za savremenu istoriju u Beogradu, nisu mogli da prikriju činjenicu da se Draža sastajao sa predstavnicima Vermahta. To se nije dalo zaobići ni izostavljanjem dokumenata, ni sa tri tačke (...). Jedino što mijenjaju jeste to da se po njima Draža sastao sa Nijemcima *samo jednom* u novembru 1941. godine. Pri tome svjesno zaobilaze *videnje* predstavnika Abvera kapetana Jozefa Matla sa Mihailovićem na Ravnoj Gori još sredinom ljeta 1941. godine. Priređivači *istorijskog prikaza Draže Mihailovića kao vojskovođe, političara i čoveka* svjesno su smetnuli da se, osim toga, Mihailović dva puta sastao sa Rudijem Šterkerom, izaslanikom Hermana Nojbahera - jednom u selu Rošci, drugi put u selu Draginju. Oba puta u septembru 1944. godine pri povlačenju četnika iz Srbije - kako piše dr. Branko Latas. Ima pisaca koji su otkrili da se Draža sastao i sa Hermanom Nojbaherom. Tih njegovih susreta sa predstavnicima njemačkih okupacionih trupa u istočnoj Bosni bilo je i 1945. godine.

Bezbroj dokumenata dokazuje da je upravo Mihailović u svojim rukama držao modalitete i obime četničke kolaboracije. Kako nisu mogli naći argumentaciju za antifashiističku borbenu aktivnost Mihailovića priređivači knjige *Rat i mir denerala* su krenuli drugim putem. Da originalna dokumenta proglašavaju falsifikatima. Tako su učinili sa njegovom Instrukcijom majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću od 20. decembra 1941. godine, te sa pismima upućenim Alojziju Stepincu i posredno Anti Paveliću od 15. aprila 1945. godine. Tobažnje falsifikate su pripisali *pobednicima*. Riječ je o Mihailovićevim *kapitalnim* dokumentima čija je sadržina političkog, nacionalnog i državnog karaktera. Riječ je o postupku i načinu kako *stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke*. To bi se po toj instrukciji postiglo putem *čišćenja državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata*. Pisma Stepincu i Paveliću tretiraju pitanja četničko-ustaških napora za borbu protiv Jugoslovenske armije kako bi ih spriječili u potpunom oslobođenju zemlje, kvislinga i četničkih formacija u njihovoj službi.⁴⁷⁵ Ali, Draža se unaprijed

474 *Rat i mir denerala Dragoljuba D. Mihailovića*, Beograd, 1998., knj. 2., str. 407, priredili Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević.

475 Priređivači sugerišu čitaocu da povjeruje u njihovo objašnjenje da je Mihailović u toku rata, na neki način, izgubio blanko potpisane papire, koje je partizanska vlast zloupotrijebila. Teško je

pripremao za to da ako nekada nekoga treba okriviti, onda će to biti drugi, a ne on sam. Zašto bi se pravili falsifikati da se nešto dokazuje što je samo po sebi dokazano. To su postupci po naredenjima, koja se u prvom redu odnose na čišćenje muslimana u Sandžaku i istočnoj Bosni. Za tu aktivnost postoji mnoštvo dokumenata mimo Instrukcije, izvještaja Mihailoviću, čiji su tvorci četnički komandanti (Zaharije Ostojić, Pavle Đuričić, Vojislav Lukačević i dr.). Ostojić je predlagao Draži metod kako da se likvidiraju muslimani. *Sandžaklije se moraju klari* - pisao mu je. O ponašanju četnika Mihailović je upoznao potčinjene: *U Sandžaku smo sve Turke po selima likvidirali sem onih po varošicama.*⁴⁷⁶

ZBLIŽAVANJE SA NIJEMCIMA

*Nemci mirno prolaze po svome poslu našim drumovima. Srpski narod u Bosni je vidio i da naš nesrećni i napačeni narod ne diraju. Ali opasnost još nije prošla. Nju mogu izazvati neobaveštani pojedinci pripucavanjem na nemačke vojnike, što se ni u kom slučaju ne bi smelo dogoditi, jer je moje naredenje u tom pogledu potpuno jasno: Treba ih pustiti da prođu kroz Bosnu.*⁴⁷⁷

Kao izaslanik ravnogorskog pokreta major Jezdimir Dangić je uspostavljao kontakte i saradnju sa Nijemcima u istočnoj Bosni u isto vrijeme kada i Mihailović u Srbiji.

Isto onako kao što su četnici na teritoriji u italijanskim okupacionim zonama sklapali sporazume o saradnji sa Italijanima, tako su i jedinice ravnogorskog pokreta na njemačkom okupacionom području takve sporazume sklapali sa Nijemcima. Kako je major Boško Todorović u Hercegovini gradio odnose zblizavanja sa Italijanima, tako je major Jezdimir Dangić u istočnoj Bosni uspostavljao odnose saradnje sa Nijemcima. I jedan i drugi su Dražini izaslanici iz Srbije. Došli su da uspostavljaju i učvršćuju četničke odrede u Bosni i Hercegovini. Oni su među prvim ravnogorskim emisarima. Dangić je bio prvi sa Ravne gore: došao je 16. avgusta 1941. godine. Pretendovao je da bude najdominantnija četnička ličnost u ovom području. On je ovaj pokret u istočnoj Bosni vezao za ravnogorski centar još dok su jedinice u drugim područjima u vojno-operativnom smislu djelovale nezavisno od tog Dražinog centra. Do dolaska Dangića, Todorovića i drugih Dražinih oficira u graničnim područjima Srbije, Bosne, Crne Gore, Hercegovine, istočne Bo-

povjerovati u tu priču. Draža je iskusni obavještajac, bio je u vojno-diplomatskoj službi, iskusio je i zatvorsku kaznu, znao je šta znači izgovorena riječ, a kamoli blanko potpis. Ko hoće da vjeruje neka vjeruje.

476 *Rat i mir*, I, str. 335.

477 Proglas majora Jezdimira Dangića *Srpskom narodu u Bosni*.

sne i istočne Hercegovine četnički pokret nije poznavao vojnu organizaciju i disciplinu, niti je imao razraden nacionalno-politički program. Još je to bio ustanak u fazi stihijnog otpora srpskog seljaštva ustaškom nasilju. Bio je vezan za uticajne pojedince, domaće ljude, članove prijeratnih četničkih udruženja ili nacionalističkih stranaka velikosrpskog kursa, kojima je lični interes bio glavni motiv u njihovom djelovanju.⁴⁷⁸

Jedan od osnovnih zadataka tih izaslanika je razvijanje i vršenje propagande u korist četnika. Taj zadatak su izvršavali već na prvim koracima kada su počeli sređivati četničke jedinice u vojnom pogledu. Činili su sve da odvoje Srbe od partizanskog pokreta. Radili su to propagandom da se sačuva živa sila srpskog naroda. Govorili su da komunisti smišljeno izlažu pogibelji srpski živalj. Mogli bi Srbi biti uništeni u sukobima u koje ih uvlače komunisti sa Nijemcima i Italijanima kao okupacionim formacijama nadmoćnijim i u boračkom ljudstvu i u ratnoj tehnici. Bilo je to u skladu sa Dražinim upozorenjima iz avgusta 1941. *da se izbegavaju sukobi sa Njemcima dok god je to moguće.*

Premda se u četničkim dokumentima u avgustu te godine neprijateljima nazivaju i Nijemci i Italijani, u jesen 1941. godine ti emisari sklapaju prve sporazume sa Italijanima. Prema izvornim njemačkim dokumentima iz novembra-decembra 1941. i januara-februara 1942. godine takve sporazume sklapaju i sa Nijemcima. Todorović u pregovorima sa Italijanima, u istočnoj Bosni i Hercegovini - Dangić sa Nijemcima u istočnoj Bosni. U čemu je osnovna značajka tog sporazumijevanja? Dangićeva linija proizlazi iz temeljnog stava da će četnici, za razliku od partizana, izbjegavati oružane sukobe sa Nijemcima. Četničku borbu ne treba shvatati kao borbu protiv okupatora. Ta njihova borba je *samoodbrana od ustaša i osveta nad Hrvatima i Muslimanima*. I Aćim Babić, vojvoda i komandant štaba bosanskih četnika, protiveći se borbi protiv Nijemaca, izbjegavao je sporazume sa predstavnicima partizanskih štabova o združenim oružanim dejstvima i protiv njemačkih i protiv ustaških formacija NDH.

Dangićeva saradnja počinje maltene od kada je došao u taj dio Bosne sa Dražinim ovlaštenjem da organizuje četničke jedinice i stavi ih pod jedinstvenu komandu. Deklarativno je bio za saradnju sa rukovodstvom NOP-a na tom području, dok se istovremeno dogovarao sa ustaško-domobranskim jedinicama NDH i njemačkim okupacionim vlastima.

Nijemci su 14. XI 1941. godine ustanovili da je Dangić *prema komunistima zauzimao odlučniji stav nego Mihailović*. On je, čak, htio zajedno s njima da nastupi protiv komunizma. Nijemci su se osvjedočili da je ovaj Dražin major *češće demonstrativno pokazivao svoju želju da se sa Nijemcima složi*. Naređivao je svojim jedinicama da nastupaju u cilju iskazivanja počasti *nemačkim oficirima*.⁴⁷⁹ Htio je valjda na taj način da stvori moćnu četničku organizaciju. Ta-

478 E. Redžić, *Isto*, 224.

479 Arhiv VII, NAV-N-T-77, r. 1934, s. 6506108; Zb. NOR-a, XII, I, 628; opširnije Antun

kvu koju bi respektovala i vlasti NDH. Što agresivniji stav prema partizanskim jedinicama, računao je, put je za stvaranje njemačke naklonosti. Direktno je pregovarao o toj oružanoj saradnji. Najkonkretniji vidovi četničko-njemačke saradnje izraženi su početkom 1942. godine pri izvođenju njemačko-ustaških operacija u istočnoj Bosni.⁴⁸⁰ U januaru te godine potpisao je ugovor sa njemačkim generalom Paulom Baderom u 17 tačaka o zajedničkoj borbi protiv komunista u istočnobosanskoj zoni. Četnicima je naredeno da se Njemcima ne daju otpor. Dangić je prije te operacije imao sastanak sa Njemcima i o svemu izvijestio Mihailovića.⁴⁸¹ Htio je da s njima zajedno nastupi u pograničnoj staroj Srbiji i stvori slobodno zaleđe radi suzbijanja ustaških jedinica u srpskim oblastima Bosne. U svojstvu komandanta bosanskih četničkih odreda on se s početka citiranim proglasom obraća srpskom stanovništvu istočne Bosne. Obavještava ga o svojoj naredbi da Njemcima treba omogućiti slobodan prolaz kroz Bosnu. Pozvao ga je da uništava ustaše i Hrvate kao i partizane.

Proglas je naslovljen *Srpskom narodu u Bosni*. Piše ga *Negde u planini* u ime Štaba bosanskih četničkih odreda. Dangić je prethodno postigao dogovor prema kojem će njemačke vojne formacije proći neometano od četničkih jedinica s planom da unište partizanske odrede na tom području. Zato srpskom narodu u Bosni skreće pažnju na drugu i mnogo veću opasnost koja nam preti od dolaska naših zakletih neprijatelja, ustaša i Hrvata, ne dajte im da se prikupе i organizuju. Udrite ih gde god se pojave. Ne dajte im da u srpskim selima i planinama postavljaju svoju vlast. U tome ih naročito ometajte na svakom koraku. Ako ne djelujete kao organizovane jedinice, djelujte samostalno, okupljeni u manje grupe, pod vodstvom najboljih između vas. Čuvajte svoje domove, decu i žene.

*Naši neprijatelji, među kojima i komunisti, koji su nam poslednjih dana pobili mnoge naše drugove, šire lažne vesti i stvaraju zabunu. Ne verujte im, nego takve propagatore prijavljujte svojim starešinama ili ih sami uništavajte.*⁴⁸²

Dangić taj narod ohrabruje: *Ja sam među vama. Uskoro ćete primiti ostala moja naredjenja*. Bavio se mišlju da odvoji dijelove Bosne i pripoji ih Srbiji. U svemu se ugledao na svoje uzore - generala Milana Nedića i Blažu Đukanovića. Oni su voljom okupatora uspostavili svoju vladavinu. Prvi u Srbiji, drugi u Crnoj Gori. Da bi to postigao, u svom vrludanju i dogovorima sa vodstvom NOP-a, njemačkim okupacionim vlastima i jedinicama NDH, morao je izigrati sve tri strane - partizane i Njemce i Pavelića. Njemci su shvatili tu njegovu kombinatoriku i uklonili ga. Uhapsili i otpremili u zarobljeništvo. Do

tada ni jedan metak nije ispalio na njih. Uhapšen je u Rogatici 11/12. aprila 1942. godine. Prije toga je major Radoslav Đurić izvijestio Mihailovića da Dangić preko mere i previše koketira sa Njemcima.⁴⁸³

U ISTOM FRONTU NA ISTIM LINIJAMA

Stav pomirljivosti prema okupacionim i kvislinškim vojnim formacijama, uključivši i uzajamno potpomaganje i zajedničko dejstvovanje u istom frontu, ne završava se sa Dangićevim odlaskom iz Bosne u zarobljeništvo. Saradnja koja datira od njegovog dolaska produbljava se i proširuje tokom 1942., intenzivno nastavlja u narednoj 1943., pa 1944. godini i traje do kraja rata.

*Da bi svaki naš borac bio tačno obavješten o pregovorima, koji su vođeni sa Njemcima, naređuje Vam se da se naš dogovor sa Njemcima pročita pred strojem, kao i ovo naše naredjenje. Tom prilikom da se svim borcima objasni važnost zaključenog primirja za Srpski narod i četnike, kojeg moramo pametno da iskoristimo.*⁴⁸⁴

Vojvoda Radivoje Kerović, komandant štaba Majevičke četničke brigade, obavještava komandante bataljona o pregovorima s predstavnicima njemačkih okupacionih vlasti u Loparama. Učinio je to 20. VIII 1942. godine povodom pregovora o primirju. Traži da svaki borac bude tačno obaviješten o tome, da bi preduprijedio glasine i govorkanja nepovoljna po četnike. Na obroncima Majevice i u drugim područjima sjeveroistočne Bosne u narodu se o toj četničko-njemačkoj saradnji znalo i govorilo još od 16. avgusta 1941. godine kada je ovdje stigao major Jezdimir Dangić.⁴⁸⁵

I vojvoda Kerović je produžio Dangićevu praksu. Sa zahtjevom da se njegovo obavještenje pročita pred strojem on četničkim bataljonima na Majevici javlja kako je utvrđeno da se primirje (sa Njemcima - o. a.) i dalje strogo održaje i da se patrole jedna drugoj ne smiju bliže da približuju od 500 koraka. Zato naređuje komandama bataljona da se strogo pridržavaju uslova primirja i da ne dozvole nikome da mir naruši. Onaj, koji bude svojim radom najmanje ili najmanjim delom mir narušio, biće najstrožije kažnjen, jer time svjesno radi protiv

Miletić, *O saradnji komandanata četničkih odreda u istočnoj Bosni Jezdimira Dangića sa Njemcima*, VIG, br. 2/1978; Latas-Dželebdžić, n. dj., 127-133.

480 Sa visokom delegacijom Vermahta poveo je i pregovore koji su prekinuti zbog otpora NDH. Tom prilikom je izrazio spremnost da prizna hrvatsku suverenost, te da se sa svim svojim ljudstvom stavi pod nemačku komandu za potpuno uništenje komunista u istočnoj Bosni. Tražio je da se zemlja stavi pod nemačku vojnu upravu.

481 Zb. NOR-a, XIV, 2, 773-774.

482 VII, Ča, k. 222, reg. br. 2/5.

483 Zb. NOR-a, XIV, 1, 179. Dangić je u zarobljeništvo ostao do kraja 1943. godine, kada je pobjegao u Poljsku. U Krakovu se predao sovjetskim trupama koje su ga izručile vlastima Demokratske Federativne Jugoslavije. Vojni sud u Sarajevu osudio ga je kao ratnog zločinca u avgustu 1945. godine. S njim je na području istočne Bosne objedinjavao četničke akcije i kapetan Sergej Mihailović. Kao predstavnik četničkog štaba istočne Bosne taj kapetan je u novembru-decembru 1941. godine pregovarao s Italijanima o borbenoj saradnji. Kad su Italijani predali Goražde i Foču četnicima počinio je masovna ubistva i zločine nad muslimanskim stanovništvom u Foči i okolini.

484 VII, Ča, k. 210, reg. br. 25/2.

485 XIV/1, str. 31.

interesa Srpskog naroda - piše Kerović u obavještenju i dodaje: *U slučaju da bi neprijatelj sa svoje strane narušio uslove primirja, odmah da najhitnije o svakom takvom slučaju pismeno izvijestite, kako bi o tome mogli izvijestiti Komandanta Njemačke vojske u Tuzli i poduzeti potrebne mjere.*⁴⁸⁶

Odmah narediti svojim borcima da zauzmu miran stav prema neprijatelju, izuzev partizana, ali pored toga da svi naoružani ljudi i dalje budu na okupu i u strogoj pripravnosti, tj. da budu na svojim položajima. Ukoliko bi se naši ljudi sastajali sa Švabama, pa ako bi ih Švabe pitale zašto su u pripravnosti neka odgovore da su u pripravnosti samo radi partizana; sa partizanima se ne smije niko živu više sastajati i ništa ne pregovarati. U potpisu je komandant Branko Tadić.⁴⁸⁷ Završnica rata otvara pitanja šta, kako i kuda dalje? U glavama najvećeg broja četničkih komandanata ni tada se ništa bitno ne mijenja u odnosu na kolaboraciju i to sa onim snagama čiji je slom izvjestan u potpunosti. Štab 1. brigade Ozrenskog odreda i 29. IX 1944. godine naređuje miran stav prema neprijatelju izuzev partizana.

NJEMAČKI OFICIRI U ČETNIČKIM ŠTABOVIMA

Nakon kapitulacije Italije, početkom septembra 1943. godine, njemačke trupe su zaposjele bivše italijansko okupaciono područje. Četnici su im se legitimalno kao odlučni borci protiv partizanskih snaga. Saznanje da su oni bili lojalni prema Italijanima do kraja za Nijemce je bilo garancija da sa četnicima stupe u saradnju u Lici, Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Komanda Ličko-kordunaške četničke oblasti naredila je 6. IX 1943. godine potčinjenim komandama da četnici na dolazeće njemačke trupe *ne otvaraju vatru i da se drže pasivno.*⁴⁸⁸ Đujić piše da ga Kapetanović moli da mu odobri saradnju sa 11 (Nemci) jer nema drugog spasa, a da mu Nijemci nude *potpuno naoružanje i opremu.*⁴⁸⁹ Draža je 27. XI 1943. odgovorio Đujiću: *Major Kapetanović neka postupi sabrazno situaciji i neka se što prije ojača da bi uskoro postao samostalan.*⁴⁹⁰ I Đujić i Kapetanović su razumjeli šta im je Mihailović naredio.

Nijemci su u više četničke štabove delegirali svoje oficire koji su u komandno-operativnom smislu igrali značajnu ulogu. U štabu Vojislava Lukačevića, docnije i kod Pavla Đurišića, komandanta Crne Gore, nalazio se njemački poručnik Hojs. Kod popa Đujića, što znači u štabu Dinarske divizije, nje-

486 VII, Ča, k. 210, reg. br. 25/2.

487 XIV, knj. 1, dok. br. 189 i 117.

488 Prvi dio, dokument br. 61, Momčilo Đujić 22. XI 1943. izvještava Dražu da se razbijeni četnici u Lici prikupljaju, pribiraju i da bi sebe i narod spasili oslanjaju se na 11 (Nemci) a da se major Kapetanović održao i to osloncem na domobrane u Gospiću.

489 Zb. NOR-a, XIV, 3, 156.

490 Zb. NOR-a, XIV, 3, 156.

mački kapetan Volke Rozenhof, četnicima poznat kao Branko Lazarević, itd. Dobroslav Jevđević je Britancima izjavio: *Kapetan Rozhof, zvani Lazarević, i kapetan dr. Konrad su bili dodeljeni Đujićevom štabu kao oficiri za vezu.*⁴⁹¹

Komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine major Petar Baćović naredio je 17. IX 1943. potčinjenim: *Sa okupatorom održavati dobre odnose i ne napadati ga već po mogućnosti iskoristiti ga svugde i na svakom mestu do uništenja komunista.*⁴⁹² Ljubomir Lazarević, inženjer iz Kolašina, 27. I 1944. godine izvještava Mihailovića: *Svi komandanti u Crnoj Gori primili su saradnju sa Nemcima... Nema ni jedne grupe u šumi koja bi predstavljala našu borbu, oko koje bi se moglo okupljati.*⁴⁹³

Kolaboracija s Nijemcima nastavljena je i poslije teških poraza četničkog pokreta u proljeće 1943. godine. U tom savezništvu četnici su imali ulogu pomoćnih jedinica njemačke vojske, koja im, kao ni ustaše, nikad nije potpuno vjerovala.

“ONI SU SPREMNI DA U POTPUNOSTI SARADUJU S NAMA”

Nakon poraza u bici na Neretvi u operacijama *Vajs I* i *Vajs II* Draža i njegov štab su napustili Crnu Goru sredinom maja 1943. Otišli su u Srbiju da bi učvrstili pozicije i oporavljeni dočekali prodor Crvene armije na Balkan.

Baš u to vrijeme, u 1943. godini, jačao je i NOP u Srbiji. Posebno u južnoj i istočnoj Srbiji i Šumadiji. Kako četnicima tako i njemačkim i kvistlinškim snagama je odgovaralo da se te formacije unište. S tim ciljem je ponovo uspostavljena njemačko-četnička saradnja. Feldmaršal Vajks, njemački komandant Jugoistoka, načinio je *Procjenu situacije 1. novembra 1943.* Ta je procjena dostavljena i Hitleru na uvid. U toj procjeni napisano je i ovo:

Do sada je saradivao ravnogorski pokret sa Nemcima samo u pojedinačnim pitanjima. No obzirom na situaciju moralo bi doći do jednog celovitog rešenja. Političko zauzimanje stava Draže Mihailovića i njegovog pokreta potpuno se izmijenilo. Oni su spremni da u potpunosti saraduju s nama. Oni predlažu stvaranje jednog nacionalnog fronta koji bi obuhvatio Srpsku državnu stražu, Srpski dobrovoljački korpus, formacije Draže Mihailovića i sve nacionalne snage orijentisane protiv komunista. Pokret DM je spreman da ide u celosti u ovaj front. Osnovni zadatak je opšta mobilizacija i stvaranje jedne srpske armije za uništenje komunizma u Srbiji. Kada komunizam u Srbiji bude pobeđen, pokret DM spreman je da se uključi prema naređenju nemačkog rukovodstva na Balkanu i ma gde drugo.

491 Arhiv Jugoslavije, 110, 614, br. 76391.

492 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 10.

493 Prvi dio, dokument br. 71.

Tako se kaže u zabilježici obavještajnog odjeljenja komandanta Jugoistoka od 11. avgusta 1944. o razgovorima Mihailovićevih predstavnika o uslovima za njegov sastanak sa Nojbaherom.⁴⁹⁴ U razgovoru za pripremu susreta Mihailovića i Nojbahera učestvovali su sa četničke strane major Dragoslav Račić, komandant 4. grupe jurišnih korpusa, Nesko Nedić, načelnik štaba 4. grupe jurišnih korpusa i Nikola Kalabić, komandant 2. jurišnog korpusa 4 grupe jurišnih korpusa. Sa njemačke strane prisutni Ritmajster princ Vrede (Fürst von Werede), Ritmajster von Hervart (von Herwarth) i vodnik Fidler Egon (Fiedler Egon). Razgovor je završen 11. avgusta 1944. godine u Topoli.

Major Račić je rekao da *Bugari nisu nikakvi dostojni okupatori. Nemci su dali oružje Albancima, Hrvatima itd. jer oni umeju da laskaju Nemcima. Danas su Nemci sa njihove strane prevareni. Nemci nisu pravilno procenili ove ljude. Srbi, koje vi niste poznavali, ipak se bore za vas. Mi se obavezujemo našom časnom oficirskom rečju da ćemo biti verni. Pokret DM je spreman da da sve garancije koje Nemci budu zahtevali. Naše smrtno neprijateljstvo protiv komunizma je najbolja garancija naše vernosti. Nas ne interesuje budućnost, svejedno kako će se rat završiti, mi smo odlučili, ako tako mora biti, da viteški propadamo.*

Dogovorili su se da Draža želi da razgovara sa Firerovim opunomoćenikom Komandanta za Jugoistočni prostor, da zahteva prikupljanje svih nacionalnih srpskih snaga, mobilizaciju i naoružanje svih borbeno sposobnih nacionalnih Srba za borbu protiv komunizma. Naoružanje i rukovodstvo obezbeđuje nemačka vojska, Draža moli da ostane ilegalan, njegovi pripadnici ne treba da oblače nemačke uniforme, Draža želi usmeni a ne pismeni sporazum i obećava obustavu svih mera uperenih protivu nemačkih vojnih vlasti i njihovu zaštitu.

Dražine delegacije pregovaraju s Nijemcima u vrijeme kada njegovi emisari iz inostranstva u izvještajima, porukama i pismima poručuju kao jedini spas da četnici krenu protiv Nemaca, da bi imali bezrezervnu pomoć američke vlade čim bi započeli vojnu akciju protiv Nemaca, da bi sovjetska vlada poslala svoju misiju Mihailoviću čim bi počeli borbu protiv Nemaca. Takav je i izvještaj Miloja Smiljanića od 17. avgusta 1944. i drugih, a 11. avgusta te godine sastaju se delegacije četnika i Nijemaca u Topoli.

I prije toga sastanka saradnja je realizovana na osnovu pisanih sporazuma i usmenih dogovora. Trajalo je to naročito od 1943. godine pa do kraja rata. Ponudu za sporazum sa Nijemcima dao je Nikola Kalabić u maju 1943. godine.⁴⁹⁵ U jesen iste godine u Beograd je stigao Hitlerov izaslanik Herman Nojbaher. Kao diplomatsko lice pridodat je Komandi Jugoistoka, pod komandom Maksimilijana von Vajksa. Vajks je 1. XI 1943. godine procijenio da najveću opasnost za okupatore, za kvislinge i kolaboracioniste, predstavljaju partizanske snage koje namjeravaju da prodru iz Bosne u Srbiju. Mihailović je zatražio vezu sa nemačkim komandama, kako ne bi potpao pod komunističku

vlast.⁴⁹⁶ Poslao je u Beograd i izaslanike kod Nojbahera i Vajksa. Trebalo je utvrditi platformu na kojoj bi njemačke trupe prihvatile saradnju sa njegovom vojskom. Radoslav Đurić je 13. XII 1943. rekao Draži da se u Beogradu nalazio Palošević kao delegat za neke pregovore sa Nemcima u ime Vaše i da je Keserović prišao Nemcima i očekuje se njegov dolazak u Beogradu.⁴⁹⁷ Dušan Radović Kondor pisao je Mihailoviću da je Mitić vidjen u Užicu sa Nemcima, posle čega je s njima otišao za Beograd kamo ga Vi šaljete radi hvatanja neke veze i sporazuma.⁴⁹⁸ Sve te vijesti su bile tačne. Dražini pregovarači u Beogradu su bili Miodrag Palošević, Dragutin Keserović, Predrag Raković, Milorad Mitić, Kosta Košutić i još neki. Draži su obećani razgovori i potpuna diskrecija.

U sporazumima su Nijemci određivali četnicima precizne zadatke. Njima je dato da učestvuju u borbenim dejstvima protiv snaga NOP-a, da čuvaju saobraćajnice kojima su se služili Nijemci, da čuvaju rudnike i rudnička postrojenja, da pomažu u eksploataciji rudnog bogatstva, da Nijemcima predaju anglo-američko osoblje koje bi se našlo kod njih, da obavljaju i druge zadatke za potrebe Nijemaca. Prvi ugovor je potpisao Vojislav Lukačević, potom Nikola Kalabić i Jevrem Simić. Time su obuhvaćene sve četničke jedinice u jugozapadnom, sjevernom i sjeveroistočnom dijelu Srbije. Ugovor o potčinjavanju četnika njemačkim zahtjevima za dijelove istočne Srbije potpisao je Ljuba Jovanović Patak. Tako je bilo i sa Krajinskim, Topličkim i drugim korpusima. Nijemci su im isporučivali mitraljeze, municiju i minobacače. Nije bilo četničke jedinice koja nije stavljena pod kontrolu njemačkih komandi ili Abvera. Krajem 1943. i početkom 1944. godine u Srbiji je bilo oko 30.000 do 33.000 četnika, a to je približno dvije do tri njemačke divizije.

U toku njemačkih operacija četnici su potčinjeni njemačkom komandovanju. Zabilježena su i dva susreta Mihailovića sa Nojbaherovim izaslanikom Rudolfom Šterkerom u Srbiji. Bilo je to u vrijeme napora okupatora i četnika da suzbiju snage NOVJ-a.⁴⁹⁹ Oba sastanka su održana u vrijeme povlačenja Mihailovića iz Srbije. Prvi je održan u selu Rošci a drugi u Draginju u septembru 1944. godine. Sa Šterkerom se sastao u aprilu 1945. godine na Vučjaku u Bosni.⁵⁰⁰ Pri povlačenju njemačkih trupa i kvislinskih jedinica iz Srbije u jesen 1944. s njima se povuklo oko 20.000 uglavnom na silu mobilisanih mladića iz Srbije. Oni su služili kao pobočnice, zaštitni dijelovi ili izviđački odredi za njemačke trupe u povlačenju. Svi su bezmalo izginuli u bosanskim gudurama.⁵⁰¹

494 VII, NAV-T-311, f. 286, s. 508-511.

495 Arhiv VII, NAV-N-T-501, f. 249, s. 372.

496 Peti dio, dokument br. 12.

497 Arhiv VII, Ča, k. 276, reg. br. 8/1 dep. br. 12327.

498 Arhiv VII, Ča, k. 127, reg. br. 2/5; k. 276, reg. br. 7/1, dep. br. 11095

499 Arhiv VII, Ča, k. 103, reg. br. 27/2; NAV-N-T-501, f. 236, s. 669.

500 Izdajnik i ratni zločinac, n. dj., 252-268; Tomasevich, n. dj. 295

501 B. Latas, *Uništenje četnika u završnoj etapi rata*, VIG, br. 1/1986.

FAKTOR STABILNOSTI OKUPACIONIH SISTEMA

Sa kapitulacijom Italije Nijemci su četnike najotvorenije prihvatili kao kolaboracioniste na istom poslu protiv partizana kao njihovog zajedničkog neprijatelja. Odgovaralo im je da četnici drže partizane podalje od Srbije. To je bilo važno i za održavanje željezničkih pruga i snabdijevanje nemetalima i hranom.

Saradnja sa Nijemcima je odgovarala i četnicima. Oskudicu koja se pojavila u ljeto 1943. godine mogli su nadoknaditi jedino kod Nijemaca. Snabdijevanje oružjem, municijom i drugim potrebama oni su vršili i direktno od Nijemaca i posredstvom Nedićeve administracije. Za dva mjeseca, od novembra do decembra 1943. godine, sklopljena su četiri ugovora, a zatim i drugi, između njih. Potpisivali su ih s četničke strane najviši Dražini operativni komandanti. Jedino što ih je povezivalo i primoravalo na saradnju je sve veća opasnost od vojnih formacija NOP-a. Njihova međusobna saradnja nastavljena je i bez formalnih sporazuma. Ma koliko i jedni i drugi nastojali da se ta saradnja sačuva samo među njima konspiracija nije bila moguća jer su nastupali rame uz rame i srpski dobrovoljački korpus, i Mihailovičevi četnici i njemački i bugarski okupatori.

U maju 1944. godine beogradske novine na njemačkom jeziku *Dunau-Zeitung* objavile su članak kako se četnici bore pod njemačkom komandom. Četnici su, kao, imali zbog toga nekih političkih problema, ali je kolaboracija, i pored toga, nastavljena istim tempom.⁵⁰²

U odsustvu invazije Saveznika u Dalmaciji Dražine jedinice su tom saradnjom sa novim gospodarom izbjegavale da se nađu u sendviču između Nijemaca i partizana. Koliko su nalazile svoj interes u toj saradnji, toliko su i one bile potrebne Nijemcima. Osim za direktne oružane sukobe one su podmirivale važne potrebe okupacionih trupa: čuvali željezničke pruge i druge komunikacije, industrijska preduzeća i rudnike, vršile izviđanja, preduzimale akcije u pozadini jedinica NOVJ-a, doprinosile obavještajnom radu, služile kao vodiči, sakupljali stoku od naroda, odnosili hranu koju je narod sakrio u zemunice.⁵⁰³ Otkako je od početka rata uspostavljena, kolaboracija se ispoljavala u različitim vidovima: ubistva partizanskih komandanata i komesara na spavanju, udarci partizanima iza leđa u svim ofanzivama, ubijanje ili izručenje okupatoru partizanskih ranjenika i zarobljenika, urote i denuncijacije vlastima, preuzimanje uloge prethodnica okupacionim jedinicama koje pale sela, otkrivaju skrivene partizanske bolnice itd.

502 Mikrofilm, br. T-501, rola 256, s. 647.

503 J. Tomasevich. *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Svesniština naklada, Zagreb, 1979.

Četničkim jedinicama su davana konkretna akciona područja unutar zone njemačke divizije ili samostalne grupe. Zauzvrat su dobijale oružje, municiju, hranu, drugu opskrbu za vlastite potrebe. Njemačka naredenja su morala biti slušana i izvršavana.

UZAJAMNI INTERESI - OSNOVA KOLABORACIJE

Nijemcima su od početka bili jasni politički program i krajnji ciljevi četničkog pokreta. Oni su se oslanjali na četnike zato što su im oni mogli poslužiti u ostvarivanju okupacionih vojnih i strategijskih ciljeva. Određeni oblici saradnje njemačkih i četničkih komandanata na liniji zajedničke borbe protiv partizanskog pokreta počeli su potkraj 1941. godine u istočnoj Bosni. Ta saradnja je nastavljena i 1942. godine šireći se iz istočne Bosne u srednju i zapadnu Bosnu. Nakon kapitulacije Italije od septembra 1943. godine, proširila se na cijelu Bosnu i Hercegovinu i trajala do maja 1945. godine. Tu kolaboraciju s četnicima pod svojim zapovjedništvom Nijemci su čili u nastojanju da objedine sve protivpartizanske i protivkomunističke snage na teritoriju NDH. U tome se sastojao jedan od njemačkih interesa za tu saradnju.

Za četnike je ona imala širi smisao. Osim što je tom saradnjom pomagana i njihova borba protiv NOP-a, oni su bili svjesni da sa svojim formacijama u Bosni i Hercegovini mogu opstati samo ako su oslonjeni na okupatore i ako saraduju sa njemačkim postrojbama. I s jedne i s druge strane ta je saradnja, prema tome, bila rezultat obostrane *nužde* i mogla se održavati dok je zadovoljavala uzajamne interese obiju strana. Nijemci su se oslanjali na četnike u područjima sa pretežno srpskim žiteljstvom u kojima nije bilo jedinica ni organa vlasti NDH. Zapisano je da su mnogi njemački komandanti četnike smatrali pouzdanijim i borbenijim nego što su vojne snage NDH. Nijemcima je, osim toga, ta saradnja donosila i druge koristi. Uz bogatu nagradu u novcu, oružju, municiji, vojnoj opremi, četnički komandanti su za račun okupatora vršili opskrbu njemačke vojske stokom, voćem, žitom i drugim živežnim namirnicama. Pomagali su mu u eksploataciji drva i raznih ruda, osiguravali su mostove, saobraćajnice, privredne pogone. Uz to su im predavali zarobljene partizane i njihove saradnike. Time su se osobno bogatili četnički komandanti, koji su za uzvrat nagrađivali pojedine njemačke zapovjednike darovima - zlatninama, sagovima i dr., donoseći i jednima i drugima obostrane materijalne i druge koristi.

Osim direktne saradnje Nijemaca sa četničkim formacijama uspostavljena je i indirektna - putem vlasti NDH - saradnja sa svim četničkim jedinicama od Drine do Une. Dr. Zdravko Dizdar, pri istraživanju praktičnih vidova te saradnje, ustanovio je da je potkraj februara 1944. godine od oko 20.000 četnika na teritoriji Bosne i Hercegovine njih oko 15.500 kolaboriralo, krajem